રા’ ગંગાજળીઓ

લેખક:- ઝવેરચંદ મેઘાણી

VISIT…

LANZAROTE Caliente.COM

અ નુ ક્ર મ

નિવેદન

ઐતિહાસિક નવલકથા આલેખવાની પહેલી હિંમત ગયા વર્ષે 'સમરાંગણ'થી કરી. વાચકોએ અને સાહિત્યકારોએ એનો જે સત્કાર કર્યો તે મારા પગને આ નવી ભૂમિ પર સ્થિર કરનાર નીવડ્યો. આ વખતનું સાહસ જો વાચકોને સફળ લાગે તો તેનો જશ એ રીતે તેમને જ મારા એ નવીન સાહસના પ્રોત્સાહકો તરીકે જશે.

દોઢ દોઢ દાયકા સુધી સ્મૃતિના ગોખલામાં સચવાઈ રહેલી એક લોકકથાની કણિકાએ મને ગયા વર્ષે 'સમરાંગણ' સરજવાની દિશા સૂચવી. આ વખતે પણ આઈ નાગબાઈના પૂર્વસંસારની ને વીજલ વ'જાના રક્તકોઢની જે ઘટના પર મેં આખી કથાની માંડણી કરી છે, તે બે ચાર ઘટનાઓ પણ લોકકથાની કણિકાઓ રૂપે જ મારી યાદદાસ્તના એકાદ કોઈ ગોખલામાં સંઘરાઈ રહેલી. લોકસાહિત્યની ચીંથરીઓએ આજે મને આવો ઉજ્જવળ અવસર દેખાડ્યો છે છતાં આ નવી રસાયન-ક્રિયા રૂપે એ મારે શિરેથી ઘટવાને બદલે વધે છે.

લોકસાહિત્યનું સંશોધન ને પરિશીલન સીધી રીતે સંજોગવશાત છૂટી ગયું છે છતાં આ નવી રસાયણ-ક્રિયા રૂપે એ મારી નસોમાં સજીવન છે. ચીંથરીમાં સચવાઈ રહેલી આ નાની નાની સોના-કણીઓએ મને ઐતિહાસિક કથાઓનું આદિધન પૂરું પાડીને ઈતિહાસ તરફ અભિમુખ કર્યો છે. સૌરાષ્ટ્રનો ઈતિહાસ જેટલો કંઈ શોધાયો છે, તેની અંદર લાંબી વાર્તાને પૂરપાટ ઘોડે રમવાનું મેદાન મેં જોયું છે. ભલે ને આ મેદાન પર બીજી કેટલીક કલમો રમી ગઈ, તેથી મેદાન કંઈ ખૂટી ગયું નથી. નવી દૃષ્ટિ લઈને ઝૂકાવનારી નવીન ક્લમો માટે આંહી બહોળી ક્રીડાભોમ પડી છે.

એકલા સોરઠી ઈતિહાસનું જ ક્ષેત્ર જો ઘૂમ્યા કરી તો Perspective ની દૃષ્ટિ પ્રમાણ હારી બેસે, નવીનતા લુપ્ત થાય. પણ મારે સુભાગ્યે પેલી તેજ-કણીઓએ મને ગૂજરાતની તવારીખ તરફ પ્રકાશ દેખાડ્યો. ગૂજરાત અને સૌરાષ્ટ્રની ઈતિહાસ-નદીઓનાં સંગમ-સ્થાનો નજરે પડ્યાં. મેદાન વિસ્તરી ગયું. સીમાડા પહોળા થયા. બેઉ તવારીખોનાં વાસીએ પાત્રોનો પણ જંગી સમૂહ જોયો. બેઉના ગુણદોષો, સંકુચિત ને ઉદાર મનોદશાઓ, ખામીઓ, ને ખુબીઓ, વગેરેની તુલનાત્મક દૃષ્ટિ એ બે નદીઓનાં સંગમ તેમજ સંઘર્ષણનાં બિંદુઓ નિહાળવાનો ઉઘાડ પામી. ગૂજરાતના ઈતિહાસની પાર્શ્વભૂમિ પર સોરઠી ઈતિહાસની લીલા નિરખવાનો નવીન આહ્લાદ મળ્યો.

જુનાગઢના રા' માંડળિક છેલ્લાનો ઈ.સ. ૧૪૩૩ થી ૧૪૭૩નો લીલાકાળ, એ ગૂજરાતની નવી સુલતાનીઅતના બે ત્રણ સુલતાનોનો સમકાલ હતો. આ નવી ગૂજરાતી સુલતાનીઅત જે જે ચડતી પડતીઓ અનુભવી રહી હતી તેનો ખ્યાલ મેં 'મિરાતે સિકંદરી' અને 'મિરાએ અહમદી' જેવી પ્રમાણમાં વિશ્વશનીય મુસ્લિમ તવારીખો પરથી મેળવીને વાર્તામાં ગૂંથેલ છે. મુસ્લિમ રાજરંગોની રંગભૂમિ ઉપર માંડળિકનું વ્યક્તિત્વ મેં ઊભું કરેલ છે. એની વિભૂતિનો આખરી અફળાટ યુવાન સુલતાન મહમદ બેગડાની સમશેર સાથે થયો ત્યાર પહેલાંની પ્રારબ્ધ-તૈયારી તો લાંબા કાળથી ચાલતી હતી. ગૂજરાતની ઈસ્લામી રાજવટનો ભાગ્યપ્રવાહ મેં એટલા માટે જ જોડાજોડ બતાવ્યો છે.

ગૂજરાતના ઈતિહાસ-રંગોમાં આસમાની (Romance) નથી એવી એક નિરાધાર માન્યતા ચાલી રહી છે. ઈસ્લામી સમયનું ગૂજરાત પણ રોમાંચક ઘટનાઓથી અંકિત હતું, ને એ રોમાંચક કિસ્સા તો મેં -મિરાતે સિકંદરી' ના આધારે બેશક - વધુ કલ્પનારંગો પૂર્યા વગર જ આંહી આલેખેલા છે. એ કિસ્સા - અને 'સમરાંગણ'માં મૂકેલ યુવાન મુઝફ્ફર નહનૂના પ્રસમ્ગો, કોઈ પણ ગૂજરાતી યુવાનને ગૂજરાતના ઈતિહાસના અધ્યયનની લગની લગાડે તેવા છે. ગૂજરાતની સંસ્કાર - ચૂંદડી પર સુલતાનીઅતની તવારીખે એક ન ઉવેખી શકાય તેવી ભાત્ય ઉપાડી છે.

માંડળિક છેલ્લો ગંગાજળિયો કહેવાતો, એ પૂર્વાવસ્થામાં બધી વિદ્યાઓમાં પ્રવીણ અને વીર હતો, એના પિતાએ એને ઉચ્ચ તાલીમ આપી હતી, વગેરે ઉલ્લેખ ઈતિહાસમાં છે. (History of Kathiawad by Wilberforce Bell: પ્રકરણ સાતમું) માંડળિકનાં લડાયક પરાક્રમો ઈતિહાસ-પાને ઉજ્જ્વલ છે. અને પાછળથી માંડળિકનો નૈતિક અધઃપાત થયો તેનો વીશળ પ્રધાનની પત્ની બાબતનો કિસ્સો, મિરાતે સિકંદરી, સોરઠી તવારીખ, ભગવાન લાલ સંપતરામના ઈતિહાસ વગેરેનાં પાનાં પર ટાંકેલ છે. (મિરાતે સિકંદરીમાં પ્રધાનનું નામ વીશળ નહિ પણ તનહલ છે) આમ માંડળિકનો નાશ તે એક સદાત્માનો અધઃપાત હોઈ મને એમાંથી Tragedy - કરૂણરસાન્તક કથાનાં આવશ્યક તત્ત્વો મળી ગયાં. એટલે જ મેં કથાની માંડણી કરી. જો માંડળિક પહેલેથી જ દુરાત્મા હોત તો હું એને આવી કથાનો પાત્ર નાયક ન બનાવત. શરૂથી આખર સુધી એકધારો દુષ્ટ અથવા ખલ વાર્તાનાયક કદાપી Tragedy ના આલેખનને લાયક નથી. કેમકે તેના પ્રત્યે કરૂણા નિષ્પન્ન થઈ શકે નહિ. તેના મનોવ્યાપારોનાં અધોગામી પરિવર્તનો આલેખવામાં કલમ અનુકમ્પાનાં અશ્રુઓ ટપકાવી શકે નહિ.

માંડાળિક બે સ્ત્રીઓને પરણેલો તે પણ ઐતોહાસિક માહેતી છે. કુંતાદે હાથાલા (અરઠીલા)ની રાજકુમારી ખરી, પણ સોરઠી ઈતિહાસોમાંથી દોહન કરી સર્વ વાતો લખનાર કેપ્ટન બેલ એને ભીમજી ગોહિલની દીકરી કહી ઓળખાવે છે અને એનો ઉછેર એના કાકા દુદાજી ગોહિલના ઘરમાં દેખાડે છે. વસ્તુતઃ ભીમજી ગોહિલના તો હમીરજી, દુદાજી ને અરજણજી ત્રણે દીકરા હતા. કુંતાદે કોની દીકરી, તે વિષેની મારી માહેતીને વહીવંચાના ચોપડાનો આધાર છે કે કેમ તે મેં જોયું નથી, પણ દુદાજી જો કુંતાનો કાકો થતો હોય તો એ અરજણજીની જ દીકરી હોઈ શકે એવો તોડ ઉતારીને મેં હમીરજીને એનો કાકો બતાવેલ છે. એ કુંતાદેએ રા' માંડાળિકના જીવનમાં ભજવેલ આખોય ભાગ તો મારી કલ્પનાનું જ આલેખન છે.

રા'ના ગંગોદક-સ્નાનના પ્રભાવે ઊનાના વીજા વાજાનો કોઢ ટળ્યો એટલી વાત ભગવાનલાલના ઈતિહાસમાંથી મળે છે. સોમનાથના મંદિરમાં માંડળિકને પડેલો પ્રસંગ મારો કલ્પેલ છે. નાગબાઈના પૌત્ર નાગાજણ ચારણ સાથે રા'ની દોસ્તી, દોસ્તીનું તૂટવું, તૂટવાનાં કારણો, વગેરેને લોકકથાઓનો જ આધાર છે. માંડળિકને અમદાવાદ જઈ મુસલમાન બનવું પડ્યું, ત્યાં એ પોક મૂકીને એકાંતે રડતો હતો, એનું મુસ્લિમ નામ ને એની કબર - વગેરે વાતોને મિરાતે સિકંદરીનો આધાર છે. માંડળિક વટલ્યો હતો તે તો સર્વસ્વીકૃત છે.

ખરો ખુલાસો ભીલકુમારના પાત્ર સંબંધે કરવો ઈ રહે છે. હમીરજી ગોહિલની કથા ઈતિહાસમાન્ય છે, એ ઈતિહાસમાં એક નાનકડું વાક્ય આ છે:

'હમીર તેની (ભીલકન્યાની) ભેળો એક રાત રહ્યો, તેથી તે બાઈને ઓધાન રહ્યું. વાઘેરમાં દીવ પરગણે જે કોલિઓ છે તે પોતને આ મિશ્ર ઓલાદમાંથી ગણાવે છે.' [**સૌ. દેશનો ઈતિહાસ - ભગવાનલાલ સં**]

મારે માટે આ એક જ ફકરો બસ થઈ પડ્યો. હમીરજીનો પુત્ર હમીરજીની પાછળ જન્મ્યો હોવો જોઈએ ને એના વંશવારસો રાજકુળમાંથી કે રાજભાગમાંથી વંચિત રહી શુદ્રપણાને જ પામ્યા હોવા જોઈએ. સોમનાથને ખાતર એકલવાયા મરનાર રાજકુમારનું ભીલબાળ જો આખરે શુદ્રનો જ વંશ-વેલો વહાવનાર રહ્યું હોય, ને ઈતિહાસને ચોપડે નામકરણ ન પામ્યું હોય, તો તેને આ કરુણકથના ઉજ્જવલ પાત્ર બનવાનો હક્ક છે.

નાગબાઈનો પૌત્ર નાગાજણ મહમદ બેગડાના રાજદરબારના ઉંચું પદ પામ્યો હતો ને ત્યાં એણે પોતાના શુદ્ધ હિંદુત્વ પાળનાર સાથી રાજદે ચારણ પર તર્કટ કરી રાજદેને પેટમાં કટાર પહેર્યે પહેર્યે બાંગ દેવાની સ્થિતિમાં પણ મૂકેલ હતો, એ કથા ચારણો જ કહે છે. એ કથામાંથી નાગાજણના પાત્રને છેલ્લી શોચનીય અવસ્થાનું સૂચન મળે છે.

નરસૈ મહેતાનુંપાત્ર તો સર્વમાન્ય છે. એના નામે ચાલતી આવેલી ઘટનાઓના ચિત્રણનો ઉપયોગ મેં એ પાત્રની કરુણતાના રંગો માંડળિક પર પાડવા પૂરતો જ કરેલો છે. શરૂમાં દેખાતો

એક ચારણ, વીજલ વાજો, ભાટણ્ય, વગેરે જે કેટલાંક નાનાં પાત્રો આવી આવી ને અદૃશ્ય થઈ જાય છે, તેમનો ઉપયોગ ફક્ત માંડળિકના ચારિત્ર્યના ઘડતર પૂરતો જ કર્યો છે.

ચારણીની ચૂંદડી, વીજાનો કોઢ, ભૂંથા રેઢને મળેલી સુંદરી, ભૂંથાના શરીર પરથી કપડાંનું બળી જવું, વગેરે ઘટનાઓ જે થોડું ચમત્કારનું તત્વ ચમકે છે તેનો ખુલાસો બીનજરૂરી છે. એ તો છે લોકકથાઓની સામગ્રી. એનો સીધો સંબંધ મન પર પડતી અસરો સાથે છે. એમાં ઊંડો ઊતરવા મને અધિકાર નથી, કેમકે હું ઈલ્મી પણ નથી, વૈજ્ઞાનિક પણ નથી.

નરસૈ મહેતાના જીવનમાં તો હું પરચા જોતો જ નથી. એને મળેલી સહાયો પ્રભુસહાયો જ હતી, અને તે પ્રભુપરાયણ માણસો દ્વારા પહોંચી હોવી જોઈએ એવું ઘટાવવામાં કશી જ નડતર મને લાગતી નથી. ફક્ત રતનબાઈનો પ્રસંગ મેં સ્હેજ બદલી વધુ વિજ્ઞાનગમ્ય બનાવ્યો છે. રતનબાઈને બદલે પ્રભુ નહિ પણ મૂવેલી રતનબાઈનો વાસનાદેહ જ પાણી પાવા આવે તે વધુ વાસ્તવિક ગણાશે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

રાણપુર તા. ૨૦: ૪: ૩૯

૧. જૂદા કેડા

"આજથી પાંચસેક વરસ પહેલાં, ગીરની ગટાટોપ ગીચ ઝાડી વચ્ચે થઈને પાંચ જીવનો એક પરિવાર પ્રભાતના પહેલા પહોરે ઉતાવળે પગલે ચાલ્યો જતો હતો. એક પોઠિયો, એક ભેંસ, ભેંસ હેઠળ એક પીંગલા રંગની નાનકડી પાડી, એક આદમી ને એક ઓરત.

પોઠિયાની પીઠ ઉપર થોડી ઘરવખરી લાદી હતી. એક ત્રાંબાની મોટી ગોળી પોતાનું ચળકતું મોં કાઢતી હતી, તેની આસપાસ કાળા રંગના ઝગારા કરતાં માટીનાં નાનાં મોટાં ઠામડાં હતાં. એક લૂગડાંની બચકી, ચાર નવી જૂની ધડકી અને એક ઘંટી હતી. આ બધાં પણ કુટુંબી કબીઓલાને શોભે તે રીતે સામટાં ખડકાઈને વહે જતાં હતાં. ભીડાભીડ સામે કોઈ ફરિયાદ કે બૂમ બરાડ કરતાં નહોતાં. સૌને માથે એક કાથીના વાણે ભરેલો ખાટલો હતો.

ભેંસને નાની પાડી રસ્તે ધાવતી આવતી હતી. નાની શીંગડીવાળો પોઠિયો ખાલી પીઠ વાળી ભારવિહોણી ભેંસ સામે કોઈ કોઈ વાર કતરાતો હતો. પણ ભેંસની આંખો જાણે એને જવાબ વાળતી હતી કે "જોતો નથી? મારો ભાર મારાં અધમણીયાં આઉમાં છે. પીઠ માથે ઉપાડવું સ્હેલ છે, પેટે તોળીને બોજ ખેંચવો બહુ વસમો છે. અમારો તો જનેતાનો અવતાર: 'વેઠીએ છીએ ભાઈ મારા! તારી પીઠ તો હમણાં જ ઘેર પહોંચતાં હળવી ફૂલ થશે. પણ હું જનેતા! આઉના ભારને એક ઘડીયે ઉતારી આઘો મૂકી શકીશ ભાઈ?"

સમજુ પોઠિયો કતરાવું છોડીને વાગોળવ લાગતો.

અવાચક આ પ્રાણીઓ જ્યારે મૂંગા મૂંગા પણ વાણીવ્યવહાર કર્યે જતાં હતાં, ત્યારે જીભ અને હૈયાં જેને ભગવાને બોલવા કાજે જ દીધાં છે તે આ બે માનવીઓની જ મુસાફરી કાં બેતાલ ચાલી રહી હતી? માવતરનો સાથ સંસારમાં પહેલીજ વાર છોડાવીને જેને પુરુષ પોતાના અજાણ્યા સંસારમાં લઈ જતો હોય છે તે સ્ત્રીને પંથમાં જ પોતાની સાથે હેળવી લેવાની વણશીખવી આવડત એ પ્રભુનું મહાન દાન છે. પણ આ જુવાનને એ આવડત વાપરવાની જાણે વેળા જ નહોતી. એ તો પોતાની ફરશીથી રસ્તાંના ઝાડ કાપ્યે જતો હતો. બેશક, ઝાડીની કાંટાળી લાંબી ડાળીઓ ઓરતાના ઓઢણાંને - લાગ જડી જાય તો ગાલને પણ - જ્યારે જ્યારે ઉઝરડા કરતી હતી ત્યારે એ પાછો ફરીને મીઠાશથી ડાળખી કાઢી દેતો હતો. પણ બહુ બોલ્યા વગર. કોઈ ગઝબ ઉતાવળ હોય તેમ. એ આગળ આગળ ચાલતો આદમી એની ડાંગથી કાંટાળી ડાળીઓને એક કોર દબાવી દબાવી ઓરતનાં લૂગડાંને ને અંગને મારગ કરી આપતો.

"હળવો-હળવો-જરા સથરો હાલ ને, ચારણ!" બાઈએ હસીને કહ્યું: "આમ રઘવાયો થૈને કાં હાલતો હઈશ?"

આ બોલ બતાવે છે કે પાંચ જણાંના કબીલામાં જે બે માનવી હતાં તે ચારણ ને ચારણી હતાં. તેમનો પોશાક લેબાસ જોઈને પણ આપણે વરતી શકત કે બેઉ જણાં દેવીનાં બાળ હતાં. નજરે નિહાળીએ તો ઓળખી કાઢીએ કે બેય મનુષ્યો દૂધનાં ઝાડવાં હતાં. કેમકે રંગો બેઉના રતાશ પડતા ઘઉંવરણા હતા.

પોતાના પગમાં આટલી ઉતાવળ હોવાનું કારણ તો ચારાણે કબૂલ કર્યું નહિ. પણ એ ઝડપ પ્રેમીજનોમાં હોય છે તે કરતાં જુદી જ જાતની હતી. જવાબ દેવાનોય જાણે એને સમય ન હતો.

પોતાને ખભેથી ફરસી લઈને ચારણ એ ઘાટી વનરાઈનાં ઝરડાં પર ઘા પછી ઘા કરતો જતો હતો.

"પણ આ વસમાણ શીદ વેઠવી, ચારણ?" બાઈએ ફરીવાર કહ્યું 'આપણે ગાડા-મારગે કાં હાલ્યાં નૈ? આ પોઠિયો ને ભેંસ પણ ઊઝરડાતાં આવે છે. આ પાડીનુંય મોં લોહીલોહાણ થતું આવે છે."

"હમણાં પાધરે મારગે ચડી જાશું, ચારણ્ય! હમણાં - હવે લાંબું છેટું નથી." એટલો જ જવાબ દેતો દેતો ચારણ ફરસીના ઘાયે ઘાયે વનરાઈના આડા ફરતા હાથને છેદતો ગયો.

ઝાડી પાંખી થઈ. કાંઈક ઉઘાડી જમીન આવી. એક ધોરી મારગ દરિયાદી દિશાએ ચાલ્યો જતો હતો. તો પણ કેડાને વટાવીને ચારણ વનરાઈના ગૂંચવાએલા મારગ તરફ આગળ વધ્યો.

ફરીવાર જુવાન ચારણી એને ઠપકો દેવા લાગીઃ "ભણું ચારણ, આપણા નેસ તો આમ દરિયાદી દૃશ્યે છે. મું હજી હમણાં જ આપણો ગળ ખવાણો તે પછેં આવી'તી. મુંને બરોબર ઈયાદ છે ચારણ - તું ભાનભુલો કાં થે ગીયો? અટાણના પોરમાં લીલાં ઝાડવાંનો ઠાલો સોથ કાં વાળવા માંડ્યો? વનરાને વિના કારણ વાઢીએ નહિ."

"આમ ઢુંકડું છે ઢુકડું ચારણ્ય, હાલે આવ તું તારે."

એવા ત્રૂટક બોલ બોલતો ચારણ આગળ ને આગળ વધતો હતો. ચારણી ધોરી મારગને ઓળંગી સામે ભેડે ચડી તે વખતે જ દરિયાદી દિશામાંથી બે ગાડાંનો ખખડાટ થયો. ચારણી ઊભી રહી. આદમી બૂમો પાડતો રહ્યોઃ "હાલો, હવે ઝટ આમ હાલો." પણ ચારણી ખસી નહિ.

ગાડાં નીકળ્યાં, ચારણી ગાડાખેડુને પૂછે તે પહેલાં તો ગાડા ખેડુની વાતો એને કાને પડીઃ "અભાગ્ય લાગી તે ઊના દેલવાડાને પાદરેથી નીકળ્યા આપણે કોણ જાણે કેટલી રાત્યું લગણ નજર સામે ને સામે તર્યા કરશે લોહી."

"શેની વાત કરો છો, ભાઈ?" ચારણ્યે પૂછ્યું.

"ત્રાગાની."

"કોનું ત્રાગું? કેવાનું ત્રાગું? કિસેં?"

"ઊનાના દેલવાડાને પાદર, સેંકડું મોઢે ભાટ ભેગા થયા છે, રાજાની સામાં ત્રાગાં માંડ્યાં છે. પણ ઈ તો અકેકારના ત્રાગાં મારી માવડી! કૂણાં કૂણાં છોકરાંના ત્રાગાં."

"ઊભા રો' ઊભા રો!" ચારણીએ રસ્તા આડી ઊભીને ગાડાંને રોક્યાં.

"હવે આમ હાલ્ય, હાલ્ય, વેળા થે ગઈ, હાલ્ય, ચારણ્ય." આઘે ઊભેલો ચારણ હાકલા કરે છે.

સામે જ ઊભેલી ઝાડીમાં બે પાંચ લક્કડખોદ પંખી ઠબ! ઠબ! ઠબ! લાકડાં પર ચાંચો ટોચે છે. અને લેલાં પક્ષીઓના ઘેરા વળીને એકબીજાંને સામસામાં કોણ જાણે કયા અપરાધનો ઠપકો આપી રહ્યાં છે કે તેં-તેં-તેં-તેં-તેં. ચારણના સાદને અવગણતી એ સ્ત્રી એ ગાડાખેડુઓ પાસેથી વાત કઢાવે છે. ઊના દેલવાડાનો રાજા વીજલ વાજો એક ભાટની બાયડીને રંગમોલમાં ઉપાડી ગયો છે, તેની સામું તમામ ભાટોએ ત્રાગું માંડ્યું છે, આજ બે દિ' થઈ ગયા.

"ને છોકરાં ચડાવે છે?"

"હા આઈ, ભલકાં ખોડ્યાં છે, માથે છોકરાં હીલોળીને ચડાવે છે. એનાં લોહી ગામના બીડેલા દરવાજા માથે છાંટે છે. ભલાં થઈને મારગ છાંડો મતાજી, અમારાથી એ વાત વર્ણવાતી નથી."

"જાવ, વીર."

"ગાડાં રસ્તે પડ્યાં. ચારણીએ ધણીને પાછો બોલાવ્યો. પોઠિયો ને ભેંસ એટલી વાર જમીનમાં મોં નાખીને સૂકા ઘાસની સળીઓ ચાટતાં રહ્યાં. પાડી ભેંસનાં આંચળમાં માથાં મારતી કૂદતી હતી.

"ચારણ!" ઓરતનો ચહેરો બદલી ગયો હતો. "આપણો નેસ તો ઊના દેલવાડાની ઉપરવાડે ના?"

"હા."

"ઊના દેલવાડા તો આ દરિયાદી દૃશ્યે રીયાં, ને તું આટલા ફેરમાં કેમ અમુંને લઈ જા છ?"

ચારણ ચૂપ રહ્યો.

"ઊના દેલવાડાને દરવાજે ત્રાગું મંડાણું છે એની ચોરીએ કે?"

ચારણ ન બોલ્યો.

"આપણથી આમ તરીને નો જવાય, ચારણ."

ચારણનું મોં વીલું પડ્યું. "આપણે ચોર ઠરીએં, જોગમાયાનાં ચોર: નવલાખ લોબાડીયાળીયું ના ચોર."

"ઠ......ક! ઠ......ક! ઠ......ક!" લક્કડખોદના ચાંચ-ટોચા.

"આપણેય ત્રાગાળું વરણ. ત્રાગું થાતું સાંભળીને કેડો ન તારવાય. હા, ઈ દૃશ્યે આપણો મારગ જ ન હત તો તો ઠીક હૂતું"

"મુંને ખબર પડી ગઈ'તી ચારણ્ય! માટે જ હું ફેરમાં હાલતો હતો."

"ને એટલા માટે જ તું ઉતાવળો થાતો'તો, ખરું, ચારણ?"

"થાવાનું હતું તે થે ગીયું. હવે હાલો."

"હાલો. આમ ઊનાને કેડે."

"જાણી બુઝીને?"

"અજાણ્યાં હોત તો અફસોસ નો'તો. જાણ્યા પછેં કાંઈ આપણથી મારગ છંડાય? આપણે ચારણ. ત્રાગાળું વરણ."

"ચારણ્ય, આવી હાંસી?"

"હસતી નથી. હું હૈયાની વાત ભણું છું."

"આંઈ જો." ચારણે બે હાથ જોડ્યા. "મારો અપરાધ થયો. પણ હવે હાલ્ય આમની. હું પગે પડું છું."

"કાલો થા મા, ને આમનો હાલ્ય."

મોં હસતું રાખવા મથતા ચારણે ઓરતની પાસે જઈને હાથ ઝાલવા પોતાનો રૂપાના વેઢાવાળો પંજો લંબાવ્યો.

"અડાય નૈ, ચારણ, હવે અડાય નૈ. છેટું પડે છે." ચારણ ખસીયાણે મોંયે પોઠિયાની ને ભેંસની સામે જુવે છે. જાણે કહે છે કે તમે તો કોઈ મનાવો.

"હિંમત નથી હાલતી ને, માટી!" ચારણીનું મોં સ્હેજ મલક્યું.

"સાચું ભણ્યું-જોગમાયા સાક્ષી-મારું દલ ડરે ગૂં છે, ચારણ્ય."

"પે'લુ વે'લુકી મને ઘરે તેડી જાછ એથી જ ને?"

"એથી જ. હજી હસીને બે વાતુંય નથી કરી." ચારણનું મોં રાંકડું બનતું હતું.

"તારી અણપૂરલ આશા જોગમાયા હજાર હાથે પૂરે, મારી આશીષું છે ચારણ. જા, પોઠિયો, ભેંસ ને પાડી લેને તારે નેસે પોગી જા. જીવ્યા મુવાના જુવાર તુંને. ખમા તુંને."

એમ બોલીને ચારણી ઊના દેલવાડાને ઊભે કેડે ચડી.

"ચા...ર...ણ્ય!" મરદે ધાપોકાર કીધા.

લેલાંએ તેં-તેં-તેં કરી વન ગજાવ્યું. લક્કડખોદ ઠ...ક! ઠ...ક! ઠ...ક... જાણે કોઈની ચિતાનાં કાષ્ઠ પાકતો રહ્યો.

"ઘેરે જા. નેસડે પોગી જા." એમ બોલતી ઓરત ઉપડતે પગલે ગઈ. થોડી ઘડી દેખાઈ. પછી ડુંગરો આડો આવી ગયો.

ચારણે થોડી ઘડી ઊભા થઈ રહી પછી ભેંસ પાડી ને પોઠિયો વનરાઈમાં હાંકી મૂક્યાં. ઝડપથી ચાલ્યો. વનરાઈનાં આછાં પાખાં ઝાડવાંમાંથી ઘડીક ઘડીક એની મધરાશી પાગડીનું છોગું લાલ લાલ જીભના લબકરા કરતું જતું હતું.

૨. પંડિતની સ્ત્રી

વાજા ઠાકર, અંબવન, ઘર ઘર પદમણરા ઘેર:
રેંટ ખટૂકે વાડીયાં, ભોંય નીલો નાઘેર."

ઠાકોરો જ્યાં વાજા શાખના રાજ કરતા, વનરાઈ તો જ્યાં આંબાઓની જ ઝૂકી રહી હતી, ઘેરે ઘેરે-ઓ ભાઈ, કોઈક કોઈક વિરલાને ઘેરે નહિ પણ હરએક ઘરને આંગણે જ્યાં પદમણી શી રૂપવંતી સ્ત્રીઓના ઘેરા લ્હેરો લઈ રહ્યા હતા, એવા સદાય નીલા, અહોનિશ હરિયાળા નાઘેર નામના સોરઠી કંઠાળ મુલકમાં ઊના દેલવાડાનાં બે ગામ લગોલગ આવેલ છે. 'ઘર ઘર પદમણરા ઘેર' હતા ખરા, પણ રાજેશ્વર બારોટની સ્ત્રીનું રૂપ તો શગ ચડાવતું હતું. ભાટવાડામાં એ રૂપ સમાતું નહોતું. એની છોળો કાંઠા માથે થઈને છલી જતી હતી.

પણ રાજેશ્વર બારોટને ખબર નહોતી કે રૂપને સચવાય કઈ જુક્તિએ. પ્રૌઢ ઉમરે પહોંચી ગયા પછી પરણ્યો હતો. પરણી કરીને ઘર સ્ત્રીને ભળાવ્યું હતું. પેઢાનપેઢીથી સાચવેલા ક્ષત્રિય યજમાનોની વંશાવળીના ને શૂરવીરોની બિરદાવળીના અમૂલખ ચોપડાના પટારાની ચાવીઓ એણે પરણ્યાની પહેલી જ રાતે પત્નીને સોંપી હતી. ઘરાણાં, લૂગડાં, રોકડ નાણું, જે કાંઈ ઘરમાં હતું તેની માલિક એણે સ્ત્રીને બનાવી હતી. એ ચાવીઓના ઝૂડાએ આવતી નારને કેવીક રીઝવી હતી? રાજેશ્વર ભાટને ગતાગમ નહોતી. ઘોડીને માથે વંશાવળીના ચોપડાનો ખલતો લાદીને વિદ્વાન રાજેશ્વર યજમાનવૃત્તિ કરવા ગામતરાં ખેંચતો હતો. જ્યાં જ્યાં જઈ ઊતરતો ત્યાંથી મહિનો મહિનો, બબે મહિના સુધી યજમાનો એને ખસવા ન દેતા. મીઠી મીઠી એની વાણીને માથે યજમાનો મોરલી ઉપર ડોલતા નાગ જેવા મંડાઈ રહેતા. રાજેશ્વર બારોટના ચોપડામાં દીકરા દીકરીનાં નામ મંડાવવામાં ઠાકોરો ગર્વ લેતા.

"વિદ્વાનની વહુ: પંડિતની પત્ની: દુનિયામાં ડહાપણની જેની શગ ચડે છે એની તું અર્ધાંગના, બાપ! વાહ પંડિત ને વાહ પંડિતરાણી: જોડલું તો જુગતે મેળવ્યું છે માતાજીએ."

આવાં અહોગાન જ્યારે રાજેશ્વર બારોટને આંગણે રોજે રોજ સવાર ને સાંજ સંભળાવા લાગતાં ત્યારે રાજેશ્વર બારોટની સ્ત્રી પાણીના બેડાને મસે ઘરની બહાર નીકળી પડતી, ને પાણી-શેરડે એકલવાયા આરા ઉપર અસુર સવાર ઊભી રહી અંતરના ફિટકાર આપતી. "આગ મેલાવ એ વિદ્વતામાં, એ ચોપડાઓના પટારામાં, ને એ પંડિતાઈની પ્રશંસામાં જીભ ખેંચાઈ જાવ એ વખાણ કરનારાઓની."

મછુંદરી નદીનો આરો નિર્જન હતો. પાણી પીવા થોભતાં ગાધણને ગોવાળીઆઓ પોતાના પાવાના સૂર પણ સાથોસાથ પાતા હતા. બકરાં ગાડરનાં વાઘ (ટોળા)માં તાંબડી લઈને ગોવાલણો દોવા માટે ઘૂમતી હતી. અને સીમમાં, ઘઉંની કાપણી કરીને પાછાં વળતાં મજૂર મૂલીનાં જોડલાં ફરકતે પાલવડે ને ઊડ ઊડ થતે છોગલે ગાતાં હતાં.

"જોબનીયું કા....લ્ય જાતું રે'શે!
"જોબનીયું આજ આવ્યું ને કાલ્ય જાશે
"જોબનીયું કાલ્ય જાતું રે'શે.
"જોબનીયાને પાઘડીના આંટામાં રાખો
"જોબનીયું કાલ્ય જાતું રે'શે.
"જોબનીયાને ચૂંદડીના છેડામાં રાખો
"જોબનીયું કાલ્ય જાતું રે'શે.
"જોબનીયાને હાથની હથેળીયુંમાં રાખો
"જોબનીયું કાલ્ય જાતું રે'શે.
"જોબનીયાને નેણના ઉલાળામાં રાખો
"જોબનીયું કાલ્ય જાતું રે'શે.
"જોબનીયું આજે આવ્યું ને કાલ્ય જાશે
"જોબનીયું કાલ્ય જાતું રે'શે.

ભાટની વહુઆરૂનો ઠીકરાનો ઘડો મછુંદરીનાં પાણીમાં ભખ ભખ ભખ અવાજ કરે છે, પણ ભરાતો નથી. હાથ થીજી ગયા છે.

ટીંટોડીના તી-તી-સૂર કોઈની હાંસીના અવાજને મળતા આવે છે.

ભાટની વહુવારૂ પાણીમાં પોતાનો પડછાયો જોઈ રહી. પંડિતની પરણેલીએ પોતાના બેઉ હાથ આંગળીના નખથી લઈ કોણી લગી ધીરી ધીરીને નિરખ્યા. વિદ્વાનની વહુએ વહેતાં નીરમાં પોતાનું જોબન ડૂબતું, ભાગતું, તણાતું, ભાંગતું ને વિખરાતું જોયું. વિદ્વતા ને પંડિતાઈ એ જોબનને બચાવી લેવા આવ્યાં નહિ.

આવતો હતો એક જુવાન અસ્વાર. સીમમાંથી ગામ ઢાળો આવતો હતો. રોજ આવતો હતો. રોજ જોતી હતી. રોજેરોજ જ્યાં એ પાણી ભરતી ત્યાં આ ઘોડો ઘેરતો. પણ રોજ એ ઘૂમટો કાઢતી. આજ ન કાઢ્યો.

"ભાભી, લાજ કાઢ્ય, ઝટ લાજ કાઢ્ય." પાસે ઊભેલી નણંદે ભોજાઈને ચેતાવી. "આપણા ગામના ઠાકોર છે." ભોજાઈના કાન એની આંખોમાં ઊતરી ગયા હતા. આંખો આવતા અસ્વારને ચોંટી છે. નણંદના સૂર એને પહોંચતા નથી. એ તો ફાટ્યે મોંયે અસ્વારને જોવે છે.

ઠાકોર વીંજલ વાજાએ ઘોડો નદીમાં ઘેરવા માંડ્યો. ઓરતને એણે ઘૂમટા વગરની જોઈ. આજ પહેલી જ વાર ઘૂમટાની મરજાદ ફગાવીને પાણી ભરતી આ કોણ છે જુવાનડી?

"ભાભી, લાજ કાઢ." નણંદે ભોજાઈને હાથ ઝાલી હડબડાવી.

"જોઈ લેવા દેને બાઈ! ધરાઈને જોઈ તો લેવા દે! જોબનીયું આજ આવ્યું ને કાલ જાશે..."

એ ગાવા લાગી.

વીંજલ વાજો આ બોલ પકડતો હતો. એ શરમાઈ ગયો. ઘોડો હાંકીને ગઢમાં ચાલ્યો ગયો.

ભૂતનો વળગાડ લાગ્યો હોય તેવી બ્હાવરી બનીને ભાટની વહુ મછુંદરીની ભેખડ ચડી. પાછળ નણંદ ચડી. ચડતી ચડતી બોલતી ગઈ: "ભાનભૂલી ભાભી! લાજી નહિ? વેદવાનનું ખોરડું......."

"અંગારો મેલાવ વેદવાનને ખોરડે, જોબનીયું આજ આવ્યું ને..." ગાવા લાગી. "કેવો રૂડો આદમી હતો!"

"રૂડો લાગ્યો હોય તો માંડને એનું ઘર."

"નણંદ, તું મારી મોટેરી બેન. તું બોલી તે હું કર્યે રહીશ."

એમ કહીને એ બેડા સાથે ઠાકોરના ગઢ તરફ વળી.

ને પછીની વાત તો ટૂંકી જ છે. રાજેશ્વર ભાટની રૂપસુંદરીની હેલ્ય ઠાકોર વીંજલ વાજાએ ઊતરાવી લીધી. એ બનાવને આજ પાંચેક દિવસ થયા હતા. પહેલા બે દિવસ ઊનાની ભાટની ન્યાતે ઠાકોર વીંજલજી સાથે વિષ્ટિમાં ગાળ્યા હતા. ભાટોએ પાઘડી ઉતારી હતી. વીંજલજીએ જવાબ વાળ્યો હતો કે "હું હરીને નથી લાવ્યો. બાઈ એની જાણે આવી છે. હેલ્ય ન ઊતરાવું તો મને બ્રહ્મહત્યા આપવા તૈયાર થઈ હતી. હજીય માને તો પાછી તેડી જાવ."

બાઈએ ગઢના ઊંચા ગોખેથી કહેવરાવ્યું કે 'મારે વેદવાન પંડિત ધણીની કીર્તિનું આગ-ઓઢણું ઓઢવાના કોડ નથી. મારે તો 'જોબનીયું આજ આવ્યું ને કાલ જાશે,' એવા જોબનીયાને સાચવી લેવું છે.'

ભાટોની કાકલૂદીને રાજ વીંજલે ગણકારી નહિ. ભાટવાડો આખો શહેરથી બહાર નીકળી ગયો. પાદરમાં લબાચા પાથર્યા. દરવાજાની સામે ત્રિશૂળ ને ભલકાં (ભાલા) રોપ્યાં. કાળો કકળાટ બોલ્યો. માતાઓને થાનોલે વળગેલાં ફૂણાં ફૂણાં છોકરાંને ભાટોએ માની છાતીએથી ઊતરડી લીધાં, લઈ લઈને હાથમાં હીલોળ્યાં, ને હીલોળી હિલોળી ભલકાં પર ફગાવ્યાં. જીવતાં પરોવાતાં એ બચ્ચાંની ચીસો જનેતાઓની ચીસોએ ઝીલી. નાનાં મોટાં ભાટોએ ભેંકાર ધા દીધી અને નિર્દોષોનાં લોહી નગરના ઝાંપા ઉપર છંટકોર્યાં. "લે ભોગવ બાપ! લે માણી લે ગોઝારા રાજા. જોગમાયાએ લીધો જાણ! બોકડો લે એમ લીધો જાણ. પાડો પીવે એમ પીધો જાણ."

ઝાપો બંધ થયો છે. ને ઊંચા ઊંચા ગઢમાં ઠાકોર વીંજલ વાજો ભાટ્યણ રાણી સાથે મોજ ભોગવે છે. ચાર દિવસ થઈ ગયા છે. ભાટોનાં છોકરાં ખૂટવા લાગ્યાં છે. મૂંગા છોકરાંને ચડાવી દીધા પછી પોતાનો વારો આવવાનો છે એ બ્હીકે મોટેરાંનાં દિલ ઊંચાં થયાં છે. કેટલાંક પલાયન કરી ગયાં છે, કેટલાંક તૈયારીમાં છે. આખું શહેર આ બાળહત્યાનાં પાપની બ્હીકે સુનસુનકાર થઈ ગયું છે.

3. ચારણીનું ત્રાગું

"દુવાઈ હો! જોગમાયાની દુવાઈ હો! નવ લાખ લોબડીયાળીયુંની દુવાઈ હો તમને." ઊનાના પાદરમાં એ પાંચમાં પ્રભાતના પહેલા પહોરે છેટેથી સાદ સંભળાયો.

ભલકા ઉપર ઊભેલો એક ભાટ અટકી જાય છે. એના હાથમાં ત્રણેક વર્ષનું બાળ હતું, બાળકને એભલકા ઉપર ઉછાળવાની તૈયારીમાં હતો. એના હાથ પાછા પડ્યા, એની પાછળ હારબંધ નાનાં છોકરાં લઈ ઊભેલા ભાટોએ નજર કરી.

કપાળે લમણાં લગી સીંદૂરની પીળ, ઓડ્યેથી (ગરદનથી) અરધોઅરધ વ્હેંચાએલ ચોટલાની, છાતી માથે ઢળતી કાળી ઝબાણ લટો, માથે મૂરતવંતી ચૂંદડી, અને ચૂંદડી ઉપર ઊનનો કાળો ભેળીઓ, એવી એક બાઈ ઉતાવળે પગલે ઊંચા હાથ રાખીને "દુહાઈ! દુહાઈ! જગદંબાની દુહાઈ!" બોલતી ચાલી આવે છે. વીશથી વધુ ચોમાસાં એણે જોયાં જણાતાં નથી.

"ચારણનું બાળ લાગે છે." ભાટો ઓળખી શક્યા.

શ્વાસે ધમાતી, જીવતી ધમણ સરીખી એ ચારણીએ આવીને પહેલું કયું કામ કર્યું? ભલકા ઉપર પરોવાઈ જવાની જેને ઝાઝી વાર નહોતી, એ બાળકને એણે ભાટના રૂંછડીયાળા કાળા કાળા હાથના પંજામાંથી ઉપાડી લીધું-કાંટાળી વાડમાંથી ફૂંણું એક કોઠીંબડુ ઉતારી લે તેટલી નરમાશથી.

લઈને બાઈએ બાળકને છાતીએ તેડ્યું. પૂછ્યું: "આ શું કરી રીયા છો, બાપ?"

"ત્રાગું."

"આવું તે કાંઈ ત્રાગું હોય, મોળા (મારા) વીર?"

"આઈ, અમારે ભાટ્ટુંને માથે કેદીય નો'તી થઈ તે થઈ છે. અકેકાર ગુજર્યો છે."

"મું ઈ જાણેને જ આવી છું મોળા વીસામા, પણ આ ગભરૂડાંનાં લોયનાં ત્રાગાં હોય કે'દિ?"

એમ બોલતી બોલતી એ અજાણી સ્ત્રી પોતાને હૈયે ભીડાએલા બાળકનું માથું પંપાળીને આખે અંગે, છેક પગ સુધી પંજો ફેરવે છે. બાળકના ફફડાટ એના કલેજામાં પડઘા પાડે છે. બીજાં નાનાં છોકરાં ઉપર એની મીઠી નજર રમે છે.

એ નજર એક પલકમાં રંગો બદલીને ભાટોને પૂછે છે: "કીસે ગો' તમારી વહ્‌વારૂનો ચોર? ક્યાં લપાઈ બેઠો છે?"

"આ સામો કળાય એ રાજગઢમાં."

"ઓલી અધૂધડી બારી દરશાય ત્યાં?"

" હા આઈ."

"ઠીક બાપ. ભલકાં ઉપાડી લ્યો. છોકરાં સંતાપવાં નથી. તમારાં ભાટ્ટુંનાં ત્રાગાં સંકેલી લ્યો, વધાવી લ્યો."

ભાટોને સમજ પડી નહિ. મૂંઝાઈને ઊભા રહ્યા. "મૂંઝાવ મા વીસામા! અંદેશો રાખો મા. ચારણનું જણ્યું આવી ચડે તે પછી બીજાનું ત્રાગું બંધ થાય. ને હવે તમે ત્રાગાં વધાવીને તમારે રસ્તે પડજો."

એમ બોલતે બોલતે જુવાન ચારણીએ, (જેણે થોડા જ સમય પર પોતાના ધણીને ગીરની વનરાઈના ઊંબરમાં જીવ્યા મુવાના જુહર કીધેલા) પહેલો પોતાના દેહ પરથી ભેળીઓ ઉતારવા માંડ્યો.

"તમારામાંથી વધુમાં વધુ જોરાવર હાથવાળો જણ આમ આવે."

એની જીભ જાણે ઝાઝા કાળથી હુકમ દેવા ટેવાએલી હોય એવા એ શબ્દો હતા.

"ને ભેળી એક તરવાર લાવો."

બોલતે બોલતે એણે તેડેલ બાળકને હૈયે દાબીને હેઠું મૂક્યું. કહ્યું "બચ્ચા, જાવ માને ખોળે. હવે તમે નરભે (નિર્ભય) છો. જાવ સૌ બાળારાજા!"

ગર્દનની બેય બાજુએ છાતી પર ઝૂલતી ચોટલાની લટોની એણે કપાળે ગાંઠ વાળી લીધી. સાકરકોળાના રંગની સાથે મળતા રંગની એની ગરદન ઉઘાડી થઈ. ડોકનું માદળીયું પણ એણે કાઢીને કોરે મૂક્યું. ને એ ઊના ગામના ઝાંપાની સન્મુખ, પડખોપડખ જઈ ગોઠણભેર બેસી ગઈ. જાણે ધરતીમાં ખોડાઈ ગઈ હોય તેવી જુક્તિથી એણે આસન વાળ્યું.

પછી એણે પોતાના દેહ ઉપરથી મૂરતવંતી ચૂંદડીને ઉતારવા માંડી. ચૂંદડી ખેંચાતી ગઈ તેમ તેમ એના દેહનો મરોડ દેખાયો. એ તો હતું દૂધનું ઝાડવું. ભેંસોનાં દહીંએ દૂધે સીંચેલી દેહકળાનો ચીકણો ઉજાસ દેખી ભાટો સ્તબ્ધ બન્યા.

"આવ્યો તરવારવાળો?" એણે ફરી હાક દીધી: "મૂછાળાઓ, શું વિચારમાં પડ્યા છો? હવે વિચારને માટે વેળુ નથી. આવી જાઓ એક જણો મોખરે."

એમ કહેતી એણે ગરદન જરા બંકી કરી. સીધી ને ફૂંણી એ ડોક કોઈ સંઘેડીયાએ સમા હાથે ઉતારેલ હોય તેવી ભાસી.

જોજે હો વીર!" એણે તરવારધારી ભાટને ચેતવણી આપી: "ઝઝકીશ નહિ. જોજે હાથ થોથરાય નહિ. એવો ઝાટકો દેજે કે વાધરીય વળગી ન રહે. "

એમ કહીને એણે આખીય ચૂંદડી ઉતારીને ભોંય ઉપર મૂકી: જાણે કેસૂડાં ને આવળનાં ફૂલોનો ધરતી ઉપર ઢગલો થયો.

ને કોણ જાણે ક્યાંથી સૂસવવા લાગેલો અણધાર્યો પવન એ ચૂંદડીને પોતાની ઘુમરીઓમાં ઉપાડ ઉપાડ કરવા લાગ્યો.

"ઓલી...સામી કળાય ઈ બારી કે? તીયાં બેઠેલ છે તમારી વહુવારૂનો ચોર કે?"

"હા આઈ, ત્યાં જ."

"ઠીક, બાપ! કર ઘા ત્યારે."

એમ બોલીને એણે પોતાના બેઉ હાથ ધરતી પર ચોડી દીધા, ને એની ગરદન ઝાટકાના લોગમાં આવે તેવી જુક્તિથી ઝૂકી પડી.

પલ પછી જ્યારે એનું મસ્તક છેદાઈને નીચે જઈ પડ્યું ત્યારે એ માથા વગરનું ધડ ધરતી પરથી હાથ ઉઠાવી લઈને ફરી પાછું ટટ્ટાર બેઠું. બેઉ હાથનો ખોબો વાળ્યો, ખોબામાં પોતાનું જ રૂધિર ઝીલ્યું. ઝીલી ઝીલીને ત્રણ ખોબા એ મસ્તક વગરના ઢુંઢે ઊનાના દરવાજા ઉપર છાંટ્યા. પછી એ દેહ ત્યાં પડી ગયો.

સૂસવતો પવન ચૂંદડીને ચક્કર ચડવીને ક્યારે ઉપાડી ચાલ્યો ગયો તેની સરત કોઈને રહી નહિ.

૪. ચૂંદડીની સુગંધ

ઊના દેલવાડાનો દરવાજો જ્યારે ચારણીના લોહીથી ન્હાતો હતો, ત્યારે વાજા ઠાકોર વીંજલજીના ગુશલખાનામાં ભાટ-રાણી તેલ અત્તરનાં મર્દને અંઘોળ કરતી બેઠી હતી.

એ તેલ, એ અત્તર, મર્દન અને ગુશલખાનાંનો એ શોખ સોરઠને કાંઠે નવો આવ્યો હતો. મોખડા ગોહલના પેરંભ પર ત્રાટકેલી મુસ્લિમ પાદશાહત સૌરાષ્ટ્રના સાગર-તીર પર ઠેઠ પ્રભાસ પટ્ટણ સુધી ફરી વળી હતી. સોરઠની કંઠાળી રાજઠકરાતોને ઈસ્લામની તલવારે પોતાની ધાર હેઠળ કાઢી કરીને વિલાસના એ બધા નવા લ્હાવા ચખાડ્યા હતા. સુરૈયાઓ ખુશબોની પેટીઓ લઈ ગામોગામ ઘૂમતા. મશરૂ અને મલમલો મીઠાં થઈ પડ્યાં હતાં. રાજપૂતો જિંદગી માણતાં શીખ્યા હતા.

"હું -હું તમને મારા સગા હાથે મર્દન કરી નવરાવું." વીંજલ ઠાકોર ગુશલના ઓરડાનાં કમાડ ભીડવા દેતો નહોતો.

"આજ નહિ, આજે તો જોવો, મને આવડે છે કે નહિ? ન નાઈ જાણું તો કાલ નવરાવજો!" ભાટ-રાણી કમાડ ભીડવાની રકાઝક કરતી હતી. એ ધમાચકડીમાં હારેલો વીંજલ ઠાકોર ગુશલખાનાની બહાર વાટ જોઈ બેઠો હતો. અંદર ચોળાતું શરીર અંગોઅંગના મર્દન-ધ્વનિ

સંભળાવતું હતું. એ રૂપાળી કાયાના મસળાટને કાન માંડતો રાજા બીજી બધી વાતે બેભાન હતો. ને પવનની લેરખી એની બંધ બારીને હળવો ધક્કો મારી ચારણીની ચૂંદડીને ક્યારે મેડીની વળગણી પર લટકાવી ગઈ તેનું એને ભાન નહોતું રહ્યું. દરવાજે મચેલા મામલાની એને ગતાગમ નહોતી. ભાટોના કાળા કળકળાટ બંધ પડ્યા હતા.

"ચૂંદડી-મારી ચૂંદડી દ્યોને દરબાર!" અંદરથી ભાટ-રાણીએ ચૂંદડી માગી ત્યારે છેલ્લાં પાણી એની કાયા ઉપરથી ઢળી જતાં કનોકન જાણે વાતો કરતાં હતાં.

ઓરડો કોઈ અવનવી અને અલબેલી માદક સોડમે મ્હેકતો હતો.

"બહાર આવો, જાતે પહેરાવું."

બહાર આવે, તો તો ચૂંદડીને ઓળખી પાડે. ચૂંદડી અજાણી હતી. પણ એણે અંદર રહ્યે રહ્યે જ આજીજી કરી "આ ફેરે તો ત્યાંથી જ આંહી ફગાવી દ્યો."

"વાહ ચૂંદડી! ખુશબોદાર ચૂંદડી! ક્યારે વોરી આ ચૂંદડી? અને કયે અતરીએ આવા અરક આણી આપ્યા?"

એવું કેફ-ચકચૂર વેણ બોલતે બોલતે વીંજલે વળગણીએથી ચૂંદડી ખેંચીને મોં ઉપર ફૂલોનો હાર દબાવતો હોય એમ દબાવી ચૂંદડી સુંઘી, ને અંદર ઘા કર્યો.

"આ ઓઢણી કોની? આ તો મારી નહિ." અંદરથી કોચવાતો અવાજ આવ્યો.

"તમારી નહિ? કોની ત્યારે?"

"મને ખબર નથી. કોની? હું બળું છું -મને બળતરા-જાણે અગન-કાળી-લાય-"

"હેં? હેં? શું બોલો છો? ઊઘાડો, ઊઘાડો."

"બાપુ! બાપુ! ઉઘાડો." બહારને બારણે કોઈક બોલવી રહ્યું છે.

"કોણ છે? શું છે?"

ગોકીરો વધ્યો: "બાપુ! ઝટ ઉઘાડો, ઝટ બહાર આવો."

"હું બળું છું-મને લાય-"

"મનેય આગ લાગી છે. મારા પેટમાં દાહ થાય છે." વાજો ઠાકોર બબડી ઊઠ્યો.

"બાપુ! ચારણ્યે લોહી છાંટ્યું. ચારણ્યનું ત્રાગું. ચારણ્યની ચૂંદડી મેડીમાં આવી છે. અડશો મા બાપુ." બહાર ગોકીરો ને બોકાસાં વધવા લાગ્યાં.

"ચસકા કોણ પાડે છે? કઈ ચારણ્ય? ક્યાંથી આવી ચારણ્ય? ચારણ્યની ચૂંદડી? આંહી કેવી? હું તો અડ્યો છું. મેં સૂંઘી છે. મને દાહ થાય છે. આગ ઊપડી છે. આગ-આગ-આગ-રૂંવાડે રૂંવાડે અગનના અંઘોળ-"

"અગનના અંઘોળ-" ઠાકોરના શબ્દનો જાણે ગુશલખાનેથી પડછંદો પડ્યો.

"અગનના અંઘોળ-અગનના અંઘોળ-અગનના અંઘોળ."

એક મહિનો-બે મહિના-છ મહિના: વાજા ઠાકોરના ગુલાબી દેહને રોમે રોમેથી રક્ત પરૂના રેગાડા ચાલ્યા જાય છે. તેલે અને અર્કે ભભકતી એ મેડીમાં બદબો માતી નથી. ચાકરી કરનારાઓ ચાકરી મેલી મેલી ભાગી છૂટ્યા છે. અતરિયાઓએ સુગંધી અર્કોના ફૂડલે ફૂડલા ખૂટવાડ્યા છે, પણ બદબો દબાતી નથી. નાની નાની માખીઓ જ નહિ પણ મોટા મોટા નરકભક્ષી માખા પણ કોણ જાણે કઈ દુનિયાને કાંઠેથી દોડ્યા આવીને દરબારગઢમાં બણબણી રહ્યા છે. વાજા ઠાકોરનું પીંડ

રૂના પોલમાં લપેટાઈને પડ્યું રહે છે. રજાઈઓ ને તળાઈઓ બાકી રહી નથી. પડ્યો પડ્યો એ એક જ પોકાર પાડે છે: "અગનના અંઘોળ! અગનના અંઘોળ! અગનના અંઘોળ!"

"એ ભાટ ક્યાં ગયાં? એનાં છોકરાંને તેડાવોને! મારે જોવાં છે." આવું આવું એ લવતો થયો.

પાસવાનોનાં મોંમાં જવાબ નહોતો. ભાટવાડો ઉજ્જડ હતો. ભાટનાં છોકરાં ઈશ્વરને આંગણે રમવા ગયાં હતાં.

"મારે ભાટોનાં છોકરાં ભેળું રમવું છે. સાત તાળી દાવ રમવો છે. મને હેમાળા ભેળો કરો. હવે મારે લેપ દવા નથી કરાવવાં. હેમાળા ભેળો કરો.

મ્યાનામાં રૂના પોલની બિછાત કરી. વીંજલ ઠાકોરનો રક્ત નીતરતો દેહ સગાંવ્હાલાંઓએ હિમાલયની ઉત્તરાદી દિશામાં ઉપાડી મૂક્યો.

૫. માંડળિકનું મનોરાજ્ય

"ગિરનારની આસપાસ રાસમંડળ રમતી હોય એવી ડુંગરમાળામાંથી આજે જેને દાતારનો ડુંગર કહેવામાં આવે છે તેની તળેટીમાં એક જુવાન પુરુષ એક બુઢ્ઢા આદમીથી જુદો પડતો હતો. અજવાળી સાતમનો ચંદ્રમા એ વૃદ્ધની રૂપેરી લાંબી દાઢીને પોતાના તેજમાં ઝબકોળતો હતો અને આ જુવાનના કમ્મર સુધીના અધખુલ્લા દેહની છાતી ઉપર ઝળહળતાં રત્નો સાથે કટારના ખેલ પણ કરતો હતો.

"કાંઈ અંદેશો તો નથી ને રા'?" બુઢ્ધાએ દાઢી પર પંજો પસારીને હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

"નહિ સાંઈમૌલા," જુવાને જવાબ દીધો. "મારામાં સત હશે ત્યાં સુધી હું અંદેશો શા સારુ રાખું? બાકી તો જમાનાનાં પૂર હું કેમ કરીને ખાળી શકીશ? તમે તમારે સુખેથી રહેઠાણ કરો, તમે તમારો ધર્મ પાળો, હું મારો પાળીશ."

"ધરમ એક જ છે રા'! ઈન્સાનિયત; ઈન્સાનની ચાકરી."

"બસ, બસ, અમારા બ્રાહ્મણો ને સાધુઓ એ જ ધરમને ચૂક્યા છે. આજ સુધી કોઢીઆં અને પત્તીયાં સડેલાં શ્વાનોની માફક વાઘવરૂને અને દરિયાનાં મગર માછલાંને ફેંકાઈ જતાં, તમે તેમની ખિદમત આદરી છે. તમારી પાસેથી ભલે અમારા હિંદુઓ એટલી માણસાઈ શીખતા."

"આંહી આવતા જતા રહેશો ને?"

"આવીશ. મને તમારી ધર્મ ચર્ચા કરવાની સુલેહભરી રીત ગમે છે, દાતાર જમીયલશા!"

"ખમા. પધારજો."

જુવાનના પગની મોજડીઓ એ રાતની ખાડા ટેકરાવાળી ધરતી પરથી ઠરેલાં પગલાં ભરતી ગઈ. એની ગરદન ઉપરથી ખભાની બેઉ બાજુ ઝૂલતા દુપટ્ટાના બેઉ છેડા એના ગોઠણનાં વારણાં લેતા ગયાં. એની મોખરે મોટે કાકડે બળતી હેમની મશાલ ચોખા દીવેલ તેલની સોડમ ફેલાવતી હતી. એની પાછળ પાછળ હથિયારધારી લોકોનું એક ટોળું ચાલતું હતું. બુઢ્ઢા સાંઈની ઝૂંપડી ફરતા ફુલબાગને જોતો જોતો એ પુરુષ બાગની બહાર આવીને ઘોડા પર છલાંગી બેઠો. એની બાજુમાં બીજો ઘોડેસવાર હતો. એની ઉમ્મર પિસ્તાલીશેકની હોવી જોઈએ. એનો લેબાસ બાલાબંધી લાંબા અંગરખાનો હતો ને એના શિર ઉપર મધરાશી મોળીયું હતું.

જુવાને એ આધેડ સાથીને પૂછ્યું: "સાંઈ લાગે છે સુજાણ."

"હોય જ ને બાપુ. લઆંબે પંથેથી આવેલ છે. પારકો પરદેશ ખેડવો એટલે સુજાણ તો થવું જ પડે ના!"

"ક્યાંથી આવે છે?"

"સિંધના નગરઠઠ્ઠાથી."

"કેવો રક્તપીતીયાંની ચાકરી કરી રહ્યો છે! આપણા હજારો જોગંદરો ગિરનારમાં પડ્યા પાથર્યા છે. પણ એ કોઈને કેમ આ પરદેશી સાંઈની જેમ કોઢ પીતની ઔષધિ ગોતવાનું ન સૂઝ્યું? આપણા બ્રાહ્મણોને દામાકુંડની દક્ષિણા ઊઘરાવતાં જ આવડ્યું કે બીજું કાંઈ?"

"પારકા પરદેશમાં પેસવાની વિદ્યા આવડવી જ જોવે તો બાપુ!"

"એમ કેમ મર્મમાં બોલો છો, વીશળ કામદાર?"

"ના, સવળું જ બોલું છું, મહારાજ! આ ફકીર તો ઘેર ઘેર ઘોડીયાં બંધાવવામાંય પાવરધો છે."

"આપણા જોગી જતિઓએ ને બ્રાહ્મણોએ જ લોકોને એ ચાળે ચડાવ્યાં છે ને? મેં તો સાંભળ્યું છે કે તમારે ત્યાંથીય શેર માટીની ખોટ પુરાવવા સાંઈને મલીદો પહોંચ્યો છે."

સાથી ચૂપ રહ્યો.

"કેમ સાચું ને કામદાર?" એમ બોલતો યુવાન થોડું હસ્યો.

"ઠીક છે, મહારાજ! એ બધી વાતો તો જાવા દઈએ, બાકી આપણે પરદેશીઓથી સંભાળવું."

"હું તો કહું છું કામદાર, કે આપણે આપણી જાતથી સંભાળવું. જો ફોડકી થાય તો માખી બેસે ને?"

દામાકુંડથી આણેલા પાણીનું માથાબોળ સ્નાન કરીને આ જુવાન જ્યારે ઉપરકોટના રાણીવાસની અટારી ઉપર ચડવા લાગ્યો ત્યારે નગારે દાંડી પડી, શંખ ફૂંકાયા, અને છડીદારે નકીબ પોકારી "ઘણી ખમ્મા સોરઠના ધણી ગંગાજળીયા રા' માંડળિકને"

ઓરડા પછી ઓરડા ઓળંગતો એ ત્રિપુંડધારી જવાન અંતઃપરમાં દાખલ થતો હતો ત્યારે એની બેય બાજુએ ઊભેલી વડારણોની હારમાંથી એને માથે કલોના, ગલાબજળના, અક્ષત અને ચંદનના છાંટણાંના મેહલા વરસી રહ્યા. ઓવારણાં લઈ લઈને એ રમણીઓ મેડી ઊતરી ગઈ; ને રા' માંડાળિકને કાને, છેલ્લા ખંડમાંથી ધીરી ધીરી તાળીઓના તાલે જડાએલા સૂર સંભળાયા-

તમસું લાલા! તમસું લાલા!
તમસું લાગી તાળી રે
નંદના કુંવર કાન મુંને
તમસું લાગી તાળી રે

ગાતી ગાતી, તાળીઓ પાડતી ને ગોળ કુંડાળે એકલી રાસ ખેલતી, ઘેરદાર ઘાઘરાની દરિયા-લેરે હીંચતી એ જુવાન રાજપુતાણી રા' તરફ ફરી; ને રા'એ પૂછ્યું: "કોણસું લાગી રે?"

"તમસું લાગી, તમસું લાગી - હાથ ધરો - તમસું લાગી -" એમ ગાતે ગાતે એણે રા'ના ખુલ્લા પંજામાં સામી તાળીઓ દીધી, ને રા'ની કમ્મરે જમણો હાથ કમ્મર બંધની માફક લપેટી લીધો. પછી રા'ને પોતાની સાથે કુદડી ફેરવતી દેરવતી ગાતી રહી -

"કંકાવટીમાં કેસર ઘોળ્યાં
"વીસરી ગઈ થાળી રે
"ખીચડીમાં તો ખાંડ નાખી ને
"સેવ કીધી ખારી રે
"તમસું લાગી, તમસું લાગી

"તમસું લાગી તાળી રે

"તમસું................

રા'એ એને તેડીને અદ્ધર ઊંચકી પૂછ્યું: "ભાન ભૂલી ગયાં છો કુંતાદે?"

"તમસું લાગી-" એ ગાતી રહી.

"આવું ભાનભૂલાવણ ગીત કોણ શીખવી ગયું?"

"ભાન વિનાનું અમારું સ્ત્રીપણું જ શીખવી ગયું."

"ના, ના, કહો તો? આ તો ભારી મસ્ત ગીત છે."

"તમારા માનીતા રાવણના શિવ-તાંડવના કરતાંય? શું ઓલ્યું બોલો છો ને રોજ? લટા કટા, જટા, ફટા, ધગદ્ ધગદ્ ધગદ્ વિલોલ વીચિ વલ્લરી! એના કરતાંય વધુ ભાનભૂલાવણ?"

"એમ ન કહો. રૂદ્રની એ સ્તુતિ સાથે તો કોઈ ગીતને ન સરખાવો."

"તમારું એ રૂદ્રનું, તોઈ આ મારા મુરલીધરનું."

'મુરલીધર પણ મારો તો વડવો છે ને?"

"બસ ત્યારે, આ ગીત પણ તમારા જ કંઠમાં આરોપું છું ને?"

ફરી ગાતી ગાતી જાણે એ ગીતની ફુલમાળા રા'ના ગળામાં આરોપતી ગઈ-

ચોળી પે'રી ચણિયો પે'ર્યો,

ભૂલી ગઈ સાડી રે

નાક કેરી નથડી મેં તો

આગળીએ વળગાડી રે

તમસું લાલા! તમસું કાના!

તમસું લાગી તાળી રે

"પણ કોણે બતાવ્યું?"

ઊપરકોટની ઊંચી અટારી પરથી એણે નીચે ફળીએફળીયું દેખાતા શહેર પર આંગળી ચીંધી-

"આજ અત્યાર લગી વાટ જોતી બેઠી હતી. તેવામાં, જો ત્યાં દૂર એક ખડકી દેખાય છે ને, ત્યાંથી આ સૂર આવ્યા. ગળું તો પુરુષનું જ લાગ્યું, પણ કોઈક ગાંડોતૂર થઈને ગાતો હતો. મશાલ બળતી હતી. તેને અજવાળે અમે બાઈઓ લઈએ તેવા રાસ પુરુષો લેતા હતા. ને એ કુંડાળાની અંદર કડતાલ બજાવતો એક ત્રીશેક વર્ષનો જુવાન ગાતો હતો." રા'નું મુખ મલક્યું.

"ઓ હો! નાગરનો છોકરો નરસૈયો કે? એ છોકરો ગામ ગાંડું કરતો કરતો તમારા સુધી પણ આવી પહોંચ્યો ને શું? મારે તમારા પર ચોકી બેસારવી પડશે."

બીજા ઓરડામાં ભોજનની થાળી લેવા જતી કુંતાદે 'તમસું લાગી'નાં તાન મારતી જતે હતી. થાળી લઈને પાછી આવતે પણ એનો દેહ એ જ તાલમાં થનગનતો હતો ને એનો ચણીયો જમણે પડખે ઝોલે ચડી પાછો ડાબી બાજુ ઝોળ ખાતો હતો.

થાળી મૂકીને એ બોલી: "શા માટે ચોકી?"

"એટલા માટે કે એ નાગરના ફૂલફૂલ છોકરાનાં નૃત્યગીતમાં ગામની નારીઓ પણ ખેંચાતી ચાલે છે."

"તો કાં અમને નારીઓને ગાતી અટકાવી દીધી? અમારાં હૈયાં ઈ તમારા 'લટા, કટા, જટા, ફટા, ને ધગ ધગદ'થી ન સંતોષાય. અમારે તો 'તમસું લાગી તાળી રે......."

"સાચોસાચ ચોકી બેસારવી જ પડશે."

બીજાને ભરોસે રહેવા કરતાં પોતે જ બેસો, પોતે." એમ કહી કુંતાદી રા'નો કાન આમળ્યો.

"પછી ધીંગાણે કોણ જાશે?"

"ધીંગાણા શીદ કરો છો?"

"સોરઠના ખંડિયાઓ તમારા નરસૈયાના તાળોટાથી વશ થાય તેવા નથી ને? તેના તો ફાડવા જોવે બરડા - આ રૂદ્રની કૃપાણને ઝાટકે ઝાટકે."

બોલતે બોલતે એની જમણી ભુજા સોમનાથના સાગર તીર તરફ લાંબી થઈ. અને તેલના દીવાની જ્યોત એના કાંડાની ઉપસેલી નસો ઉપર રમવા લાગી.

"એવી અક્કડ ભુજાઓ આંહી મારા ઓરડામાં નહિ પોસાય." એમ કહીને કુંતાદી લંબાએલા હાથને પોતાના ગળા ફરતો વીંટી લીધો ને પતિના મોંમાં ભોજનનો પહેલો કોળીઓ મૂક્યો.

"ધરાઈને ધાન તો ખાઓ, નીકર ભુજાઓ કૃપાણ પકડી કેમ શકશે?"

"તમને એક ખબર આપું?" રા'એ ગંભીર ચહેરો કરીને કહ્યું." વળી પાછાં કહેશો કે પહેલેથી કીધું ય નહિ! તમારા પીયર હાથીલા નગરને માથે જ મારી કૃપાણનો કાળ ભમે છે."

"શું છે તે?" કુંતાદે હાથીલાના ગોહિલ રાજકુળની દીકરી હતી. "તમારા કાકા દુદાજીની ફાટ્ય વધી છે. ઠેઠ અમદાવાદ સુધીની લૂંટો કરનાર એ રાજપૂતી હવે તો મારા ઉપર કાળી ટીલી બેસારવાની થઈ છે. પાદશાહનો સંદેશો આવેલ છે કે મારે એની ફાટ્ય ઠેકાણે આણવી."

"તમારે શા માટે?"

"હું સોરઠનો મંડળેશ્વર મૂવો છું ને? મારા ખંડિયાઓને કબજે ન રાખું તો પાદશાહને તો બહાનું જ જોવે છે. ગઝનવીએ તોડ્યું સોમનાથ, તઘલખે તોડ્યું, ખીલજીએ તોડ્યું, હજીય તોડવાનો લાગે જોવે છે સુલતાન એહમદશાહ. એને તોડવા સ્હેલ છે, આપણે ફરી ફરી બંધાવવા દોયલાં છે. રાજાઓને તો લૂંટારા ને ડાકુ થઈ પોતપોતાનાનાં અમન ચમન સાચવવાં છે, પણ હું ઠર્યો ગંગાજળિયો, હું એકલો આડા હાથ દઈને ક્યાં સુધી ઊભો રહું?"

નિઃશ્વાસ નાખતા રા'ના તાજા સ્નાને ભીના ખંભાઢળક કેશમાંથી, મહેશને માથે જળાધારીમાંથી ટપકે તેવું એક જળ-ટીપું ઝર્યું.

"હા!હા!" કુંતાએય ઊંડો નિસાસો નાખ્યો: "આજ એ એક હોત-તો એક હજારાં થઈ રહેત."

"કોણ?"

"મારા કાકા હમીરજી."

"હમીરજી ગોહિલ તો શંભુનો ગણ થઈ ગયો દેવડી! એની શી વાત?" બોલીને રા'એ ફરીવાર સોમૈયાજીની દિશામાં હાથ જોડી લલાટે અડાડ્યા. "કલૈયો હમીરજી! એને ને મારે વધુ નહિ, ફક્ત પચીશેક વર્ષોનું છેટું પડી ગયું. હું એટલો વહેલો કાં ન જન્મ્યો? એની વાત સાંભળી છે ને?"

"ત્રૂટક ત્રૂટક, ચોરીછૂપીથી, કોઈ કોઈ વાર. કારણ કે કાકાબાપુ હાથીલામાં કોઈને એ કથા કહેવા દેતા નથી."

"ન જ દિયે તો. હમીરજીની પરાક્રમ-કથામાં દુદાજીની તો હીણપત ભરી છે ખરી ને? એના પગની કેડી તો સાવઝ-કેડી છે, કુંતા! એ મારગ સોરઠ ખાતે સદાને માથે ઉજ્જડ પડ્યો છે. અમે કોઈ એ પંથે પગલું દેનારા રહ્યા નથી. અમારું દૈવત આથમી ગયું."

જમી કરીને રા'એ પોતાનો નાનકડો સતાર લીધો. "બેસ દેવડી! હમીરજીને બિરદાવીને પછી જ સૂવું છે આજ તો."

એક પગ ઉપર બીજો ટેકવીને રા'એ સતાર પોતાના ખોળામાં ગોઠવ્યો. કુંતાદી રા'ની એક આંગળીમાં નખલી પહેરાવી.

ઉપરકોટની એ જ એ ગોખ-બારી, જ્યાં બેસીને એક રાતે માંડાળિકના વડવા રા' કવાટે બીન બજાવ્યું હતું; હરણાંનાં વૃંદેવૃંદ એના બીનને સૂરે ખેંચાઈ આવીને ગોખ ઉપર ફૂદાફૂદ કરતાં હતાં; ને રા'ની હત્યા કરવા એ મહેલમાં છુપાએલા મારાઓએ પ્રકટ થઈને તલવારો કવાટના ચરણોમાં નાખી દીધી હતી, એ જ આ બારીમાં વર્ષો વીત્યે ફરી સતારના ઝંકારો બોલી ઊઠ્યા. ઝંકારે ઝંકારે માંડળીકના ગાલ ઉપર ટશરો ફૂરી. ઝંકારે ઝંકારે ગોહિલોની કુમારી કુંતાદેના હૈયાએ રસિયા, વીર અને ભક્ત હૃદય રા'નાં છાનાં વારણાં લીધાં. ચણીઆનો ઘેર એના સોટા સમા દેહની આસપાસ પથરાઈ પડ્યો હતો. ચૂંદડીની કસૂંબી એના દેહ ફરતી ફૂલવેડી સમી વીંટળાઈ વળી હતી.

સતાર કોઈ કોઈ બજવૈયાના હાથમાં જીવતં જાગતં માનવી બની જાય છે. હાજરાહજુર હોંકારા દેતો સતાર રા'નાં ટેરવાંને રડું રડું કરાવી રહ્યો. ને રા'ના કંઠમાંથી શબ્દો રેલ્યા:

“વેલો....ઈ.....આવે વીર
સખાતે સોમૈયા તણી
હી...લો....ળવા... હમી....ર
ભાલાંની અણીએ ભીમાઉત!

"ભીમજી ગોહિલ તારો ડાડો, દેવડી! ડાહ્યો ને ચતુર સુજાણ રાજપૂત. ભડલી વાળા રા' કાનની કુંવરીને પરણેલો. કુંવરી એક ફકીરની સાથે અવળપંથે પળેલી. મૂળ તો એ ફકીર નહિ, પણ દિલ્હી બાજુનો અમીર હેબતખાન. ભડલીને પાદર નીકળ્યો હશે. ને કુંવરીમાં લોભાઈ નદીને સામે કાંઠે દરવેશ બની ઝૂંપડી બાંધી બેસી ગયો હશે. કુંવરી રોજ રાતે ભોજન-થાળી લઈને જાતી'તી. વાત પ્રગટ હતી. તારો ડાડો એને નો'તો તેડતો. ઘરમાં ડાહી ફૂઈ રાજપૂતાણી: કહ્યું: ‘બાપ! બહુ વરસ વીત્યાં. મનાવીને તેડી આવ.’ ભીમજી ગોહિલ તેડવા જાય છે. એને સૂતો મેલીને કુંવરી કાળી મેઘલી મધરાતે થાળ લઈને ચાલી નીકળે છે. અણઝંપ્યો ભીમજી તલવાર સંભાળે છે, પાછળ પાછળ લપાતો ચાલે છે. ઝૂંપડીએ પહોંચેલી કુંવરીને ફકીર 'કેમ મોડી આવી' કહી સોટા ખેંચે છે. તોય પ્રેમમાં અંધી કુંવરી પાલવ પાથરે છે. નદીએ પાણી લેવા જાય છે. પાછળ ભીમજી ફકીરને ઝાટકે દે છે. ફરી છૂપાય છે. કુંવરી આવીને મૂવા સાંઈને મોઢે પાણી મેલે છે કે તારા મારતલને મોત ભેળો કરાવીને હું છાશ ફેરવીશ. તારા જીવને ગત કરજે."

"ભયંકર! ભયંકર! ભયંકર નારી! હાથીલા પાછો વહ્યો આવનાર ભીમજી ફૂઈને આ ભયંકર કથા વર્ણવે છે. ત્યારે ફૂઈ કહે છે કે બાપ, એના પેટના કેવા પાકે! કેવા સાવઝ પાકે! જાતી રાજપૂતીને રાખે હો બાપ! તેડી આણ, ને રાજપૂતીનાં રતન પકવ્ય એના ઓદરમાં. "એ ઉદરમાં પાકેલું રતન તારો કાકો હમીરજી. દેવડી! એ ઉદરમાં, ત્રણે ભાઈઓમાં સૌથી નાનેરો કાચો કલૈયો. તારો બાપુ અરજણજી ને કાકાબાપુ દુદોજી આંહી જુનાગઢ મારા બાપની ચાકરીમાં રોકાયા હતા. હમીરજી એકલો ઘેરે. સાંભળે છે કે સોમનાથને તોડવા પાદશાહી ત્રીજી વાર આવે છે. ને કોઈ કરતાં કોઈ રાજબીજ દેવોનાય દેવ મહેશ્વરની મદદે કાં ન ચડે! પોતે એકલો નીકળે છે. ભેળા એકલોહીયા, થોડીક માટીના ઘડેલા, થોડાક મરણીયા જોદ્ધા છે. માર્ગે કોઈ ક્ષત્રી? કોઈ રાજબીજ? કોઈ હિન્દુ? ના, ના, ના, દેવડી! તારો કાકો એકલવીર: સૂના પંથનો એક જ સાવઝ: મોં ઉપર

મોતના સોહાગ માણવાની મીઠાશ: જીવતરના પ્રભાતને પછવાડે ઠેલતો, મોતની સંધ્યાને માણતલ, ગોહેલ હમીર જ્યારે ચાલી નીકળ્યો છે, ત્યારે દુદાજીની રાણી તારી કાકીએ નથી હાથમાં શ્રીફળેય દીધું, નથી કપાળે ચાંદલોય ચોડ્યો, નથી એક આશિષનોય બોલ ઉચ્ચાર્યો, ઘરમાંથી મડું કાઢે તેમ દેવરને કાઢ્યો. તું તો તે દિ' ઘોડીએ હોઈશ."

"મા કહેતી'તી એક દિ' કે છેલ્લી વેળાએ કાકા મને બચી કરીને એક હીંચોળો નાખતા ગયેલા."

"એ બચી હું તારા મોં માથે આજ પણ લીલી ને લીલી નિરખું છું કુંતાદે. એવાં વહાલનાં ને એવી વિદાયનાં અમી સૂકાય નહિ કેદિ. એના પંથમાં રાજપૂત ભાઈઓની બથભરી ભેટો નહોતી, ચારણોના ખમકારા નહોતા, વસ્તીનાં વળામણાં નહોતા, તરઘાયાની ડાંડીઓ કે શરણાઈના સિંધુડા નહોતા; બ્રાહ્મણોના આશિર્વાદો નહોતા, સોરઠની વાટ સુલ્તાનની ફાળ ખાધેલી વરાળે સળગી ઊઠી હતી. માનવી માત્ર ચકલ્યાંની જેમ મહેલે ને ફૂબે સંતાઈ બેઠાં હતાં - હાય જાણે પાદશાહ પાછળથી બાતમી કાઢીને વીણી વીની ધાણીએ પીલશે. એને પગલે વારણાં લેતું'તું મોત, મોત, એકલું ટાઢુંબોળ એકલું મોત. એ મોતની મીઠી લાવણી એણે મારગને કાંઠે સાંભળી. નાનકડા એક નેસડામાંથી , પરોડને પહેલે પહોરે એને કાને કોઈક નારી-કંઠના મરશીયા પડ્યા. એણે ઘોડો થંભાવ્યો. ધરાઈ ધરાઈને રોણું સાંભળ્યું. રોણું પૂરૂં થયે એણે ઘોડો નેસમાં લીધો. પૂછ્યું "કોણ ગાતું'તું મરશીયા?"

"બાપ, હું હતભાગણી ગાતી'તી. અપશુકન થયાં તું વીરને? આંસુ ભીંજેલી એક ડોશીએ ઓસરીમાં આવીને કહ્યું.

"ના આઈ! સાચાં શુકન સાંપડ્યાં. જોગમાયાનાં બાળ છો?"

"હા, બાપ, રંડવાળ્ય અને વાંઝણી ચારણ્યોનો અવતાર છે મારો."

"કોના મરશીયા કહેતાં'તાં, આઈ?"

"છોકરાના. પેટના પુતરના. પંદર જમણ પૂર્વે પાછો થીયો છે. એકનો એક હતો."

"જીવતે લાડ લડાવનારી મા! મૂવા પછીય શું તું બાળને આટલો લડાવી જાણ છ?"

"માનો તો અવતાર જ એવો કરી મૂક્યો છે ને, ભાઈ!"

"આઈ! મારાય એવા મીઠા મરશીયા કહેશો? મારે સાંભળતા જાવું છે."

"અરે, મારા વીર! તારા મરશીયા? તું જીવતે? તને જો મુવો વાંછું તો ચારણ્ય આવતે ભવેય દીકરો પામું ખરી કે?"

"મા, હું જીવતો નથી. જગતે મને મૂવો જ ગણ્યો છે. હું તો મસાણને મારગે જાતું મડું છું. હું એવે ઠેકાણે જાઉં છું, કે જ્યાંથી જીવતા પાછા આવવાનું નથી. મોતને તેડે જાઉં છું."

"ક્યાં?"

"સોમૈયાની સખાતે."

એ નામ કાને પડતાંની વારે જ ત્યાં ભોળું થયેલું ગામ તેતરનો ઘેરો વીંખાય તેમ વિખરાઈ ગયું. બુઢ્ઢી ચારણી એકલી પોતાના ફળીમાં ઊભી ઊભી આ જુવાનનએ જોઈ રહી. 'તું! તું એકલ ઘોડે! સોરઠ બધીય બ્હીને ઘરમાં બેઠલ છે, તે ટાણે તું એકલો? મા, બાપ, બેનડી, ભાઈ, ભોજાઈ, કે ચૂંદડિયાળી રજપૂતાણી, કોઈ કરતાં કોઈએ તુંને રોક્યો નહિ?'

'રોકનારૂં કોઈ નથી. હોત તોયે જનારને રોકનાર કોણ? આઈ! ઝટ મને મારા મરસિયા સંભળાવો. મને મોત મીઠું લાગે એવું કરો. મારે ને સોમૈયાને છેટું પડે છે મા!'

'પણ તું કોણ છો?'

'ગોહિલ છું.'

'ગોહિલ? મોરલીધરનો ઉપાસી તું મહાદેવને કારણ મરવા જાછ?'

'હું શાસ્તર ભણ્યો નથી આઈ! દેવ દેવ વચ્ચેના ભેદનો ભરમ મેં જાણ્યો નથી. જાણીને કરવું છેય શું?'

'કયું ગામ તારું?'

'હાથીલાનો હું ફટાયો: નામ હમીરજી.'

'ભીમજીનો પુતર?'

'હા મા, મારા મરસિયા ભણો.'

ચારણી થોથરાઈ. 'પાદશાથી બીતાં હો, તો નહિ, હો મા.'

'બીઉં છું, પણ પાદશાથી નહિ.'

'સમજ્યો છું આઈ! મારા ભાઈઓથી.'

'ન સમજ્યો બાપ! ફોડ પડાવ મા. અટાણે તો તું તારે જા, ને ચારણીનું વેણ લેતો જા, કે તું દેવપાટણમાં જુદ્ધ કરતો હોઈશ તયેં મારા મરસિયા સાંભળતો, સાંભળતો જ મોતને ખોળે પોઢીશ. આજ તો મને માફ કરજે બાપ' ચારણીએ ખોળો પાથર્યો.

'સમજાણું હવે. વાણી તમારી ખોટી પડે એ બ્હીકે.'

'ખમા, ખમા બાપ હમીરજી. વાણીની આબરૂ વસમી છે. એ આબરૂનો કાંટો આખરી ઘડીએ જ તોળાય છે. ને ભલભલેરા એ અંતની પળે જ ભૂંડા દેખાતા હોય છે. મોતની વાતું તો વીર, સોયલી છે. પણ મોત સામું આવીનેઊભું રે' છે તયેં......'

'તમે સાચું કહ્યું માડી, તમારી વાણીને હું જોખમમાં નહિ મૂકાવું, હવે તો વચન પાળજો, ને હું સાંભળું તેમ કહેજો હો! મોડું ન થાય હો મા!'

'વિશ્વાસે રે'જે.'

'ને પછી તો દેવડી! દેવ પાટણના દરવાજા આડા ઓડા બાંધીને સુલતાની સેનાને ભાલાની અણીએ હીલોળતા તારા કાકાનું મોત એ જ ચારણ્ય ડોશીના આ મરસિયાથી અમીયલ બન્યું હતું.'

સુતારના ઝંકારે ઝંકારે રા'ને કંઠેથી સોરઠા નિગળવા માંડ્યા-

વેલો-વેલો-વેલો આવ્યે વીર સખાતે સોમૈયા તણી.
હી લો ળ વા હ મી ર ભાલાંની અણીએ ભીમાઉત!
હે ભીમજી પુતર, વહેલો આવ, વહેલો આવ, વહેલો આવી પહોંચ.
પાટણ આવ્યાં પૂર ખળહળતાં ખાંડા તણાં
શેલે માંહી શૂર ભેંસાસણ શો ભીમાઉત.

સુલતાની ખડગોનાં ધસમસતાં પૂર દેવપાટણ ઉપર આવ્યાં, તેની અંદર ઓ મારા વીર હમીર, જંગી પાડા જેવડા શૂરો જાણે તું શેલારા દેતો દેતો તરતો ઘૂમે છે.

વેળ તુંહારી વીર આવીને ઉવાંટી નહિ
હાકમ તણી હમીર (આડી) ભેખડ હતી ભીમાઉત!

પણ ઓ વીરા મારા! તારા શૂરાતનની સાગર-વેળ ત્યાં આવીને ઓળંગી ન શકી. કારણ કે આડે સુલતાનની પ્રચંડ ફોજ રૂપી ભેખડ ઊભી હતી.

'આખરે તો પડવાનું જ હતું. તારા કાકાનું શિર પડ્યું, ધડ લડ્યું, ધડા પડ્યું, ઘોડો પડ્યો, અને એ ભેળું પણ કોણ કોણ પડ્યું? દેવડી! ન કોઈ રાજા, ન કોઈ બ્રાહ્મણ, ન કોઈ જતિ સતી, શંભુના નામે બે હજાર ગામડાંનો ગરાસ ખાનારા ને ગુલતાન કરનારા કોઈ કરતાં કોઈ દાઢી મૂછ ના ધણી નહિ, પણ-

તું પડતે પડિયા હર, શશીયર, હીમાપતિ
છો ચૂડા ચડિયા ભજે તોય ભાંગ્યે ભીમાઉત!

તારા પડવા ભેળા જ પટકાઈ પડ્યા, એક શંભુ પોતે, બીજો શંભુનો વરદાનધારી ચંદ્રમા, ને ત્રીજા હીમાચળના ધણી પ્રજાપતિ પોતે. એક તારી ભુજાઓ ભાંગતે તો એ ત્રણેની સ્ત્રીઓના છ યે હાથના ચૂડા ભાંગ્યા. ત્રણે રાંડી પડી,

વન કાંટાળાં વીર! જીવીને જોવાં થીયાં
આંબો અળવ હમીર. મોરીને ભાંગ્યો ભીમાઉત!

ઓ મારા વીરા! તારા જેવો આંબો, શૂરાતનની શીતળ ઘટા પાથરવા જેવડો થાય તે પહેલાં, જ્યાં મોર બેઠા ત્યાં જ ભાંગી પડ્યો. હવે મારે સંસારમાં શો સ્વાદ રહ્યો? હવે આંબાનાં દર્શન ક્યાં પામવાં છે? હવે તો જીવવું છે ત્યાં સુધી કાંટાળા ઝાડવાંથી ભરેલાં જંગલો જ જોવા રહ્યાં છે. હવે તો સોરઠની ધરા માથે ઊભાં છે એકલાં ઝાળાં ને ઝાંખરાં.

'દેવડી!' રા'એ સતાર ધીરેથી નીચે મૂક્યો ને કહ્યું, 'તારા કાકા જેવું મંગળ મોત કોને મળશે? આજ કાલ કોનાં પ્રારબ્ધમાં આબરૂભેર અવસાન પણ રહ્યાં છે? હે રૂદ્ર! મસાણના સ્વામી હે મહેશ! તારે ખોળે...' 'અત્યારે તો મારે ખોળે....' કુંતાદી રા'ને પોતાની છાતીએ ખેંચી લઈને કહ્યું: ‘આબરૂભેર જીવતર તો જીવી લ્યો.'

પછી એ રાત્રિના ચોથા પહોરે જ્યારે ચોઘડીઆં બજવા લાગ્યાં, ત્યારે રા' અને કુંતાદે ગોખની બારીએ ડોકાં કાઢીને કોઈક ગગનગામી ગળાના પ્રભાતી-સૂર સાંભળી રહ્યા હતા:-

નિરખને ગગનમાં કોણ ઘૂમી રીયો કો...ઓ...ણ ઘૂ...મી રીયો...નિ...ર...ખ...ને-

'બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે 'નિરખને' એ બોલે કોઈક કાકલૂદી કરતું હતું. 'કોણ ઘૂમી રેયો' એ સુરો આકાશમાં એક વિરાટનું આલેખન કરતા હતા. અને માંડળિક પોતાના બોલથી રખે જાણે સંગીતબાંધી હવાને આંચકા લાગશે એવી બ્હીકે હળવાકુલ અવાજે કહેતો હતા-

'દેવડી! નાગર જુવાન નરસૈયો ગાય છે.'

'હોય નહિ. આ તો બુલંદ સૂર ને ગંભીર શબ્દો...'

'એ જ છે કુંતા. એ બાયડિયો, નાચણકૂદણીયો ને કેવળ કરતાલીઓ નથી. એ બ્રહ્મજ્ઞાની છે, જોગી છે. મેં એને ઓળખ્યો છે. નથી ઓળખતાં એને એનાં જ રાસઘેલડીયાં ટોળાં.'

૬. ગંગાજળિયો

સવાર હજી પૂરું પડ્યું નથી. હમેંશા પ્રભાતે ઠેઠ કાશીથી આવનારી ગંગાજળની કાવડની રાહ જોતો રા'માંડળીક સ્નાન વિહોણો બેઠો છે. કોઈ કહે છે કે છેક કાશીથી જૂનાગઢ સુધી રોજેરોજ રા' માંડળિક માટે ગંગાજળની કાવડો ચાલતી. એ કાવડના ઉપાડનાર કવડિયા પલ્લે પલ્લે બદલાતા આવતા. એ રોજ તાજા આવતા ગંગાજળે સ્નાન કરતો તેથી ગંગાજળિયો કહેવાયો છે; ને

કોઈ કહે છે કે ગંગાજળની ને કાશ્મીરનાં ફૂલોની એ છાબડી લઈને રોજેરોજ આવતી કાવડ તો સોમૈયા દેવનાં સ્નાનપૂજન માટે જ ગોઠવાઈ હતી, એટલે ગઢ જૂનાનો રા' તો એ સોમૈયા દેવની કાવડનો રખેવાળ, ઉપાડનાર હોવાથી ગંગાજળિયો કહેવાણો છે. કાવડના રખેવાળો ને ઊંચકનારાઓ દર થોડા થોડા ગાઉને પલ્લે બદલાતા આવતા, રા'નું રખોપું સોરઠમાંથી શરૂ થતું. હિંદુ રાજાનો એ મહિમા હતો.

કોણ જાણે. પણ રા' માંડલિક ગંગાજળની કાવડની વાટ જોતો બેઠો હતો. સૂરજનું ડાલું હજુ સહસ્ત્ર પાંખડીએ ઊઘડ્યું નહોતું. તે વખતે ઉપરકોટની દેવડી ઉપર નીચેથી કાંઈક કજિયો મચ્યો હોય તેવા બોલાસ આવવા લાગ્યા. તરવારનો કજિયો તો નહોતો એની રા'ને ખાત્રી હતી. તરવારની વઢવેડ બોકાસાં પાડી પાડીને નથી થાતી. તરવારો જ્યારે ખેંચાય છે ત્યારે ગોકીરા બંધ થાય છે. પછી તો ફક્ત સબાસબી ને ધબાધબી જ સાંભળવાની રહે છે.

ગોકીરા નજીક આવ્યા તેમ તેમ તો કજિયા કરનારાઓની ન્યાત જાત પણ પરખાણી. વણિકોના ટંટામાં હાહોકારા ને ન સમજાય તેવી શબ્દગડબડ હોય છે. આ તો સંસ્કૃત ભાષામાં સામસામા ઉચ્ચારતા શાપો હતા.

દ્વારપાળ આવીને વરધી આપે તે પૂર્વે તો રા'એ કહ્યું: 'કોણ ગોર બાપાઓ છે ને?'

'હા મહારાજ. દામા કંડેથી પરબારા બાઝતા આવે છે.'

'શું છે?'

'મહારાજ પાસે ન્યાય કરાવવો છે.'

'શાનો? દક્ષિણાની વ્હેંચણનો જ હશે.'

'હા. મહારાજ.'

'હું જાણું ને? બ્રાહ્મણોની લડાલડીમાં તે વગર બીજું હોય જ શું?'

ગોખેથી રા'એ ડોકું કાઢ્યું. નીચે ટોળું ઊભું હતું. લાંબા ચોટલા, અરધે મસ્તકે ધારીઓ, કપાળે ત્રિપુંડો, મોંમાં તમાકુવાળી ચોરવાડી પાનપટીઓના લાલ લાલ થુકના રેગાડા, ને મેલીદાટ જનોઈઓ.

'આશીર્વાદ મહારાજ.' સૌએ હાથ ઊંચા કર્યા.

'મોંમાંથી શરાપ સૂકાણા નથી ત્યાં જ આશિર્વાદ કે?' રા'એ વિનોદ કર્યો. બ્રાહ્મણો શરમાયા.

'સંસ્કૃતમાં ગાળો દેવાની ઠીક મઝા પડે, ખરું ને, દેવો?' રા'એ વિનોદ વધાર્યો. 'છે શું?'

'આ છે કજિયાનું મૂળ મહારાજા!' પાંચેક હાથો એકસામટા ઊંચા થયા. એ પાંચે હાથોએ ઝકડીને ઝાલેલો હતો એક સોનાનો હાથી. 'આની વ્હેંચણ કરી આપો રાજન!

'અટાણમાં કોણ ભેટ્યો આવો દાનેશ્વરી?' સોનાના હાથીની દક્ષિણા દેખી રા' ચકિત થયા. 'લાવો અહીં.'

રા'ના હાથમાં પાંચે બ્રાહ્મણોએ હાથી સોંપ્યો.

'કોણ હતું?'

'અમને પૂરું નામ તો આપતા નહોતા. પણ એક રક્તપીતીઓ રાજા હતો. એનું નામ વીજલ વાજો કહેતા હતા.'

'વીજલજી! વાજા ઠાકોર વીજલજી? ઊના દેલવાડાના? રક્ત પીતીઆ? બ્રાહ્મણો, આ તમે ખરું કહો છો?'

'સાંભળવામાં તો એવું આવ્યું મહારાજ! કોઈનો શરાપ લાગ્યો છે.'

'ક્યાં છે?'

'ચાલ્યા ગયા. સવારના ભળભાંખડામાં દામે કુંડે ન્હાઈને પડાવ ઉપાડી મૂક્યો. વાતો કરતા હતા કે કોઈને શહેરમાં જાણ થવા દેવી નહિ.'

'કઈ દૃશ્યે ગયા?'

'હેમાળે ગળવા હાલ્યા ગયા.'

'વીજલ રાજ, મારા બનેવી, રક્તપીતમાં ગળીને હેમાળે ગાળવા હાલ્યા જાય છે? દોડો, દોડો, અરે કોઈ મારો અશ્વ લાવો."

એક સમજુ બ્રાહ્મણ આગળ આવી કહેવા લાગ્યો.

'મહારાજ, થંભો. એણે આપનાથી જ અણદીઠ રહેવા પડાવ પરબારો ઉપાડી મૂકેલ છે. એણે કહ્યું કે હું રગતકોઢીયો ગંગાજળિયા રા'ની નજરે થઈને એના દેહને નહિ જોખમું. મને આંહીથી ગુપ્ત માર્ગે ઉપાડી જાવ જલદી.'

'હું ગંગાજળિયો - ને હું મારા સ્વજનના રોગથી મોં સંતાડું? એ મારું ગંગાજળિયાપણું! ધૂળ પડી. લાવો મારો રેવત.'

'એમ કાંઈ જવાય મહારાજા!' અમીરો, મહેતો ને મુસદ્દીઓ આડા ફર્યા: 'રાજા છો, લાખુંના પાળનાર છો.'

'ન બોલો, મોઢાં ન ગંધાવો. મારે એ વખાણ ને વાહવાહ નથી જોતાં. ગઢ જૂનાને પાદરેથી રક્તપીતીઓ સ્વજન હાલ્યો જાય છે, ને હું ગંગાજળિયો ગંગાજળિયો ફૂટાઈને ગર્વ કરતો બેઠો રહીશ? શો મહિમા છે મારાં નિત્યનાં ભાગીરથી-સ્નાનનો, જો મને દુનિયાના રોગનો ડર બ્હીકણ બનાવી રાખે તો?'

માંડળિકે ઘોડો પલાણ્યો અને કાશીનો ને હિમાલયનો જગજાણીતો પંથ પકડી લીધો. ઘોડાની વાઘ એણે ઘોડાની ગરદન પર છૂટી મૂકી દીધી. ઘોડો ક્ષિતિજની પાર નીકળી જવા ભાથામાંથી છૂટતા તીર જેવો ગયો.

જોતજોતામાં વડાળનું પાદર વટાવ્યું. સામું જ કથરોટા વરતાણું. સીમાડા ઉપર કોઈ કાફલો ક્યાંય નથી દેખાતો. પણ વચ્ચે આવતા એક વોંકળાની ભેખડ ઊતરતાં એણે કાવડ દીઠી - પોતાના રોજીંદા નાવણ માટે છેક કાશીથી વહેતી થયેલી ગંગાજળની કાવડ. પોતે ઘોડો થંભાવ્યો. પૂછ્યું, કાવડિયાઓ, રક્તપીતીઆ રાજા વીજલ વાજાનો પડાવ સામે મળ્યો?'

'હા મહારાજ, પાંચક ગાઉને પલ્લે.'

'કાવડ હેઠી ઉતારો.' કહીને પોતે વસ્ત્રો કાઢવા લાગ્યો.

'મારા માથે આંહી ને આંહી જ હાંડો રેદી દો.'

ગંગોદકમાં તરબોળ દેહે ફરીથી એણે અશ્વ પલાણ્યો, અશ્વને ઉપાડી મૂક્યો.

કાવડિયાઓ વાતો કરતા ગયા: 'રાજા વાજાં ને વાંદર્યાં! કોણ જાણે શોય ચાળો ઊપડ્યો હશે ભાઈ! હાલો, એટલો ભાર ઉપાડવો મટ્યો. કોણ જાણે કઈ સદ્ધાઈ રોજ ગંગાજળે ન્હાએ મળી જાતી હશે. નખરાં છે નખરાં સમર્થોનાં. સોમનાથને ત્રણ ત્રણ વાર તો રગદોળીને મલેચ્છો ચાલ્યા ગયા. કોઈનું રૂંવાડુંય થીયું 'તું ખાંડું? શું કરી શક્યો ડાડો સોમનાથ, કે શું આડા હાથ દઈ શક્યા શંકરના ભૂત ભેરવ! ગયા ગતાગોળમાં શંકર ને કંકર સૌ સામટા. આ વળી એક જાગ્યો છે ચેટકીયો. થોડા દિ' મર ગંગાજળે નાઈ લે બચાડો! એનીય એ વાળી જ થવાની છે અંતે તો.'

આવી આવી બળતરા ઠાલવતા કાવડિયા જૂનાગઢ પહોંચ્યા. રોજ ગંગાજળની કાવડ ઉપાડનારાઓને મન એ પાણીનો મહિમા માત્ર બનાવટી ઠરી ચૂક્યો હતો.

'ઊભા રો! ઊભા રો! ઊભા રો!'

એવી રીડિયા પાડતો ઘોડેશ્વાર રા' છેક જેતલસર નામના ગામડાની સીમમાં વીજલ વાજાના મ્યાનને ભાળી શકે છે. મ્યાનો ઉપાડનારા ભોઈઓ ઘોડાવેગે ડાંફો ભરતા જાય છે. કોઈ કશું સાંભળવા થોભતા નથી. વસ્તીની નજરે થવાનું રક્તપીતીઆનું મન નથી. એની સૂરતા તો એક માત્ર હિમાલય ઉપર જ ચોંટી છે. જિંદગીને ને જોબનને એણે પાછળ મૂકી દીધાં છે. એની દૃષ્ટિ મંગળ મોતની જ પધોરમાં છે.

'ઊભા રો'! ઊભા રો'! ઊભા રો.'

'કોણ આવે છે? કોને સાદ કરે છે?'

'રેવત આવે છે વ્હાણના વેગે. પણ માથે અસવાર બેઠો છે. ઉઘાડે ડીલે, કોઈક બાવો કે બામણ દક્ષિણા વગરનો રહી ગયો લાગે છે.'

'ઊભા રો'! ઊભા રો'! ઊભા રો.'

'ભાઈઓ,' વીજલ વાજો ભયભીત કંઠે કહે છે: ' આ હાક કોઈ બાવા બામણની નોય. આ તો ઓળખીતી ને જાણીતી હાક લાગે છે. આ હાક મારા રા'ની તો ન હોય?'

ખભે ઢળકતા શિર-કેશ દેખાયા. આરસામાં કંડારી હોય તેવી કાયા વરતાણી. અજાનબાહુ જોદ્ધો જણાયો.

'અરે ગઝબ કર્યો ભાઈઓ રે ભાઈઓ, માંડળિક પોતે આવે છે. બાતમી મળી ગઈ લાગે છે. પગ ઉપાડો, મને કાળમુખાને ક્યાંઈક સંઘરી વાળો. માંડળિક ગંગાજળિયો હમણે નંદવાઈ જાશે. મારી એકાદી માખીય જો એના ફૂલદેહને માથે બેસશે તો મારાં આજસુધીનાં પાતકમાં ઊણપ શી રહેશે? મને હેમાળોય નહિ સંઘરે ભાઈઓ!'

આખરે માંડળિક આંબી ગયો. ઘોડો આડો ફેરવીને રસાલો ઊભો રખાવ્યો. વીજલ વાજાએ મ્યાનમાંથી ઊતરી ન્હાસવા માંડ્યુ. માંડળિકે દોડીને એને જોરાવરીથી બથમાં લીધો. એ બાથના શીતળ સ્પર્શે વીજલના રોમેરોમમાં ઉપડેલા દાહ ઉપર એકાએક ઠારક વળી. ને એના મોંમાંથી 'હા...શ!' એટલો ઉદ્ગાર ઊઠ્યો.

'છેટા રહો રા'! ગંગાજળિયા, છેટા રહો.' બોલતો વીજલ પોતાના લોહીપરૂનાં કણો લઈને માખીઓને માંડળિકના ખુલ્લા દેહ ઉપર બેસતી જોતો હતો.

'હવે છેટા રહીને શું સાચવવું હતું, વાજા ઠાકોર! પાછા વળો.'

'ટાઢક તો બહુ વળવા લાગી રા', પણ મારાં પાપ...'

'પુણ્યે પાપ ઠેલાય છે વીજલજી. પાછા વળો. ત્રિપુરારિ સૌ સારાં વાનાં કરશે.'

'ત્રિપુરારિને જ શરણે જાઉં છું રા'. અહાહા! કોઠો કાંઈ ટાઢો થતો આવે છે!'

'માટે ચાલો પાછા. ત્રિપુરારિ જૂનાગઢને જશ અપાવશે.'

માખીઓ ઊડવા માંડી. લોહીપરૂના ટશીઆ સૂકાવા માંડ્યા.

'ચાલો પાછા.'

૭. ઓળખીને કાઢ્યો

"આજે જ્યાં લાઠી નામનું ગોહિલ-નગર છે, તેની નજીક એક ટીંબો છે. એને લોકો 'હાથીલાનો ટીંબો' નામે ઓળખે છે. પુરાતની માનવીઓ-માલધારીઓ અને વટેમાર્ગુઓ અસૂરી વેળાએ જ્યારે એની વાત કરતા, ત્યારે એના અવાજ ભયથી ધ્રૂજી ઊઠતા. 'ત્યાંની સાસુવહુની વાવમાંથી તો ભાઈ, રીડીયા બોલે છે કે 'મારો, મારો! કાપો, કાપો!'

પાંચ સેંકડા પૂર્વે એ ટીંબા ઉપર એક નગર હતું. પાંચ તો એને ફરતાં તળાવો હતાં. વચ્ચે હતું 'ગુણિકા-તળાવ.' એ તળાવની વચ્ચોવચ્ચ એક બેટડું હતું. બેટડા ઉપર રાજમહેલ હતો. એ ગામનું નામ હાથીલા: કોઈ કહે છે કે 'હઠીલા': આજે બોલાય છે 'અરઠીલા.'

આ હાથીલા ગામના સીમાડા ઉપર. પાંચસો વર્ષ પર્વેના એક સંધ્યા ટાણે બે માનવીઓ સંતાઈને બેઠાં હતાં. એક હતી પિસ્તાલીશેક વર્ષની સ્ત્રી: ને બીજો હતો પચીશેક વર્ષનો જવાન. વરણ બન્નેનો શ્યામ હતો. આંખો બેઉની લીંબની ફાડ જેવી હતી. અણસાર એ ચારે આંખોની મળતી આવતી હતી. સોરઠનાં લોકગીતોમાં ગવાય છે કે

'ઓળખ્યો ઓળખ્યો રે
'માની આંખ્યુંની અણસારે
'બાપની બોલાશે
'વીરને ઓળખ્યો રે.

આવી લોકવિદ્યાનો જાણકર કોઈ પણ અજાણ્યો આદમી, આ બેઉને જોતાંની વાર જ વરતી શકત કે એક છે મા ને બીજો છે દીકરો.

પણ અત્યારે ત્યાં સીમમાં એ છોકરાને ઓળખવા ઈચ્છતું કોઈ માણસ નહોતું. ને હોત તો યે આથમતા સૂરજનાં ઘૂંટાતાં અંધારામાં એ ચાર આંખોના આકાર કોઈ પાંચમી આંખને કળાયા ન હોત.

'હવે હાલશું ને મા?' એ જુવાને કેરડાના થુંબડા આડી બેઠેલી સ્ત્રીને પુછ્યું.

'ઉતાવળો થા મા ભાઈ. હજી પૂરું અંધારૂં પથરાઈ જવા દે.' માએ જવાબ દીધો.

કેરડાના થુંબડામાંથી એક સસલો, આ માનવીના બોલાસ કાને પડતાં જ કાન સંકોડીને ભાગ્યો, ને માએ એ સંચળથી ડરીને કાળું ઓઢણું મોં આડે ખેંચ્યું: 'કોઈક આવતું લાગે છે.'

'ના રે ના, સાંસો હતો. તમે તો આખે કેડે બ્હીતાં જ આવો છો, મા. ગરના સાવઝ સામાં તો તમે હુંકાટા કરતાં.'

'સાવઝથી શું બીવાનું છે, બેટા? બીક તો માણસની લાગે છે. આબરૂદારનું ઓઢણું ઓઢ્યું છે ને?'

'લ્યો હવે ઊઠો. અસૂર થઈ જાશે.'

'બેય જણાંએ હાથીલાન કેડા ઉપર સંભાળથી હાલવા માંડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં દીકરાએ વાત શરૂ કરી: 'આપણી ઓળખાણ કોઈના માન્યામાં નહિ આવે તો?'

'ધીરો બોલ. ટાઢો પહોર છે. ગાઉ ગાઉ માથે બોલ સંભળાય. ન ઓળખે એમ હોય? તારો ચહેરો મોરો ને તારી બોલાશ - એ તો અદલ એનાં જ જોઈ લ્યો. હું થોડું વિસરી શકી છું? હું એક જ દિ એ એક રાતની જ ઓળખાણવાળી, તો ય તુંને બોલતો સાંભળું છું ત્યારે ભૂલ ખાઈ જાઉં છું. જાણે એ પોતે જ પાછા પધાર્યા. એ જાણે સોમૈયાજીએ જ એને સજીવન કરી ઘેરે મોકલ્યા. તો પછી

એની સાથે એક જ માના ઓદરમાં આળોટનાર એના સગા મોટા ભાઈ કાં નહિ ઓળખી શકે? અને નાનેથી મોટા કરનારી ભોજાઈ નહિ ઓળખે શું?'

'હેં મા, સાચું જ કહોછો? હું અદલો અદ્દલ મારા બાપુ જેવો જ છું?'

વાને તું અમારા બેયના ઉપર થોડો થોડો ઊતર્યો છે. એ ઊજળા હતા, ને હું કાળી ભીલડી: તું નીવડ્યો શામળીયો. બાકી તો નાકની ચાંચમાંય ફેર ન મળે.'

જુવાને પોતાના મોં ઉપર, ગરદન પરને છાતી ઉપર પંજો ફેરવીને તારાને અજવાળે પોતાની ભુજાઓ તપાસી લીધી. પોત જાણે પોતાની જ પિછાન લેતો હતો.

'તું જેવી જ મલપતી ને ધીમી ચાલ હતી એની. તું જેમ હાથ હીલોળતો હાલે છે, તેમ જ એ હીલોળતા. મને તલે તલ યાદ છે. એક જ દિ'નો સંસાર, તોય જલમો જલમ ન ભૂલી શકાય.'

'આટલાં વરસ તમે કેમ હાથીલે ગયાં નહિ મા!'

'મારે જઈને શું કરવું'તું? મારે થોડું રજવાળું માણવું'તું? મને તો એણે વચને બાંધી'તી કે સોમૈયાજી જો દીકરો દિયે સમ હાથે, તો ઉઝેરજે. દોંણેશ્વર દાદાની સાખે ને સન્મુખ તને ગરની વનરાઈને ખોળે મોટો કર્યો મેં, એ તો એના વચનને કારણે.'

'તો મારેય ક્યાં રાજવળું ભોગવવાની ભૂખ છે મા? ત્યાં હું તીરકામઠે કોની હારે રમીશ? સાવઝડા ત્યાં હશે હેં, મા? આ તો બધી નાગી ભોમકા છે. લીલૂડી વનરાઈનું ઓઢણું ઓઢનારી ગર મેલીને આંહી રહેવું મને કેમ ગમશે?'

'તારા મોટાબાપુ ને તારી કાકી તને ભાળીને રાજી થાશે. તું રાજનું બીજ છો. બીજું તો ઠીક, પણ બેટા, ગરમાં સૌ મેણાં મારે છે. તને બાપ વગરનો કહે છે ને મને રખાત કહી વગોવે છે.'

રાતનાં કાજળ અનરાધર વરસી રહ્યાં હતાં. ફાગણ મહિનાની રાત, એટલે હરણ્યું (મૃગશિર્ષ) મધ આકાશમાં દોડી જતી હતી. રૂદ્રનો પારધીતારો લીલાં તેજ પાથરતો હતો. એ અજવાળામાં દીકરો માની ગજાદાર આકૃતિ જોતો જતો હતો.

ગામ આવી પહોંચ્યું. મસાણનો કાંઠો આવ્યો. એકાદ ચિતાનાં છેલ્લા લકડાં અગનની જીભ લસલસાવતાં હતાં. મસાણનાં કૂતરાંએ આ બે માણસોને અસુરા ટાણે દેખીને રિડીયા મચાવ્યા. એ રીડિયાએ ગામપાદરનાં કૂતરાંએ સાવધાન કર્યાં. અને એના કારમા સાદ ગામની અંદરનાં કૂતરાંએ ઝીલ્યા.

ગામ ફરતો કોટ હતો. કોટનો દરવાજો બીડાઈ ગયો હતો. દરવાજા ઉપર ઊભા રહીને જુવાને અંધારામાં પણ પોતાને ખભેથી કામઠું ઉતારીને ભાથામાંથી તીર ખેંચી ખેંચી ડાઉ ડાઉ કરતાં કૂતરાંને આંટ્યા, માર્યાં ને ભગાડ્યાં.

'દરવાજા બહાર આ હૂકળાટ શું મચી રહ્યો છે?' દરવાણીએ મશાલ લઈને નાની બારી ઉઘાડી. સાઠેક વર્ષનો જૈફ પહેરગીર જેમ મશાલ ધરીને આંખ માંડે છે, તેમ એણે બારી ઉપર એ જુવાનને જોયો. ઘડીભર નજર તાકી, યાદ કર્યું, આંખો ફાટી ગઈ. ભડાક કરતી બારી બીડી દીધી. બ્હીકે થથરી ઊઠ્યો. હેબતાઈ ગયો.

'શું છે? કોણ છે?' સાથીદારોએ પૂછ્યું.

'ભૂ...ઉ...ત!' પહેરેગીરના ગળાને છોલતો છોલતો જાણે કે કોઈ છરા જેવો શબ્દ નીકળ્યો.

'હેઠ બુઢ્ઢા! હવે મરણને કાંઠે ભૂત દીઠું!'

'બોલો મા! ઈ જ...ઈ જ...ઈ જ-'

'ઉઘાડો હો...ઓ!' બહારથી અવાજ ઊઠ્યો.

'ઈ જ. ઈ જ, ઈ જ અવાજ. ઈ જ! ભૂત!'

'કોનો અવાજ? કોનું ભૂત?' સાથીદારોએ મૂર્છા ખાઈને ઢળી પડતા બુઢ્ઢાને ઢંઢોળ્યો.

'ઈ જ. મુંને યાદ છે. હું ચાલીશ વરસનો જૂનો દરવાન. મેં જોયા'તા. આવી જ રાતે ગયા'તા.'

'કોણ પણ?'

'કુંવર હમીરજી! સોમૈયાજીની સખાતે - ઈ જ, ઈ જ, ઈ પોતે.'

બીજા પહેરેગીરો જુવાનડા હતા. એમને આ ભેદ સમજાયો નહિ. છાતીના બળીઆ હતા. નાના બાકોરામાંથી બહાર નજર કરી. જુવાન એની માતાને કહેતો હતો: 'માડી, આ તો મને ભૂત ભૂત કરી ફૂટી પાડતા લાગે છે.'

'અરેરે! રજપૂતો છે ને ડરે છે એક જુવાન પરદેશીથી?'

'કોણ છો તમે?' જુવાન પહેરેગીરે બાકોરામાંથી પૂછ્યું.

'ભાઈ, અમે ભૂત નથી. તમ જેવાં જ માણસું છીએ.'

'ક્યાંથી આવો છો?'

'ગરમાં દોંણ ગઢડેથી.'

'કેવાં છો?'

'ભીલ.'

'ભીલાં તો માળાં સાળાં જીવતાં જ ભૂત છે ને. ક્યાં જાવું છે?'

'રાતવાસો રે'વું છે. ને સવારે ઠાકોર પાસે નોકરીની અરજ કરવી છે.'

તાળામાં ફરી વાર ચાવી ફરી. બારી ઊઘડી. સાદ આવ્યો: 'આવો અંદર.'

મા ને દીકરો દાખલ થયાં ત્યારે બેય બાજુએ ખુલ્લી તરવારે દસ દસ જણ ઊભા દીઠા.

જુવાનને હસવું આવ્યું. એને વીમાસણ થઈ. મારો બાપ શું આ ડાચાંને લઈને સોમનાથને જુદ્ધે સીધાવ્યો હશે?

રજપૂત ચોકીદારોની મશાલો પૂરી શગે જલતી હતે. તેમણે પોતાની તરવારોનાં તોરણ નીચે મોં મલકાવતા જુવાનને જોઈ જરાક શરમ અનુભવી. એને પાસે તો તરવાર પણ નહોતી. એના કમ્મરબંધમાં એક નાનો છરો હતો, ને એને ખભે વાંસનું કામઠું હતું. એની પીઠ ઉપર પચાસેક તીરનો ભાથો ડોકીયાં કરતો હતો. પણ સૌથી વધુ રૂડી તો એના બેય કાનની બૂટમાં લળક લળક થતી પીતળની કડીઓ હતી. એનાં કાંડા ઉપર ચપોચપ અક્કેક લોઢાનું કડું હતું. એનાં માથાનાં જુલ્ફાં ઉપર લપેટેલા નાનકા ફાળીઆમાં છોગાને સ્થાને મોરપીછાંનું એક ઝૂમખું હતું. પૂરા માપનો આદમી હતો.

એની પાછળ જ ઊભેલી માનો પહેરવેશ કાળો હતો. એ હેઠું જોઈને ઊભી હતી.

'ક્યાં રાત રે'શો? કોઈ ઓળખાણ છે ગામમાં?'

'ના ભાઈ, પે'લવેલાં જ આવ્યાં છીએ. કોઈ ધરમશાળા હોય તો પડ્યાં રહીએ.'

'ધરમશાળા તો ઠાકોરે બંધ કરાવી છે. આંહી અમારે પડખે એક કુરજો છે ત્યાં પડ્યા રહો.'

માને એ કુરજામાં રાખી આવીને જુવાન તો પહેરેગીરોની જમાતમાં જ આવીને બેઠો.

'ઓલ્યા ભૂત ભૂત કરતા બુઢ્ઢાજી ક્યાં?' એકે પૂછ્યું.

'એ તો હજી બેભાન પડેલ છે.'

'બુઢ્ઢા, ઊઠો, જુવો ભૂત ફૂત કાંઈ નથી.'

પણ એ બુઢ્ઢો તો આખી રાત 'ઈ જ, ઈ જ, ઈ પંડ્યે જ.' એવું લવતો રહ્યો.

'તાજુબીની વાત થઈ આ તો, ભાઈ! આ અમારા હરભુજી ડાડા આટલી આવરદામાં કોઈ કરતાં કોઈ વાર બીના નથી તમને દીઠે કેમ બીના એ સમજાતું નથી.'

'એણે શું લવારી કરી? કુંવર હમીરજીનું નામ કેમ લીધું?' એક પહેરેગીર કાનમાં કહેવા જેવા અવાજે બોલ્યો. બીજાએ પણ જવાબ દેતે દેતે દિલ પર ધાક અનુભવી.

'કુંવર હમીરજી આંહીથી સોમનાથની સખાતે ગયા તેને આજ પચીસ વરસ ગુજરી ગયાં. આજ એને શેણે એ ભણકારા વાગ્યા? ક્યાં કુંવર હમીરજી, ને ક્યાં આ ભીલડા ભાઈ!'

'નામ છોડોને ભાઈ એ કુંવરનું! નકામી નોકરીઓ ખોઈ બેસશું.'

પહેરેગીરો વચ્ચે ચાલતી આ બધી વાતોને કાન દેતો, પણ જીભ ન દેતો જુવાન એક બાજુ બેઠો હતો. પોતાના બાપનું નામ લીધે નોકરીઓ જવાની આ શી વાત! મોડી રાતે એ બેઠે બેઠે જ ઝોલે ગયો. દોઢી ચડવાનાં પગથિયાં ઉપર ટેકો લઈ ગયેલું એનું માથું ઝડ ઝડ બળતી મશાલને અજવાળે સ્વચ્છ દેખાતું હતું. એના કાનની કડીઓ મશાલને જોઈ જોઈ ગેલથી ઝૂલતી હતી.

પરોડ થયું. દરવાજા ઊઘડ્યા. દીકરો ને મા બેઉ ગામ બહાર તળાવ પાળે ચાલ્યાં ગયાં. માએ દીકરાના ધોએલા મોં પર ઓવારણાં લઈને હાથ જોડ્યા: 'સોમૈયા ડાડા! મારા પુતરને માન સથુકો પાછો મોકલજો. જા બેટા, હું આંહી છું. તું સારા સમાચાર લઈને મને તેડવા આવજે.'

જુવાન પાછો દરવાજે થઈને સોંસરી બજારે ચાલ્યો ત્યારે સૂર્ય ઊગતો હતો. એનો અર્ધનગ્ન પહેરવેશ એની શ્યામવરણી શોભામાં ઉમેરો કરતો હતો. એના ગઠ્ઠાદાર હાથ અને કાને ઝૂલતી છેલકડીઓ સામે મળતી પનીહારીઓની આંખો સાથે નટવાનો દોર બાંધતી હતી.

ગુણકા તળાવ ગામની વચ્ચોવચ્ચ હતું. રાજમહેલનો બુરજ તળાવમાં પ્રભાતને પહોર જાણે પોતાનું મોં જોઈને પ્રફુલ્લિત બનતો હતો.

૮. દુદાજીની ડેલીએ

દુદાજી ગોહિલના દરબારમાં એ પ્રભાતે કસૂંબાની કટોરીઓ ભરાતી હતી. પંચાવન વર્ષની જેની ઉમ્મર ટેવી શકાય તે ઠાકોર દુદાજીની દાઢી મૂછો આભલાં-જડિત બુકાનીમાં ઝકડેલી હતી. બીજા તમામનાં માથાં પર મોળિયાં ને ધોતિયાં બાંધેલ હતાં. દુદાજીની બુકાની એના ચહેરાને વિશેષ કરડો દેખાવ આપી રહી હતી. એણે કહ્યું: 'આંહી સોરઠમાં શું ધૂડનાં ઢેફાં માણીએ? માણે છે તો મારા દીકરા અમદાવાદના સુલતાનનાં માણસો. આ હમણાં જ સંખેડા બહાદુરપૂરની લૂંટ કરી સુલતાન અહમદશાહે. એનાં સિપાહી સપરાય હીરા માણેક ને મોતીની કોથળીયું ભરી ભરી ઘોડાં માથે નાખતા આવ્યા.'

'હીરા મોતી? હેં, બાપુ? અધધ.'

'હીરા મોતીને માથે ય પાછી લટકાંની એક એક જણશ.'

'ઈ શું?'

'હે-હે-હે!' દુદાજી ગોહિલે આંખ ફાંગી કરી: 'મોરનાં પીંછા જેવી... જેવી-જેવી- શું! કહો જોયેં?'

'ઘોડીયું?' એકે અનુમાન કર્યું.

'એં-હેં-હેં -હેં! કહ્યાં કહ્યાં તમે.'

'તરવારું?' બીજાએ કલ્પના લડાવી.

'રાખો રાખો હવે. બાપ ગોતર ભાળ્યું હોય તો ના?'

'તો હવે, બાપુ! તમે કહી નાખો. અમારાથી સબૂરી રાખી શકાતી નથી.'

'એ રૂપાળી બાયડીયું બાયડીયું.....'

'મારા દીકરાઓ...ઓ.' સાથીદારોનાં મોં પાણી પાણી બની રહ્યાં.

'હવે ઈ ગુજરાતનો સુલતાન લૂંટે એનું કાંઈ નહિ, ને આપણે થોડાં લોંટાઝોંટા ગુજરાતમાંથી કરી લાવીયેં એમાં તો રા' આપણા માથે ધુંવાકુંવા થઈ જાય.

'હા એ તો. અબઘડી સાંઢણીસવાર આવ્યો જ સમજો.'

'સાંઢણી-સ્વાર ભલે ને રોજ રા'ના ઠપકાના બીડા લાવતા. હું તો એ કાગળીઆને સીધા આ શગડીમાં જ પધરાવી દઈશ.'

'રા'ને સુલતાનની બહુ ભે લાગે છે.'

'ત્યારે?' ઓલ્યા ઝાલાવાડના રાજા સતરસાલ ભાગીને રા'ની મદદ લેવા આવ્યા, તો રા'એ એને સંઘર્યા જ નહિ. ઈડરરાજ પુંજા, ચાંપાનેરના રાજ ત્રંબકદાસ અને નાંદોદવાળા ઠાકોર એકસંપ થયા, સુલતાનના કાકા માળવા વાળા હોશંગખાનની સાથે દળ બાંધ્યું, તોય આપણો રા'માંડળિક વાંકો ને વાંકો.'

'એનું કહેવું એમ કે રજપૂતો જૂથ બાંધીને પોતાનો ટકાવ કરો, પણ એક મુસલમાનને કાઢવા બીજા હરીફ મુસલમાનને ઊભો કરો મા. કેમકે તો તો પાછું ભૂત નહિ પલીત જાગશે.'

"હે-હે-હે-હે" દુદાજી હસ્યા; "ઈ તો લોઢું લોઢાને કાપે. તરકટ અને પરપંચ કર્યા વગર કાંઈ ન હાલે. મુરખો રા' રાજપૂતની જૂની વિદ્યાને ભણ્યો જ નથી. એનું ભણતર જ અવળું છે. મુસલમાનોને માંહેમાંહ કજિયા કરાવ્યા વગર કાસળ નીકળે કેદિ? ન નીકળે, ભા, ન નીકળે. અટાણે તો મલેચ્છોએ માંહોમાંહ કાપાકાપી માંડી દીધી છે. અટાણે ન લૂંટીએ તો પછી ક્યારે દાળદર ફીટવાનાં?"

એવી એવી વાતોમાં ભંગ પડ્યો. ચોકીઆતો એ ભીલ જુવાનને લઈ હાજર થયા. દુદાજી ગોહિલે ઊંચું જોયું તે વખતે તો એ ભીલ જુવાન એમના ચરણોમાં હાથ લંબાવી કહેતો હતો: "કાકાબાપુ, જે સોમનાથ."

'કોણ છો ભા? દુદાજીએ આંખ મરોડી: 'તું વળી કોણ ભત્રીજો ફાટી નીકળ્યો?'

'કાકાબાપુ! મારાં મા તો કહેતાં'તાં કે તમે મને જોતાં વેંત પરખી લેશો." જુવાન રાજી રાજી થઈ રહ્યો હતો.

'હું તો દેવનો દીકરો નથી ભાઈ! તારી ઓળખાણ?'

'હું ગરમાંથી આવું છું.'

'ગામ?'

"દોંણ-ગઢડાનો નેસ.'

દોંણ-ગઢડાના નેસનું નામ સાંભળીને દુદાજી ગોહિલ જરા ઝબક્યા. જુવાનને નિહાળી નિહાળી જોવા માંડ્યું. 'અમારું કોઈ સગું સાગવું એ તરફ નથી સાંભળ્યું ભાઈ! ને તારો વેશ પણ વિચિત્ર છે. રાજપૂતો ચામડાંના ડગલા નથી પહેરતા. તારી કમ્મરે તરવાર નથી. આ તીરકામઠું શું તેતર સાંસલા મારવા માટે છે, કે કાંઈ ભડવીરાઈ કરી જાણછ?'

'કાકા બાપુ, મારા ગોઠીઆ તો ગરના સાવઝ છે. તમને હું એબ લગાડું તેવી રીતે મેં તીરકામઠું વાપરેલ નથી.'

'કેવો છો?'

'કેવો - કેમ કરી કહું! તમે મને ગણો તેવો.'

'તારે શું કહેવું છે, ભાઈ?'

'કાકાબાપુ, માએ તમને એકલાને કહેવાનું કહ્યું છે.'

'હાલ આમનો.'

બાજુના ઓરડામાં ગયેલા એ બેઉ જણા થોડીવારે બહાર નીકળ્યા ત્યારે દુદાજીના મોં ઉપર ત્રાંબાનો ધગધગતો અગ્નિરસ જાણે રેલાયો હતો. ને જુવાનનો ચહેરો ભોંઠામણમાં ગરકાવ હતો.

'જા ભાઈ!' દુદાજી એ જુવાનને જણાવ્યું: 'જૂનેગઢ પોગી જા. ત્યાં કોટવાળીમાં તને નોકરી જડશે. આંહી તો જગ્યા નથી. ને ખબરદાર જો ફરી આવ્યો છો ને, તો જીવતો હાથીલામાંથી જાવા નહિ પામ. તારી ચાલાકી રા'માંડળિક પાસે ચાલશે, આંહી હાથીલાના રાજમાં નહિ ચાલે, હો કે, ભત્રીજા!'

દરબારગઢની દેવડીમાંથી એ જુવાન પાછો ફરતો હતો ત્યારે ગુણિકા તળાવની અંદર તરતી બતકો એની સામે તાકતી હતી. એની પાછળ પાછળ ભાલાળા ચોકીદારો એને ધકાવતા ધકાવતા ચાલતા હતા. એની આંખો ચકળ વકળ ચારે બાજુ જોતી હતી. ચોકીદારો એને હાકોટા કરી કહેતા હતા કે 'સીધું જોઈને હાલવા મંડ, જુવાન! નીકર ભાલો ખાઈશ.'

બહારના તળાવની પાળે બેઠેલી માને એણે કહ્યું. 'હાલો માડી, સોમૈયાજીએ મારે માથે મહેર કીધી. હાલો મારા ગોઠીઆ સાવઝ વાટ જોતા હશે.'

દીકરાની મુખમુદ્રા વાંચીને મા પણ ચાલી નીકળી. હાથીલા રાજની સીમ આવી ત્યાં સુધી ચોકીઆતો એ મા-દીકરાને મૂકી આવ્યા.

એક દુદાજી ગોહિલ સિવાય બીજા કોઈને ખબર ન પડી કે આ જુવાન કોણ હતો, શા કામે આવ્યો હતો, ને કેમ પાછો ફરી ગયો.

સીમાડે વટાવી ગયા પછી એણે માને સમજ પાડી કે શું શું બન્યું હતું.

'હોય દીકરા! રાજવાળું આપણા સગપણે શરમાય. જીવતાં માણસ સગપણ ના કબૂલશે. પણ મૂવાં થોડાં કહેવાનાં છે ના, તું મારી અસ્ત્રી નથીને તું મારો દીકરો નથી? મારે તો હવે તને તારા બાપની ને મારા બાપની ખાંભીને ખોળે લઈ જાવો છે. આવતી ભાદરવી અમાસે એની તથ્ય છે. રૂડું એક નાળીએર લઈ જાશું, ને વાટકી સીંદૂર લઈ જાશું. દીવો કરીને હાથ જોડીશ, કહીશ કે ગોહલ રાણા! લ્યો આ તમારો પૂતર. શૂરાપૂરાને દેશથી દુવા મેલો, કે સુકર્મી થાય; તમારી જેમ એય ધરમની, ગાયની ને અસતરીની રક્ષા કરે.'

'મા, મોટાબાપુનીયે ખાંભી છે?'

'હા માડી. તારા બાપુની ખાંભી સોમનાથના મંદિરના ચોગાનમાં કિલ્લાની અંદર છે, ને મારા બાપુની ખાંભી દરવાજા બહાર છે.'

'એમ કેમ?'

'એનું કારણ એમ કે મોટા બાપુનું નામ હતું વેગડોજી. વેગડો એટલે સીધાં પાધરાં લાંબાં શીંગ વાળો ધોરી. તારા બાપુની ભેળા એ ભીલરાણ જ પોતાના ભીલોનું દળકટક લઈને ગયેલા. દરવાજા આડા રહીને લડેલા. પાદશાની ફોજ એને વીંટળી વળી, બીજા બધા નાની બારીએથી

કિલ્લામાં પેસી ગયા, મોટા બાપુનેય ઘણું કહ્યું કે વેગડાજી, પાછલી નાઠાબારીએથી અંદર આવી જાવ. પણ મોટા બાપુજી તો વટદાર, એટલે જવાબ વાળ્યો: 'હું કહેવાઉં વેગડો. મારાં તો શીંગ છે પાધરાં. મારું એ જીવ્યા મૂવાનું બિરદ. હું પાછલી સાંકડી બારીએથી કઈ રીતે ગરૂં? શીંગ મારા આડાં આવે છે. એટલે કે બિરદ મારું મને સંતાઈ જતો રોકે છે. હું વેગડો! ગઢબારીમાં ગરૂં નહિ.' એમ કહેતા કહેતા લડ્યા ને ખપી ગયા. એનો તો દુહોય ગીરમાં કહેવાય છે કે:

'વેગડ વડ ઝુંઝાર ગઢ બારીએ ગર્યો નહિ,
શીંગ સમારણહાર અંબર લગે અડાવિયાં

એટલે કે એનાં શૂરાતનનાં શીંગ તો ઠેઠ આકાશ લગી અડી ગયાં.'

જુવાનના હ્રદયની આરસી ઉપર પોતાના પિતા અને માના પિતા, બેઉની આકૃતિઓ પ્રતિબિમ્બ પાડતી રહી. ખાંભીઓ પાસે પહોંચવાના હરખમાં ને હરખમાં એના પગ જોરથી ઊપડ્યા.

'હવે તો મારે તને એક બીજે ઠેકાણેય લઈ જવો છે. જોઉં તો ખરી, તારી બેન એ સગપણ કબૂલે છે કે નહિ?' માની આંખો એ બોલતે બોલતે ત્રીશેક ગાઉના અંતરે આખા સીમાડાને રોકી પડેલા એક વાદળના કટકા સરીખા પહાડ ઉપર નોંધાઈ ગઈ હતી.

'બેન! કોણ બેન! મારે વળી બેન પણ છે? ભેળાં રમવા જેવડી!'

'રમવા જેવડી તો નહિ. બાપ! પરણેલી છે. એને ઘરેય રાજવળું છે. એ તો પાછું રજવળાં માતરનું શિરોમણિ.'

'ક્યું?'

'ગઢ જૂનાણું. ગરવા દેવનો રખેવાળ તારો બનેવી છે.'

'રા' માંડળિક? મારો બનેવી? તુંય પણ મા, વગર મહુડાં ખાધેય કેફમાં ગરકાવ લાગ છ.'

'મહુડાં તો અવતાર ધરીને એક જ વાર - એક જ રાત પીધાં છે. તે પે'લાં કે તે દિ પછી કેદિ ચાખ્યુંય નથી. એ રાતો એના ભેળી જ ગઈ. એ રાત પાછી આવે ના. ને અવતાર આખામાંથી એકાદ દા'ડો જ સાવચી રાખવા જેવો નીકળે છે. બાકીના દનડા તો ફોતરાં છે ફોતરાં. જીવતરના દન તો મહુડાંના ફૂલ છે. માંહીથી દારૂડો તો એકાદ ફૂંપી જ નીતરે. મેં તો ભવોભવનો કેફ કરી લીધો છે. એ કેફમાં હું પચીસ વરસથી ચકચૂર છું. મારે શી પડી છે બાકીના દનની!'

મા બોલે જ જાતી હતી. દીકરો કાંઈ સમજે નહિ તેવી એ કેફ-ગરકાવ વાણી હતી. મા દીકરાને નહોતી સંભળાવતી, પોતાની જાતને સંભળાવતી હતી.

'પણ માડી, મારી બેન કોણ? 'રા' માંડળિકની રાણી કુંતાદે. તારા દુદાજી બાપુથી નાનેરા અરજણજી બાપુ હતા. એની એ દીકરી.'

'એ મને શેની ઓળખે?' છોકરાએ જાણે ધોખો ધર્યો.

દિવસ ચડી ગયો હતો. બેઉ ચાલ્યાં જ જતાં હતાં. ગિરનાર ઢૂકડો ને ઢૂકડો આવતો હતો. સપાટ ધરતીના ખૂમચામાં જાને વાદળી મોતી પડ્યું હતું.

ઢૂકડો-ઢૂકડો-ઢૂકડો આવે છે પહાડ: ડગુમગુ ચાલતા બાળને તેડી લેવા માટે મલપતી ચાલે ચાલ્યા આવતા દાદા જેવો ગરવો દેવ.

૯. ઝેરનો કટોરો

ગુજરાતના પાટનગર પાટણમાં તે સમયે કૈં કૈં બનાવો બની ચૂક્યા હતા, બનતા હતા, બનવાના પણ હતા. હરીફ મુસ્લિમ રાજવંશીઓની આપસઆપસની જાદવાસ્થળીએ દિલ્હીની

શહેનશાહતને નધણીઆતી કરી મૂકી હતી. ગુજરાતના સૂબા ઝાફરખાને ચાતુરી વાપરી દિલ્હીના ધણી બનવાના બખેડાઓ કરનારાઓમાંથી એકેયની મદદે જવાનું માંડી વાળ્યું હતું. ગુજરાત દીલ્હીનું બચ્ચું મટી ગઈ, સૂબો સુલતાન બન્યો, નામ ધારણ કર્યું મુઝફ્ફરખાન. સોમનાથને ચોથી વાર ભાંગનાર ને રોળનાર પંજો એ મુઝફ્ફર ખાનનો. એની તલવાર બેઉ બાજુ ચાલી રહી હતી. એક સપાટો એણે ગુજરાતની આસપાસના રાજપૂત રાજ્યો પર ચલાવ્યો હતો, ને બીજો સપાટો સુલતાનીઅતના પ્રતિસ્પર્ધી સર્વ મુસ્લિમ સુબાઓ પર.

એક વાર એ પણ જૈફ બન્યો. જૈફ પલંગ પર સૂતો છે. અંધારી રાત છે. ઓરડાનાં દ્વારમાંથી એક હાથનો પડછાયો એના પલંગ પાસે દિવાલ પર પડે છે. પડછાયામાં આલેખાએલા એ પંજામાં એક કટોરો છે. જૈફ સુલતાન પડખું ફેરવે છે. સામે ખડો છે પોતાનો જ સગો પૌત્ર. પોતાના ગુજરી ગએલ દીકરા મહમ્મદનો પુત્ર અહમદખાન. દિવાલ પરની છાયા જૂઠી નહોતી. પૌત્રના હાથમાં કટોરો હતો.

'આ કટોરો પી જાવ, દાદા.' પૌત્રે જાણે દવા પાતો હોય તેવા મિજાજથી કહ્યું.

'શું લાવેલ છો, ભાઈ?'

'ઝહર.'

'શા માટે? મને-તારા દાદાને ઝહર? તારા જ હાથે?'

'આલિમોની મંજૂરી મેળવીને પછી જ લાવેલ છું દાદા! પાક મુસ્લિમ ધર્મના જાણકારોની સલાહ વગર હું આવું કામ નથી કરતો.'

'આલિમોએ શું કહ્યું?'

'કહ્યું છે કે એક શખ્સ બીજા શખ્સના બાપને બેગુનાહ મારી નાખે તો તેનું વૈર લેવું ધર્મમાં મંજૂર છે. આ રહ્યો કાગળ. જુવો દાદા, મોંની વાત નથી કરતો. લખાવીને લાવ્યો છું.'

એમ કહીને પૌત્રે દાદાને લખેલો કાગળ બતાવ્યો. જૈફ ઝફરખાને હસીને કહ્યુંઃ 'તારા બાપને-મારા બેટાને મેં નથી માર્યો. મને એણે કેદી કરીને રાખ્યો હતો. છતાય મેં એને ચાહ્યો હતો. એને ઝેર દેનારાઓને મારી શીખવણી નહોતી.'

'દાદાજી, એને મરાવીને આપે ફરી સુલતાનીઅત ભોગવી છે.'

'એ સુલતાનીઅત એક પણ દિવસ આંસુથી ભીંજાય વિના રહી નથી. એ સુલતાનીઅતનો પ્રત્યેક દિન તને તાલીમ આપવામાં ને મોટો કરવામાં ગયો છે.'

'હવે હું મોટો થઈ ચૂક્યો છું દાદા.'

'બસ, તો હું પણ રવાના થવા તૈયાર છું. તેં ઝહર ન આણ્યું હોત તો પણ હું તો દરવેશ જ બનત.'

'એ જોખમ હું કેમ ખેડી શકું?'

'કંઈ ફિકર નહિ. લાવ કટોરો.'

ઝેરનો પ્યાલો પોતાના હાથમાં લઈને એણે પૌત્રને કહ્યું: 'બેસ બેટા, થોડી ભલામણો કરી લઉં તેટલી વેળા મંજૂર છે?'

'બોલો, બાબાજાન.'

'પહેલી વાત તો એ કે જે લોકોએ તને આ કામ કરવા ચડાવ્યો છે, તેમની દોસ્તી ન રાખતો. તેમનેય બીજી દુનિયાના દરવાજા દેખાડજે. દગલબાજનું લોહી હલાલ છે.'

એ બોલવામાં સુલતાનનો સુર કશો જ ફરક બતાવતો નહોતો. મોતનો કટોરો પોતાના કલેજાની, ને હોઠની નજીક છે તેનો કશોય રંજ નહોતો.

'ને બીજું બેટા, દારૂથી દૂર રહેજે. એ છંદથી પાદશાહે ચેતતા રહેવું. શરાબના પ્યાલામાં દુઃખનો તોફાની દરિયો છૂપાયો છે.

'ત્રીજી સલાહ, રાજમાં બખેડો કરાવનાર શેખ મલીકને ને શેર મલીકને જિંદગીના તખ્તા પરથી સાફ કરજે.

'ચોથું, દીનો દરવેશોની ફિકર રાખજે. રાજા પોતાની રૈયતને લીધે જ તાજદાર થાય છે. રૈયત મૂળ છે, ને સુલતાન વૃક્ષ છે. પ્રજાને રંઝાડી તારું મૂળ ન ઉચ્છેદતો.

'ને છેલ્લું, એકલા પોતાના જ સુખને ચાહી બેસી રહીશ ના.'

'બધું તારું જ હતું, તારું જ બધું તને સુપ્રદ થાય છે. ઉતાવળની જરૂર નહોતી. બાકી તો આ દુનિયાની અંદર આવે છે તે મરે જ છે. કાયમ તો રહે છે માત્ર એક ખુદા.

'લે બેટા, આખરી સલામ.'

શરબત પીતો હોય તેટલી જ લજ્જતથી સુલતાન ઝેર ગટગટાવી ગયો હતો. ઝેર પીતે પીતે પણ એણે સુલતાનીઅતના પાયા પૂર્યા હતા. ઝેર દેનાર પૌત્રની એણે જિંદગી સુધારી હતી. શરાબથી સો ગાઉ દૂર રહેનારા નવા સુલતાન અહમદશાહે રાજપૂત રાજાઓના સંગઠનને પીછડે પીછડે ઉચ્છેદી નાખ્યું હતું. પોતાના હરીફ કાકાની એકેએક ચાલને તેણે શિકસ્ત આપી હતી. લશ્કરના સિપાહીઓને અરધ રોકડ દરમાયો ને અરધ ખર્ચ માટે જમીનો આપવાનું ડહાપણ કર્યું હતું. પરિણામે એની પાછળ લડાઈમાં ચાલનારા યોદ્ધાઓને ખપી જવાનો ડર નહોતો, કેમકે પાછળ રહેનાર કબીલાનો પેટગુજારો કરનારી જમીન મોજૂદ હતી, બાકીના રોકડ પગારને પણ ઢીલ વગર ચૂકવી આપવાની સુલતાનની આજ્ઞા હતી.

એવા સંતુષ્ટ લશ્કરને જોરે પગલે પલગે જીત કરનાર અહમદશાહે વચગાળાનાં એક એક વર્ષની મુદ્દત સુધી ચડાઈઓ બંધ રાખી હતી. સેનાને આવા આરામના ગાળા મળી રહેતા હતા.

અમદાવાદ નામના આલેશાન શહેરનો પાયો નખાઈ ચૂક્યો હતો. બે જ વર્ષમાં પૂરા બંધાઈ રહેલ એ કોટ ઉપર આજે બીજાં પંદર વર્ષો વરસી ચૂક્યાં હતાં. પાટનગર પાટણથી આ સાબરમતી-તીર પર ફેરવાઈ ગયું હતું. સાબરમતીના તીર પર બેઠો બેઠો સુલતાન માળવા અને ચાંપાનેર, ઈડર અને નાંદોદની ખંડણીઓ ઊઘરાવતો હતો. મંદિરો તૂટતાં હતાં, મસ્જિદો ખડી થતી હતી. હિંદુઓની ઈશ્વરોપાસના લોપતો પોતે એક દિવસ પણ પ્રભાતની નમાઝ ચૂકતો નહોતો. ઠેર ઠેર મિનારા ખડા કરતો ને કોટ કિલ્લા સમરાવતો હતો. ઠેર ઠેર એનાં થાણાં સ્થપાયાં હતાં. ઈન્સાફ પણ એ કરડા તોળાતો હતો.

ખુદ પોતાના જ જમાઈએ એકવાર જુવાનીના તોરમાં ને સુલતાનની સગાઈના જોરમાં એક નિર્દોષ માણસનું ખૂન કર્યું.

'ખડો કરો એને કાજીની અદાલતમાં. સુલતાને ફરમાન દીધું.

'મરનાર વારસને નુકશાનીમાં બસો ઊંટ આપવાં.' કાજીએ સુલતાનને સારું લગાડવા ન્યાય પતાવ્યો.

'અગર મરનારનો વારસ માલથી રાજી થયો છે, પણ મને કબૂલ નથી.' એટલું કહીને સુલતાને પૂરો બદલો લેવા આજ્ઞા કરી: 'મારી મહેરબાની ભોગવનાર ફરીથી આવી હિંમત ન કરે, એટલા માટે એને ભરબજારમાં શૂળી પર ચડાવો.'

શૂળી પર પ્રાણ ગયા પછી વળતા જ દિવસે જમાઈની લાશને નીચે ઉતારી દફન દીધું. એ ઈન્સાફની ધાક બેસી ગઈ. અમીરથી લઈ સિપાહી સુધી એક પણ માણસ તે પછી કોઈ નિર્દોષનો જાન લેવા હિંમત કરી શક્યો નહોતો.

મહેલને ઝરૂખે બેઠો બેઠો એક દિવસ સુલતાન સાબરમતીના પૂરમાં નજર ફેરવે છે. એક કાળી વસ્તુ પાણીમાં ડુબકાં ખાઈ રહી છે. હુકમ કરે છે, બહર કાઢો એ ચીજને.' એ એક માટીની કોઠી હતી.

કોઠી ખોલો.

અંદરથી એક મુડદું નીકળે છે.

શહેરના તમામ કુંભારોને તેડાવો. 'કોની ઘડેલી છે એ કોઠી?'

'મારી બનાવેલી છે જહાંપના.' એક કુંભારે એકરાર કર્યો.

'કોને વેચેલી?'

ફલાણા ગામના અમૂક શખ્સને.

તેડાવ્યો એને. પાપ પ્રકટ થયું. એ માલિકે એક વાણિયાને મારીને કોઠીમાં ઘાલી પાણીમાં વહેતી મૂકેલી.

'જાનને બદલે જાન.' સુલતને હુકમ દીધો. હુકમનો તત્કાળ અમલ થયો.

ઈડરનો રાવ પુંજો, સુલતાની લશ્કર ઘાસ ઊઘરાવવા નીકળ્યું તેના ઉપર તૂટી પડ્યો. લશ્કરને વિખેરી નાખી સુલતાનના હાથીઓ લઈ ચાલ્યો. વિખરાએલા સૈન્યે ફરી જૂથ બાંધી રાવ પુંજાનો પીછો લીધો. ન્હાસતો રાવ એક ઊંચા પહાડ અને ઊંડી ખીણ વચ્ચેના સાંકડા રસ્તા પર પહોંચ્યો. આગળ હાથીઓ હતા. પાછળ લશ્કર હતું. રાવ સાંપટમાં આવ્યો. હાથીઓના માવતોએ હાથીઓને પાછા ફેરવ્યા. રાવના ચમકેલા ઘોડાનો પગ વછૂટ્યો. ઘોડાને અસ્વાર એ પાતાળ ખીણમાં જઈ પડ્યા.

વળતા દિવસે એક કઠીઆરો દરબારમાં હાજર થાય છે. એની પાસે એક ઈન્સાનનું માથું છે. 'કોઈ ઓળખી શકે છે આ માથાને?'

'હા સુલતાન.' એક લશ્કરીએ આવીને કહ્યું: 'આ માથું મારા રાવજી પુંજા રાજાનું છે. મેં એની ચાકરી કરી છે.'

'એ કાફરને તું માન દઈ બોલાવે છે, શયતાન? એ હિંદુને 'મારા રાવજી' કહેવાની ગુસ્તાકી કરે છે?' દરબારમાં હાજર રહેલા લોકો ગુસ્સાથી ઉકળી ઉઠે છે.

'ચૂપ રહો સરદારો! ખામોશ મુસ્લિમો!' સુલતાન તેમને વારે છે: 'એ આદમીએ પોતાનું લૂણ હલાલ કર્યું છે.'

સુલતાનની એ નીતિએ નવા પાટનગર પ્રત્યે શાહ-સોદાગરોને, પટ્ટણીઓને, વણિકોને, કારીગરોને અને મુત્સદીઓને પણ ખેંચવા માંડ્યા હતા, ત્યારે સોરઠનાં કાઠી રજપૂત ધાડાં ફક્ત ધાડો જ કરતાં રહ્યાં. રા' માંડળિક નિરર્થક આડા હાથ દેતો રહ્યો. સોરઠ દેશ ઉપર ગુજરાતની વસ્તી ધિઃકારની નજરે જોતી થઈ. સોરઠ એટલે લૂંટારુઓનો મુલક. એ મુલક હિંદુ દેવસ્થાનનું ધામ હતો, છતાં એ ગુજરાતના ધિઃકારનું પાત્ર થઈ રહ્યો.

ગુજરાતની લૂંટફાટમાં સૌથી નામીચો હાથીલાનો દુદાજી ગોહિલ નીવડ્યો હતો. સુલતાને રા'ને જૂનાગઢ રૂક્કો લખ્યો: 'તમે મંડળેશ્વર છો સોરઠના. દુદાજીને નશ્યત કરો. નહિતર અમારે અમારી ફોજને સોરઠ ઉપર આણ વર્તાવવા તસ્દી આપવી પડશે.'

૧૦. તીર્થના બ્રાહ્મણો

ગુપ્ત પ્રયાગના ત્રિવેણી-તીરે સ્નાન કરતા ને શિવ-પૂજા કરતા બ્રાહ્મણો વાતોએ ચડ્યા હતા.

'સાંભળ્યું ને? વીજલજીનાં રગતપીત રા'એ કાઢ્યાં.'

'ચારણ્યનો શરાપેલ ખરો ને, એટલે કાઢી શકાય. બામણનો શરાપ કાઢે જોઉં રા' માંડળિક?'

'એમાં એની શી સહ્વાઈ? એ તો ગંગોદકના પ્રતાપ.'

'કોનો પ્રભાવ એ નક્કી કરવું હોય તો મોકલોને રા'ની પાસે ઓલી રક્તપીતીઅલ ભાટડીને.'

'રા' તે એને બથ ભરે?' એક બોખલા બુઢ્ઢાએ કહ્યું. સર્વ બ્રાહ્મણો હસ્યા.

'રા'ની આસ્થાય દિ'માં દસ વાર બદલે છે. સવારે ગંગોદકે નહાય, પછી પાછા ચારણોની જોગમાયાઓની પણ સ્તુતિઓ સાંભળે, કસૂંબો તો બસ ચારણના હાથનો જ ખપે! સાંજે પાછા ફકીરો દરવેશોનોય સંગ કરે. ઓછામાં પૂરું ઓલ્યો વરણાગીયો નાગર નરસૈયો હાલી મળ્યો છે, શંકરભક્તિનું જડાબીડ કાઢી નાખીને કાન ગોપીની ભક્તિ ફેલાવી રહ્યો છે, એનાંય નાચણકૂદનીયાં ગીતો સાંભળે.'

'નરસૈયાની ભક્તિમાં તો ભળવા જેવુંય ખરું હોં, ભાઈ! લીસોલપટ ને સુંવાળો મારગ એણે તો બતાવી દીધો છે.'

'એને મામી રતનબાઈ છે જુવાન, રૂપે છે રૂડીએ, મામો છે મોટી ઉમરનો. રતનબાઈને લાગી ગઈ છે જુવાન ભાણેજની ભક્તિમાર્ગની રામતાળી. ભાણેજ ભજન કરે ને ગાતાં ગાતાં ગળું સૂકાય, તો પાણી પાવાનો અધિકાર એક એ રતન મામીનો. રા' હોય કે રંક હોય, ગમે તે હોય, કોને આ પંથની લીસી સુંવાળી કેડી ન ગમે?'

'પણ રા' હમણે હમણે આંહી ઓલ્યા દરવેશ સમસુદ્દીન બોખારીની પાસે કેમ બહુ આવ જા કરે છે?'

'ઓલી ભાટડી ત્યાં શમસુદ્દીન ફકીરની જગ્યામાં છે એમ પણ વાત હાલે છે.'

'ત્યાં ક્યાંથી?'

'આપણે એ રગતપીતણીને વેશાખને પૂનમે ઢરડીને ગામ બહાર ફગાવી આવ્યા ને, તે પછી કહે છે કે રાતોરાત શમસુદ્દીન આવીને ઉપાડી ગયો છે.'

'એ ભાઈઓ!' ઊંચી ભેખડ ઉપર ઊભેલા એક બ્રાહ્મણે હર્ષનો અવાજ કર્યો; 'આઘે આઘે કોઈક વેલડું હાલ્યું આવે છે. રાતોચોળ માફો કળાય છે.'

'રાતોચોળ!'

'હા, રાતોચોળ.'

'કોક રાજપૂતનું ઓજણું: તીરથે સ્નાન કરવા આવતાં લાગે છે.'

'હાલો પહેલેથી જ દક્ષિણાનું નક્કી કરીએ'

'ભેળા વોળાવિયા હશે.'

'માર્યા ફરે વોળાવિયા. આપણું તીરથનાં બાળનું નામ તો લઈ જોવે! હાલો.'

'હાલો, હાલો, હાલો.'

પંદર વીશ જણનું ટોળું એ વેલડાની સામે ઊપડતે પગે ચાલ્યું. બેક ખેતરવા ઉપર આંબી ગયા. પછી પાછળ પાછળ ચાલ્યા. વેલડાની સાથે વોળાવિયા ત્રણ જ હતા. બે ત્રણ બ્રાહ્મણો એની સાથે વાતોએ વળગ્યા. બાકીના વેલડાની નજીક નજીક ચાલવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે તેમણે માફાની ફડક ઊંચી કરીને અંદર જોયું. જોઈને તેમણે હાંસી ચલાવી: 'ઓહોહો! વાહ સોમનાથ દાદા વાહ! શાં રૂપ છે!'

વોળાવિયા દોડ્યા, બ્રાહ્મણો આડા ફર્યા.

'અરે દેવ, પણ આ તમે શું કરો છો?' વોળાવિયા બ્રાહ્મણોને કરગરવા લાગ્યા.

'શું કરી નાખ્યું, ભાઈ? જોવુંય નહિ?'

'ઓજલ પરદાવાળાંને આમ જોવાય? તમારું ખોળિયું બ્રાહ્મણનું છે એ તો વિચારો!'

'ખોળિયું બ્રાહ્મણનું, એટલે શું જોવાનું મન ન થાય?'

'મનને ઠેકાણે રાખીયેં મહારાજ!'

'નીકર? શું બ્રહ્મહત્યા કરશો? શરાપશું ને, તો બાળીને ભસમ કરી નાખીશું.'

'પણ માબાપ, વિચાર તો કરો. દરબાર વીજાજીનાં ઠકરાણાં છે. રાજમાતા છે. ઠાકોરને સુવાણ થાય તે સારું તો સૂરજકૂંડે સ્નાન કરવા આવેલ છે.'

'દરબાર વીજાજીનાં લખણ પણ ક્યાં મોળાં છે? લખણ ઝળકાવ્યાં એટલે તો કોઢીયો થયો.'

'ઝાઝું શીદ બોલવું પડે છે?'

'બોલવું નથી, જોવું તો છે જ. દરબાર વીજાજીનું ઓજણું તો જોવું જ પડશે. કરો બ્રહ્મહત્યા, જો તમારો કાળ બોલાવતો હોય તો.'

ત્રણે વોળાવિયાનાં હથિયાર પડાવી લઈને બ્રાહ્મણોએ રંઝાડ આદરી. બેઅદબીની ઘડી દૂર ન રહી. તે વખતે ઝાડીમાં સળવળાટ થતો હતો. એ બે પશુઓ હતાં? ચાર પગે ચાલતાં એ કોણ ઝાંખરા સોંસરા આવતાં હતાં? બે પગે ખડાં થયાં. ઘોરખોદિયાં બૂટડાં હતાં? ના, માનવી હતાં. એક ઘનશ્યામ અને એક આછું શ્યામ. એક ઓરત ને એક પુરુષ. એક બુઢ્ઢી ને એક જુવાન. જુવાને ખભેથી કામઠી ઉતારી. તીર ચડાવ્યું. છૂટેલું તીર એ માફાનો પડદો ઉઘાડતા હાથ ઉપર ત્રાજવાં ત્રોફતું ચાલ્યું ગયું.

'લોહી, લોહી, બ્રાહ્મણોનું લોહી, બ્રહ્મ હત્યા.' ઈજા પામનાર હેઠો બેસી ગયો. બ્રાહ્મણો વેલડાને છોડી એ તીર છોડનાર તરફ ધસ્યા. એમણે પોતાની સામે પોતાના જ વર્ણથી દીપતો, ખુલ્લે દેહે આરસમાં ઉતારેલો એવો જુવાન જોયો. જુવાને બીજું તીર તૈયાર રાખ્યું હતું. એણે પડકાર આપ્યો: 'બ્રહ્મહત્યા તો બ્રહ્મહત્યા, પાપભેળાં પાપ. પણ હવે જે આવ્યો છે એના હાથનું નહિ, માથાનું જ લોહી ચખાડીશ આ તીરને.'

બ્રાહ્મણો ખમચાયા.

'આવજો દાંણેશર.' ભીલ માતાનો પુત્ર બોલ્યો: 'ત્યાં તમારી વાટ જોઈશ.'

૧૧. આઈ નાગબાઈ

ફરી એક વાર આપણે આ વાર્તાના કાળથી ત્રીશ ચાલીશ વર્ષ પહેલાંની વેળામાં ડોકીયું કરી આવીએ.

જૂનાગઢ તાબાના પ્રદેશમાં બીજો એક ઉજ્જડ ટીંબો આજે પણ પડ્યો છે. એને પાટ ખિલોરીનો ટીંબો કહે છે. પૂર્વે ત્યાં પાટખિલોરી નામે ગામ હતું. એ ગામમાં ભૂંથો રેઢ નામનો ચારણ ગામેતી હતો. રા' માંડળિકના બાપને કસૂંબો કરાવવા રોજ આ ચારણ ભૂંથો રેઢ જૂનાગઢ આવતો. રા'ની પ્રીતિ, અને તે ઉપરાંત માતાનો વરદાનધારી: એની ઘરમાં જ દેવીનું થાનક હતું. થાનકમાં એ ધૂપ દીવો લઈ એકલો જ બેસતો. વાતો ચાલતી હતી કે આપા ભૂંથાને માતાજી મોઢામોઢ હોંકારો આપે છે. ચારણ ને જોગમાયા પરસ્પર વાતો કરે છે. ભક્તરાજ ભૂંથા રેઢની તો માનતાઓ આવતી.

માણસોમાં જેમ જેમ આપો ભૂંથો ઓળખાતો ગયો , તેમ તેમ એનાં ધૂપ દીપ ને નૈવદ્ય વધ્યાં, માતા પ્રત્યેની ભક્તિ મજબૂત બની ગઈ. ઘરની સ્ત્રીને એનો મેળાપ દુર્લભ બન્યો. આજે આંહી તો કાલે ક્યાંક બીજે. દેવીનો વરદાનધારી વચનસિદ્ધ ગણાયો. એને બોલે અનેકોનાં દુઃખ ટળતાં ગયાં. એના જોયેલા દાણા સદાય સાચા પડ્યા. એને કહ્યે દેવીએ કૈક વાંઝિયાંના ઘર માથે અમીની છાંટ નાખી. ઘણાને ઘેર ઘોડિયાં બંધાણાં. એની નામના ચાલતી ચાલતી ઉપરકોટમાં ફરી વળી. મોટા રા'એ આપા રેઢને પોતાના પડખામાં આસન આપ્યું. આખું પાટખિલોરી ગામ એને જીવાઈમાં બક્ષીસ થયું. ને પછી તો એના હાથની અંજલિ વગર મોટા રા'ને કસૂંબો ન ચડે.

એક વાર રોનક કરતે કરતે આપા ભૂંથાને મોટા રા'એ કહ્યું: 'વરદાન ખરું, પણ વરદાન હજી અધૂરું તે તો અધૂરું જ હોં, દેવ!'

'કાં બાપા?'

'મોઢામોઢ હોંકારા કરે તો પછી સાક્ષાત થઈને વાતો કાં ન કરે માતાજી?'

ચારણો રાજાઓના દેવ પણ હતા, અને કેટલાક રાજાઓની રોનકના રમકડાં પણ હતાં. મોટો રા' સોમનાથનો પાકો ભક્ત હતો, એટલે એણે આપા ભૂંથાની દેવીભક્તિની આવી રમૂજ કરી.

ગામડિયા ચારણને પોતાને વિષે 'ઓહોહો!' તો ક્યારનુંયે થઈ પડ્યું હતું. જ્યાં બેઠો હોય ત્યાં એને દેવીનો ઓતાર આવી જતો. એનેય આજ રા'ને કહ્યે પહેલી જ વાર ભાન થયું કે દેવીનું વરદાન અધૂરું છે. એનો ખાવાપીવાનો ને સૂવાનો રસ ઊઠી ગયો. એણે રોજેરોજ માતાના થાનકમાં બેસી રૂદન માંડ્યું: 'દેવી! સાક્ષાત થા! નજરે થા! લોકો મને મેણાં દિયે છે.'

'ભગત! ભીંત ભૂલ છ. તું મને નહિ ઓળખી શક. તું મારાં ને તારાં પારખાં લેવાં રહેવા દે. ભૂંથા રેઢ, વાત બહુ આગળ પહોંચી લઈ છે.' આવા આવા જવાબ થાનકમાં સંભળાતા હતા.

'ઓળખીશ. ઓળખીશ. માડી, મને સાક્ષાત થા. મારી નજરે થા.' એના જવાબમાં થાનક આખું ખડખડાટ હસી પડતું. ને દેવીના ચાચરના દીવા ચરડ ચરડ અવાજ કરી, ભભૂકેલાં નેત્રો જેવા, વધુ જોરથી સળગી હાલતા.

થાનકની બહાર એક સ્ત્રી ઊભી ઊભી આંસુ પાડતી. એ ભૂંથા ભગતની સ્ત્રી હતી. એ કદરૂપી ને કાળી હતી. એના આગલા બે દાંત જન્મથી જ લોઢાના હતા. ધણી બબે રાત સુધી થાનકની બહાર ન નીકળતો, અંદર પડ્યો પડ્યો: 'દેખા દે! દેખા દે!' કર્યા કરતો, ત્યારે ચારણી પાલવ ઢાળીને બહાર ઊભી ઊભી દેવીને કહેતી: 'માતાજી! મ કરજો. એવું મ કરજો. તમારું રૂપ એની નજરે ન પાડજો. મારો ચારણ અણસમજુ છે. કોઈકનો ચડાવ્યો ચડ્યો છે.'

'નહિ ઓળખી શક! ભગત, નહિ વરતી શક. ઝેરનાં પારખાં!'

થાનકમાંથી દેવી બોલતી હતી? કે આપા ભૂંથાનો આત્મા બોલતો હતો? ખબર નથી પડી. પણ વળતા દિવસે જ્યારે એણે જૂનાગઢ જવા ઘોડવેલ હાંકી ત્યારે એને કાને ઘરની ચારણીના બોલ સંભળાયા: 'ચારણ, ભગત, ગફલતમાં ન રે'જો.'

'આ એક વહરા મોઢા વાળીએ જ મારો અવતાર બગાડ્યો છે. એણે જે મારી ભગતીમાં ભંગ પડાવ્યો છે. પડખું નબળું ન હોત તો, તો મારે ને માતાજીને આટલું છેટું રહેત કદાપિ!' એવા વિચારે વલોવાતો ચારણ, ગઢ જૂનાનો રાજકવિ, દેવીનો , વરદાનધારી, ઘોડાવેલ હંકાવી ગયો.

અરધોએક પંથ કાપ્યો પછી કેડાને કાંઠે એક ઘરડીખખ, થાકીપાકી ડોશી બેઠેલી જોવામાં આવી. ડોશીના પડખામાં એક ગાંસડી પડી હતી. ડોશીના દાંત પડી ગયેલા હતા, અંગ ઉપર પૂરાં લૂગડાં નહોતાં. 'ખસ એઈ ડોશી, ખસી જા.' હાંકનારે હાકલ કરી. ડોશી મહામહેનતે ખસીને બેઠી.

'બાપ,' ડોશીએ કાકલૂદી સંભળાવી; 'મને-વધુ નહિ-એક સામા ગામના પાદર સુધી-પોગાડી દેશો? મેંથી હલાતું નથી, સંસારમાં મારું કોઈ નથી. આંહી અંતરિયાળ મારું કમોત થશે તો મને કૂતરાં શીયાળવાં ચૂંથશે. વધુ નહિ-સામે ગામ.'

'હાંકો હાંકો, આપણે રા'ને કસૂંબો પીવાડવાનું અસૂર થાય છે. મારગમાં તો દુઃખીઆરાં ઘણાંય મળે. સૌને ક્યાં લેવા બેસશું!'

એમ કહીને આપા ભૂંથાએ ઘોડવેલ હંકારી મૂકી.

ને ગઢ જૂનાનાં રા'એ તે દિવસના કસૂંબા ટાણે પણ એ જ ટોંણો માર્યો: 'અરે ભગત! ભગત જેવા ભગત થઈને હજી માતાજીને નજરે ન ભાળ્યાં. આ-હા-હા-હા! થડાં થડાં કહેવાય ભગત! મલક હાંસી કરે છે. કળજૂગમાં દેવસ્થાનાં રહ્યાં છે, દેવતા તો ઊઠી ગયા છે, ને કાં પછી ભગતીમાં કાંક કે'વાપણું રહી જાય છે.'

'કે'વાપણું કાઢી નાખશું બાપા! આપ, ખમા, નજરે જોશો.'

'અમારે સોમનાથને માથે ગઝનીનું કટક આવેલું. તયેં દેવપાટણના બ્રાહ્મણો પણ આમ જ કહેતા'તા હો ભગત! કહેતા'તા કે ભલે વયો આવતો ગઝની. આવવા દો ગઝનીને. કોઈએ ઓડા બાંધવાની જરૂર નથી. સોમનાથ સરીખો દેવ છે, એનો કાળભેરવ જ ગઝનીના કટકનો કોળીઓ કરી જશે. આ એમ કહીને બ્રાહ્મણો બેસી રહ્યા, પછી તો ગઝની જ આવીને દેવનો કોળીઓ કરી ગયો. આ ત્યારથી સોમનાથની રક્ષા કરવાની કોઈને હોંશ જ નથી રહી. દેવસ્થાનાં માત્રનું આ ડીંડવાણું સમજવું હો ભગત!'

'આ દેવસ્થાનું ને આ સેવક નોખા સમજવા મારા રા'! પણ હું શું કરું!' એણે દાઝભેર વેણ ઉચ્ચાર્યાં: 'મારું અરધું અંગ નબળું છે. હું તો એક પાંખાળું પંખી છું.'

'ઓહો! એવું ડીંડવણું છે કે દેવ? તયેં એમ કહો ને. તયેં વરદાન અધૂરૂં રહ્યું છે. ઓ-હો! ઘર જબ્બર, પણ આ તો થાંભલી નબળી.'

'નબળી થાંભલીની તો શી માંડવી મારા રા'! ફક્ત એક રોટલા ટીપી જાણે છે. બસ, મેમાનો આવે - પાંચ આવે કે પચાસ આવે -તેનું ખીચડું રાંધી જાણે છે. તાવડીનું ને એનું, બેય એકરૂપ છે મારા બાપા!'

'અરે-અરે-અરે રામ! એ તો અમને ખબર જ નહિ. હવે તો મજબૂત થાંભલી, ઘરને શોભે એવી થાંભલી અમારે જાતે જ તમને ગોતી દેવી પડશે. ખરચથી ડરશો મા દેવ! ઠેકાણું હોય તો અમને જાણ કરજો. ભેળા જાનમાં સોંડશું.'

'ખમા ધણીને.'

'ના. પણ હવે વાર ન કરવી. અમારું વેણ છે.'

ફુલાઈને ઢોલ થએલો જુવાન ભક્ત ભૂંથો રેઢ સાંજે જ્યારે પાછો ફર્યો ત્યારે, ઝડ વઝડ દિવસ રહ્યા ટાણે, રસ્તામાં એક વટેમાર્ગુ ચાલ્યું જતું હતું. ઢૂકડા ગયા ત્યારે ઓળખાયું - બાઈ માણસ: જુવાનજોધ: અને રૂપ રૂપનો અવતાર. લેબાસ ચારણ્યનો.

'માળું!' ભગતે વિચાર્યું. 'અસૂરી વેળાનું નાનડીયું બાઈ માણસ થાકેલા પગનાં ડગલાં ભરી રહ્યું છે. બીજું તો કાંઈ નહિ, પણ આને કોક મળશે તો કનડગત કરશે. ઘોડવેલ નજીક આવી એટલે વટેમાર્ગુ બાઈએ તરીને મારગ દઈ દીધો. ભૂંથો રેઢ પાછળ પાછળ જોઈ રહ્યો, પણ બાઈના મોં ઉપર કશી લાચારી કે ઓશિયાળ ન નિહાળી. બાઈ જરાક સામું જોવે તોય એને પૂછી શકાય. પણ બાઈનું ધ્યાન તો ધરતી તરફ જ સ્થિર હતું.

ઘોડવેલ થોડે દૂર ગઈ તે પછી 'ભગત'ને વિચાર થયો: એ બાઈ તો લાજાળુ માણસ લાગે છે, કદાચ એ શરમની મારી ન કહી શકે. ને હું કોણ છું કોણ નહિ એટલું જાણ્યા વગર કોઈ જુવાન સ્ત્રી હિંમત પણ કેમ કરી શકે? પણ આપણી તો ફરજ છે ને, કે આપણે પૂછવા વાટ જોવી નહિ. આપણું કામ અબળાનું રક્ષણ કરવાનું જ છે. આપણે વળી અભિમાન કેવાનું? એમ વિચારીને એણે હાંકનારને હાકલ કરી: 'ઊભી તો રાખ.'

ઘોડવેલ ઊભી રહી.

'કેમ, હું આ બધું કહું છું તે તને બરાબર લાગે છે ને?'

'શું કહ્યું, આપા?'

'આ બધું હું ક્યારનો કહી રહ્યો છું ને. તું તે શું બેરો છો?'

'આપા, મેં તો કાંઈ સાંભળ્યું નથી.'

'ગમાર નહિ તો.'

ખરી વાત એ હતી કે ભગતે પોતાના જ મનને મનાવવા માટે જે દલીલો કરી હતી તે પોતે જોરશોરથી કરી હતી. પોતાને ભ્રમણા થઈ હતી કે પોતે જગતને પૂછીને, જગતનો મત મેળવીને આ પગલું ભરી રહેલ છે. વિભ્રમની કાળ-ઘડી આવી પહોંચી હતી.

'જોને, કોક વાંસે સાદ કરી રહ્યું છે, સાંભળતો નથી?'

'ના!'

'કેદુકનો બેરો થઈ ગયો છો ભાઈ? બીજું તો કાંઈ નહિ પણ કોઈક વાર ગાડીને ઊંધી નાખી દઈશ બેરા! જોને કોક સાદ પાડતું હાલ્યું આવે છે.'

સારી એવી વાર થંભ્યા ત્યારે બાઈ ભેળી થઈ. ભગતે પૂછ્યું: 'તમે સાદ કરતાં'તા!'

'ના, ના, મેં સાદ પાડ્યા જ નથી.'

'ક્યાં જાવું છે, બાઈ?'

'પાટખિલોરીની ઓલી કોર.'

'હાલો, પાટખિલોરી સુધી પોગાડી દેશું.'

'અમે ચારણ છીએ.'

'અમારી જ નાતે નાત. હાલો.'

રસ્તો ટૂંકો હતો. વાત લાંબી હતી. કોણ છો? ક્યાંનાં છો? વગેરે વગેરે.

જવાબ બધા જ મનભાવતા મળ્યા. 'ઘરભંગ છું. માબાપ, ભાઈબહેન, વંશવારસ કોઈ નથી.'

'ઘરભંગ શીદ રે'વું પડે?'

'અડબૂત ચારણોમાં કોનું ઓઢણું માથે નાખું? મીઠપ આજ નથી શેરડીને સાંઠે રહી, તેમ નથી માનવીમાં રહી. મારેય પાછો બેક માતાજીની ભગતીમાં જીવ છે. ક્યાં પોસાઉં?'

'પોસાણ થાય એવું હોય તો?'

'તો મારે તો અસુર થઈ ને રાત રીયા જેવું.'

'આપણું ઘર ગમશે?'

'તમારા ઘરમાં મારાથી પગ કેમ મૂકાય?'

'કાં?' ભૂંથો ભગત લટ્ટ થયો.

'એક મ્યાનમાં બે તરવારું.'

'એ તો વાસીદાની ને રાંધણાની કરનારી રહેશે. તમે મારી ભક્તિમાં ભાગીદાર થશો.'

'એમ ન પોસાય. ભક્તિમાં આઠે પહોર ભંગ પડે.'

'તો એને છેડો ફાડી દઈશ.'

'તો ભલે. નિરાંતવાં ભક્તિ કરશું.'

રાત પડી ગઈ હતી. પૃથ્વીનાં કેટલાંક પાપ ઉપર અંધાર-પડદો પડી ગયો હતો, તેમ કેટલાંક પાપને પ્રગટ થવા માટે આ અંધાર-પછેડો સગવડ કરી આપતો હતો.

પાટખિલોરીનું પાદર આવ્યું. બાઈએ કહ્યું: 'ઊભી રાખો ઘોડવેલ.'

'કાં?'

'હું આંહી બેઠી છું.'

'આંહી શા સારું?'

'તમારા ઘરમાં મારી જગ્યા થાય તે પછી જ આવીશ.'

'ખરે પણ.... વહ્યાં નહિ જાવ ને?'

'વહી શા માટે જાઉં? પણ હું ચારણ્યને બહાર નીકળેલી ભાળીશ તો જ આવીશ.'

'અબઘડી.'

ઉતાવળે ઘોડવેલ ઘેર હંકાવીને ઊતરતાં વાર જ ભૂંથો ભગત સીધો સડેડાટ ઘરમાં ગયો. રાંધણીઆમાં પહોંચ્યો. ચારણ્ય રસોઈ કરતી હતી એના ઉપર ધસી ગયો. ચારણી ઝબકીને પૂરું જોવે ન જોવે ત્યાં તો એણે પોતાની પછેડીનો છેડો ચીરી, ચારણીના ખોળામાં ફગાવ્યો.

'કાં? કાં?'

'બસ ઊઠ.'

'શું છે, ચારણ?'

'ઘરની બહાર નીકળી જા.'

'પણ મારો કાંઈ વાંક તો ખોળે નાખ, ભૂંડા?'

'ભૂંડા ને ભલા, વાત પૂરી થઈ. વાંક લેણાદેવીનો, ચારણ્ય, ઘર ખાલી કર.'

'આમ ન હોય ચારણ, આવો અકેકાર ન હોય, હું તુંને ન ગમતી હોઉં તો તું તારે બીજું ઘર કર – અરે, હું પોતે જઈને તારા માટે બીજો વીવા ગોતી લાવું.'

'ના, બસ ઊઠ.'

'હું તને ભારી નહિ પડું ચારણ! હું એક કોર કોઢ્યમાં પડી રહીશ. હું તારા ગોલાપા કરીશ. મારું પેટ પાલીનું હોય તો અધવાલી આપજે.'

'ના, ઊઠ, બા'રી નીકળ.'

'અટાણે? કાળી રાતે? ચારણ! ભગત! અટાણે હું ક્યાં જઈ ઊભી રહું? હું કેને જઈને કહી શકું કે મને ભગતે કાઢી મૂકી! મારી જીભ કેમ ઊપડે!' એમ બોલતી ચારણી ભાંગી પડી. એનો કંઠ ભેદાઈ ગયો.

'ઊઠછ કે ઢસરડીને કાઢું?'

ચારણીએ આખરે પોતાના શરીરને, ધણીને હાથે, મૂવેલા કૂતરાની માફક ઢસરડાવા દીધું. અંધારે અંધારે એ બહાર નીકળી ગઈ.

ચાલી જતી ચારણ્યે પાદરની શૂરાપૂરાની દેરીને ઓટે એ અંધારામાં એક દાંત વગરની, પળીયલ વાળ વાળી બુઢ્ઢીને બેઠેલી દીઠી.

રોતી ચારણી એ બુઢ્ઢીને ફક્ત એટલું જ કહી શકી: 'માતાજી, મારા માથે આવી કરવી'તી ને?'

'બાપ, નાગબાઈ! નાગબાઈ હરજોગની!' બુઢ્ઢીએ કહ્યું. 'માંડ્યા લેખ મિથ્યા કેમ થાય? મેં નથી કર્યું, એના અભિમાને કરાવ્યું છે. એનાં લેખાં એનાં પાપ લેશે. તું તારે આંહીથી સીધી હાલી જા. તારું ઠરવા ઠેકાણું મેણીયું ગામ આંહીથી છેટું નથી.'

'ત્યાં જઈને શું કરું?'

'આપો વેદો ચારણ છે. દુઃખી છે. એનું ખોરડું તુંથી પૂજાશે.'

'માતાજી! હું ઊઠીને એક ભવમાં બે ભવ કરું?'

'કરવા જોશે દીકરી! તારે માટે નહિ, કળિ કાળનાં નબળાં સબળાં સૌ નાનડિયાંને કેડી બતાવવા માટે. હલાબોળ કાળીંગો (કળજુગ) હાલ્યો આવે છે. માન સથુકો માનવીઓ જીવી શકે તેટલા સારું તું મોગળ (મોખરે) થા. જા, તને મેંણું નહિ બેસે. અંધારું ભાળીને બીશ મા. હાલી જાજે. હળાબોળ કળજુગમાં કેડો પાડતી હાલી જજે. ને બાપ! એક વાતની ગાંઠ વાળજે. રાજદરબારથી તારી પ્રજાને છેટી રાખજે.'

પછી તે રાત્રિયે એક આદમી ગામ પાદરની ખાંભીઓ વચ્ચે, મસાણમાં, સીમમાં, સીમાડા બહાર, નદીમાં, વોંકળામાં, વાવો ને કૂવાઓને કાંઠે દોટાદોટ કરતો હતો. આસપાસના સૂતેલાં ગામડાં નિર્જન વગડામાં ઊઠતી ચીસો સાંભળતાં હતાં-

'ક્યાં ગયાં? તમે ક્યાં ગયાં? સુંદરી, ક્યાં ગયાં?

વળતા દિવસ અજવાળું થયું ત્યારે એક આદમી નખશીખ લૂગડાં વગરનો, ઝાળે ઝાંખરે ને ઝાડનાં થડની ઓથે લપાતો લપાતો બેબાકળો, વસ્તીથી દૂર ભાગતો હતો.

'આ કોણ છે નાગો?'

'એલા ભાઈ, આ તો આપો ભૂંથો રેઢ: માતાજીનો વરદાનધારી: અરર, નાગોપૂગો! કોઈએ લૂંટ્યો?' લોકો ચકિત બન્યા.

'એને કોઈ લૂગડાં નાખો. ઝટ એની એબને ઢાંકો.'

લૂગડાં ફેંક્યા - નગ્ન આદમી લૂગડાં ઝીલવા જાય છે: એનો હાથ લૂગડાંને અડકે તે પહેલાં અદ્ધર ને અદ્ધર લૂંગડાંનો ભડકો થઈ જાય છે.

ગામો ગામ ભમે છે, સીમેસીમ રઝળે છે. લોકો પોતાનાં પછેડી અને ફાળિયાં ફેંકે છે. પછેડી ને ફાળિયાં એના શરીરને અડે ન અડે ત્યાં સળગી ભસ્મ બને છે. ભડકા-ભડકા-એ પોતાના પગલેપગલે ભડકા થતા ભાળે છે. નગ્નાવસ્થામાં જ ચીસો નાખતો આંહીથી ત્યાં દોટ કાઢે છે. એ વસ્તીનો વાસ છોડીને અરણ્યમાં ઊતરી જાય છે.

લોકોમાં ખબર થાય છે: ભૂંથા રેઢે માઝા મૂકી હતી. ભક્તિનો એને કેફ ચડ્યો. રાજા ને રોનકી લોકોને ચડાવ્યો એ ચડ્યો. ઘરની રાંક સ્ત્રીને એણે કાળી રાતે નોધરી કરી કાઢી: એને માણવું હતું પારકી ત્રિયાનું રૂપજોબન. એને સાંપડ્યા ભડકા: એણે લીધાં ઝેરના પારખાં. એને માથે દેવી કોપી.

૧૨. સોમનાથના મંદિરમાં

"ઉપલો બનાવ બની ગયાંને પચીશેક વર્ષ વીત્યાં છે. દાતાર ડુંગરાની તળાટીમાં આવેલી મઢીમાંથી છાનોમાનો એક મ્યાનો નીચે ઊતરે છે. મ્યાનામાં બેઠેલા એક બિમાર આદમીને એક જૈફ દરવેશ વિદાયનો બોલ કહે છે: 'જાવ મેરે પ્યારે, હિંદુ તરીકેની તમારી ફર્જ છે કે પોતાના જ દેવસ્થાના પાસે હાજર થઈ, તમને મળેલી નવા બદનની બક્ષીસ બદલ ઈશ્વરના શુકર ગુજારવા. રગતપીતનો રોગ તમને મેં નથી મિટાવ્યો, તમારા જ સાચા દેવે મિટાવેલ છે. એનાં જ પેદા કરેલા આ આબોહવા છે: એણે જ દુનિયાના કલેજામાં આ રોગ મિટાવનાર પાણીના ઝારા મૂકેલ છે. એની દુવા ગાઓ, ને ઈન્સાનીઅતનો માર્ગ ફરીવાર કદી ના ચૂકો.'

એવી વિદાય દેનાર વૃદ્ધ દરવેશ દાતાર જમીયલશા હતા. મ્યાનામાં બેઠેલ આદમી વીજો વાજો હતો. ગરવા દેવ ગિરનારની વનૌષધિ અને દાતાર-તળેટીનાં ઝારાનાં જળની એની સારવારના બાર મહિના પૂરા થયા હતા. એને લઈને રા' જાતે સોમનાથ જતા હતા. રાણી કુંતાદેને પણ વેલમાં જોડે લીધાં હતા.

ચાલશો ને?' રા'એ કુંતાદેને કહ્યું: 'તમારેય ગઢ જૂનાની ગાદીનો વારસ જોશે ને? માગજો માગજો સોમૈયાજીની પાસે.' આ વેણ અણધાર્યું ઉચ્ચારાઈ ગયું. કુંતાદેના પેટમાં રા'ના આ બોલથી ફાળ પેઠી. એને પહેલી જ વાર ભાન થયું કે રા'ની ને પોતાની વચ્ચે શેર માટીની ખોટ જ થોડુંક અંતર રોકી રહી છે. આ વેણનું જાણે અંતરમાં એક ધારું પડ્યું.

રસ્તે જતાં સાંજે એક જર્જરિત બુઢ્ઢો, નખશીખ નગ્ન, અને વાળ દાઢીના વધેલાં ભીંસરવાળો, ચીસેચીસ પાડતો રા'ના રસાલાની આડેથી ઊતરીને ઝાડીમાં સંતાઈ ગયો. રા'ને બુઢ્ઢા ચોકીદારોએ ઓળખાણ પાડી: 'બાપુ, એ જ મર્હૂમ મોટા રા'નો દસોંદી ચારણ ભૂથો રેઢ. ગાંડો થઈને મલક પાર ઊતરી ગએલો. ઘણાં વર્ષે પાછો દેખાણો. હજુય એના અંગ ઉપર લૂગડું એકેય રહેતું નથી. ભડકો થઈને સળગી જાય છે.'

'કેમ ભલા?'

'ઘરની બાયડીને સંતાપી હતી. દેવીનો કોપ થયો.'

'એનો કોપ આપણું ગંગાજળ કે આપણા સોમનાથ ન ટાળે? એને ઝાલીને લઈ જાઈએ.'

હવે એ ઝલાય નહિ. વાંદરા જેવો છે. ક્યાંનો ક્યાં નીકળી જશે હમણાં.'

એ નગ્ન માણસની કીકીયારીઓ રા'નાં કાનમાં પડતી હતી. સ્ત્રીને સંતાપવાથી મળેલા એ નતીજા પર રા'નું મન વિચારે ચડી ગયું.

'એની સ્ત્રી કોણ?'

'નાગબાઈ નામે ઓળખાય છે. આપણા મોણીઆ ગામની અંદર રહે છે. બીજું ઘર કર્યું છે. પણ નવો ઘરવાસ નથી ભોગવ્યો. આગલા ઘરનો વેલો હાલે છે. આગલા ઘરના દીકરા ખૂંટકરણ ન્યાત - પટેલ છે. દીકરાનો દીકરોય જુવાન થયો છે.'

'નામ?'

'નાગજણ. વાતું ભારી રૂડીયું કરે છે. અપ્સરાઉંની વાતું જમાવે છે ત્યારે તો બાપુ, આકાશમાં નજરોનજર અપ્સરાઉં ભાળીએ.'

'વળતાં મોણીયું જોતા જાશું.'

માંડળિકનો કાફલો જયારે દેવપટ્ટણને માર્ગે હતો, ત્યારે સોમનાથના મંદિરમાં એક રમખાણ મચ્યું હતું. રમખાણ મચવાનું કારણ નવીન જ હતું. એ પ્રભાતે એક ઓરત અને એક જુવાન ત્યાં આવીને દરવાજાની અંદર અને દરવાજાની બહાર ઘણા બધા ખોડેલા પથ્થરોમાં ઘૂમીઘૂમી બે પથ્થરોની ઓળખાણ મેળવવા મથતા હતા.

'આ બે ખાભીયું ક્યાં ગઈ!' ઓરત વિમાસતી હતી. પંદર વરસ ઉપર હું આંહી આવેલી ત્યારે તો બેય હતી. મેં સિંદોર પણ ચડાવેલો ને શ્રીફળ પણ વધેરેલું.'

એમ બોલતી બોલતી એ સ્ત્રી પ્રત્યેક પથ્થરને જાણે પૂછતી હતી કે તમે તો નહિ ના? તમે અમારાં બે સગાંની ખાભીયું નહિ? તમમાંથી કોઈક તો કહો.'

પણ એકેય પથ્થર એ અગાઉ દીઠેલ ખાંભીઓની આકૃતિ દાખવાતો નહોતો.

દરવાજામાંથી બ્રાહ્મણોની કતાર અંદર આવજા કરતી હતી. પહોળી રેશમ પટ્ટીના ધોતિયાં, બહુરંગી હીર-મુગટા, કોઈના હાથમાં સોના રૂપાના લોટા, કોઈની હથેળી ઉપર પુષ્પપાત્રો: કોઈ અરધા માથે ધારીવાળા, કોઈ આખે શિરે લાંબા ચોટલા ઝૂલાવતા, કોઈ સ્વચ્છ તોલે મૂંડાએલા, તો કોઈ બ્રહ્મરંધ્ર સુધી પોણા માથે ટાલ ચમકાવતા: કોઈ પાતળી કટિના, કોઈ ભરાવદાર, કોઈ મેદ-ભારે લચકી પડતા અદોદળા:-

અંદર ભાતભાતના ઘંટારવ થાય છે. તેને સાંભળી સાંભળી 'શંભો! હર હર મહાદેવ! જય સોમ!' એવા સિંહનાદ કરતા એ દોડ્યા જાય છે.

'મા, કોઈક ભાળશે, ઊઠ ને.' એવું કહેતો પુત્ર ઊભો છે. ને પથ્થરો પાસે નીચે નમેલી માતા થોડીવાર આ મૃત્યુલોકથી જુદા જ કોઈ જગતના હોય તેવા ફૂટડાં, રૂપાળાં, લાલમલાલ માનવીઓની કતારથી અંજાયા પછી હિંમત ધરીને કોક કોકને પૂછે છે 'હેં બાપા! આમાં ઓલી બે ખાંભીયું....'

પણ એ ડોશી જેવી દેખાતી કાળવી કોઈ શૂદ્ર ઓરતના સવાલનો જવાબ વાળવા કોઈ કરતાં કોઈ ત્યાં થોભતું નથી.

ફૂલોના સૂંડલા મઘમઘી રહ્યા છે. ચંદન કાષ્ટોના ભારા ને ભારા અંદર જતા જતા મહેક મહેક કરે છે: ઘીના કૂડલા ને કૂડલા ફોરમો વેરતા અંદર દાખલ થાય છે. છોકરો એ સર્વ સુગંધો સામે મો ને નાકનાં ફોરણા ફુલાવી જાણે આ સર્વ ફૂલો, ફળો, ઘી અને ચંદનના લાકડાંને પણ એકસામટાં ખાઈ જાઉં એવી લોલૂપતા અનુભવતો ઊભો છે. ને મા હજુ ઊઠી ઊઠી હર એક જતા આવતાને પૂછે છે કે 'એ બાપ! ઓલી બે ખાંભીયું આંહી હતી ને?"

એના સવાલની મૂંગી હાંસી કરતી મ્યાનાઓ ને પાલખીઓની કતારો આવી. એમાં બિરાજ્યા હતા તીર્થના અધિપતિઓ, આચાર્યો, વેદપ્રવીણ પંડિતો ને ધૂર્જટીના દિગમ્બર અવધૂતો. મ્યાનાઓની મોખરે સોનારૂપાની છડી ધારણ કરનારાઓ નામ દઈ દઈને નેકી પોકારતા આવે છે, પાછળ ભેરી-ભૂંગળો વાગતી આવે છે, અને સર્વ સૂરોના વિરામના વચગાળામાં સંભળાય છે

દરિયાના ઝાલર-ઝણકારઃ સોમનાથના નવા મંદિરની પાછલી દીવાલે જગદંબાનું જાણે કે ઉદધિ-વલોણું ચાલી રહ્યું છે. સાગરની ગોળીમાં જોગમાયા પ્રકૃતિ છાશ ઘૂમાવી રહ્યા છે. માખણની કણીઓ શા પારંપર ફીણ દરિયાના વલોવાતાં પાણી ઉપર તરતાં થયાં છે. વિરાટનો રવાયો ફરે છે.

'ખાભીયું તો અંહીથી ખસી ગઈ લાગે છે, બેટા!' માએ છોકરાને એ ખબર દેવામાં ખૂબ મહેનત અનુભવી.

છોકરો તો સોમનાથ મહાદેવના આગણમાં પથરાતા આ પુષ્પ, ફળ, ફૂલ ને મનુષ્યના અવર જવરમાં ડઘાઈ ગયો હતો. એણે ખાંભીઓના ખબરમાં બહુ જીવ પરોવ્યો નહિ. એણે આ પછી શાસ્ત્રધારી રાજપૂતોના જૂથ અંદર જતાં જોયા. પોતે આ જુથમાં પોતાનું સ્થાન સમજીને ભેળો ભળી ગયો. મા પણ પુત્રને સાચવવા પાછળ પાછળ ચાલી.

સમુદ્ર-સ્નાન કરી કરીને આવેલા એ ક્ષત્રિયો ઠેકઠેકાણે ઘસાઈ રહેલા ચંદનની છીપરો પાસે જતા હતા, ઘસેલા ચંદન લીપની સુવર્ણ કુંડીઓમાંથી આંગળીઓ બોળી બોળી એકબીજાના હાથમાંથી આરસીઓ ઝૂંટવતા લલાટ પર ત્રિપુંડ તાણતા હતા. ને ત્રિપુંડ તાણતે તાણતે વાળની લટો અને દાઢી મુછના મરોડો પણ સમારી લેતા.

આ જુવાનની આંખો વધુમાં વધુ આ ત્રિપુંડોના લલાટ-ચિહ્નો પર મોહી પડી. એના કપાળે કોઈક દિવસ સિંદૂર ભાળ્યું હશે. ત્રિપુંડને માટે એનું કપાળ તલપી ઊઠયું. માણસના લલાટને આખા દેહથી નિરાળું પોતાનું એક રૂપ છે, શોભા છે, શણગાર છે, તેની એને જાણે ખબર જ નહોતી. એ બધાની ભીડાભીડમાં તો ન પેઠો, પણ લેપની કુંડીઓ કાંઈક નવરી પડી ત્યારે એણે પોતાના આંગળા ઝબોળવા હાથ લંબાવ્યો.

સુખડ ઘસતા માણસોમાંથી એકનું ધ્યાન જતાં એણે આ જુવાનનું કાંડું ઝાલ્યું. પૂછ્યુંઃ 'કેવાં છો?'

જુવાનનો હાથ લબડી રહ્યો. એના આંગળા પરથી સુખડનાં લેપ-ટીપાં પાછાં કુંડીમાં ટપકી રહ્યા. ને એ નીચો વળેલો હોવાથી એના માથા પરના મોરપીચ્છનો ગુચ્છો પેલા હાથ પકડનારના કપાળ પર ઝૂલી રહ્યો.

'કેવાં છો?' પરદેશી છો? ક્યાંથી આવો છો? પૂછ્યા ગાછ્યા વગર સુખડની કુંડીમાં હાથ કેમ બોળો છો?'

'પણ ભાઈ, તમારો સવાલ શી બાબતનો છે?' જુવાને છોભીલા પડયા છતાં હસતે હસતે કહ્યું: 'મારે આ સૌ કરે છે એમ કપાળે કરવું છે.'

'શું કરવું છે એ નામ પણ નથી આવડતું ને!' સુખડ ઘસનારે ટોંણો માર્યો: 'શુદ્ર જ હોવો જોઈએ.'

'તમે કેવા છો?'

'અમે છીએ-દેવની સુખડ ઘસનારા છીએ છતાંય જોતો નથી? છે અમારે કપાળે ત્રિપુંડ? અમેય કોળી છીએ.'

'હું ભીલ છું.'

'હાઉં ત્યારે. ત્રિપુંડ તાણવા જોગ તારૂં તાલકું નહિ ગાગા! તારૂં નસીબ બહુ બહુ તો આ ચંદન ઘસવાનું.' એક કહીને એણે આ જુવાનનો હાથ ઝટકાવી બધું ચંદન પાછું લઈ લીધું.

રજપૂતોનું પણ એક ટોળું વળી ગયું. તેમણે વધુ પૂછપરછ કરીને વિશેષ ટોણાં માર્યાં: 'ભીલડાંને ય ભગવાન સોમનાથના પહેલા ખોળાના થઈ જવું છે. ભાઈ! સૌ નીચ વર્ણોને પણ ક્ષત્રિમાં ખપવું છે.'

'એ ભૂલી જાય છે કે આ સોમનાથજીને માટે લીલા માથા આપનાર વડવા તો અમારા હતા. આજ પણ દેવને ધૂપેલીઆંનાં ગામ અમારાં વડવાઓએ દીધેલ જ હાલ્યાં આવે છે.'

'વળી આવતી કાલ પણ મોકો આવશે તે દિ' અમારાં જ માથાનાં શ્રીફળ આંહી ચડવાનાં છે.'

'હાલી મળ્યા છે જુવો ને હવે આ તીરકામઠાંવાળા ને ઘો તેતર મારી ખાનારા અનાર્યો.'

આ મેણાં ટોંણાની સામે જવાબ વાળવા માટે તલપાપડ થતી જીભ જુવાનના મોંમાં સમાતી નહોતી. એ બોલતો 'મારા બાપુ -' એટલું જ ઉચ્ચારે છે ત્યાં એની માએ આવીને એના મોં ઉપર હાથ મૂકી દીધા. એને બથમાં લઈ ત્યાંથી ખસેડી ગઈ. એની પાછળ શબ્દો સંભળાયા.

'તાણવું'તું ગગાને ત્રિપુંડ!'

એ શબ્દોનો જવાબ વાળવા પાછો ફરવા મથતો જુવાન માતાના હાથની ઝાકડમાંથી છૂટી ના શક્યો.

એ પછવાડે કતરાતો રહ્યો. કાળી રાતે પણ જંગલમાં ઝગારા મારનારાં એ રાતાંચોળ ભીલ-ચક્ષુઓ પોતાનું અપમાન કરનારાઓ તરફ ધૂમીને પછી સામે ઊભેલા સોમનાથ-મંદિરના પડથારથી જોવું શરૂ કરી છેક ઉપર ટોચ સુધી ચાલ્યાં. પણ ટોચે એણે શું જોયું! એણે જોયું મોયલા ભાગના મથાળ પરનું શંકુ આકારનું શિખર તૂટેલું હતું. એ શિખરના પથ્થરો ઢગલાબંધ નીચે પડયા હતા. એ જ રીતે એણે દીઠું-ગર્ભદ્વારના સુવિશાળ ઘૂમટનું ગગન-અડકતું શંકુ-શિખર પણ જાણે કાળની સમશેરના એક ઝાટકે મસ્તક જવું ઉડી ગયેલું હતું. નીચે એ બધા ટુકડા પડયા હતા.

ભીલ-પુત્ર તાજો જ વનરાઈમાંથી આવતો હતો. ગીરમાં એણે પહાડો ખૂંદ્યા હતા. પહાડોના રૂપનો એ ચિરસંગી હતો. પહાડના શૃંગોને એણે સંધ્યાએ ને સુપ્રભાતે, સળગતા મધ્યાહ્ને ને મધરાતની રૂમઝુમ ચાંદનીમાં દીઠાં હતા. સોમૈયાજીના મંદિરના છેદાએલાં શૃંગો પ્રત્યે, એટલે જ, આ પહાડના પુત્રને પ્રેમને કરુણા પ્રકટી ઊઠયા. એ પોતાને થએલા અપમાનની લાગણીને, આ સાગર-ખોળે ઊભેલાં છપ્પન થાંભાળા મંદિરનો અપમાનિત વિરાટ દેહ દેખી ભૂલી ગયો. એણે આ મહાકાય મંદિરમાં જીવતો જાગતો ને હાજરાહજુર એજ, પ્રાણ જોયો, જે પ્રાણને એણે ગીરના ડુંગરાની ટૂંકે ટૂંકે ઘોરતો દીઠેલો.

મા એને મંદિરની પાછલી બાજુ લઈ ગઈ. પાછળની ગઢરાંગ પાસે એ તૂટેલાં બંને શિખરોના ટુકડે ટુકડા વેરાયા હતા. અને આ ટુકડાઓ પર માણસની ચામડી પર ત્રોફેલાં છૂંદણા જેવી શોભીતી શિલ્પની કારીગીરી હતી. ભીલ બાળકને માટે આ શિલ્પની બીજી ખુબીઓ તો સમજાવી સહેલ નહોતી, પણ પોતાના ને પોતાની માતાના હાથ પગના છૂંદણાં આ પથ્થરો પરની નાક્સીની સાચી સમજ પાડતાં હતાં. છૂંદણાવાળી પોતાની ભૂજાઓ સમા, આ નીચે પડેલા પાષાણો શિલાઓ પણ શું આ દેવળ એક દિવસનાં જીવતાં ધબકતાં ને રૂધિરવંતાં અંગો હશે! આ દેરું તૂટેલું પડ્યું છે છતાં આ બધા રંગરાગ ને ખાનપાન કેમ? ઘરમાં મડું પડ્યું હોય ત્યાં લાગી આપણે ઉત્સવો ક્યાં કરીએ છીએ? ત્યારે આ બધું શું!

'આ કોણે તોડ્યાં હેં, મા?' એણે માને પૂછ્યું.

'તારા બાપુ જેની સામે ખપી જવા આંહી આવેલા તે પાદશાએ.'

પહેલી જ વાર આ યુવાન પોતાના બાપના મોતનો મહિમા સમજી શક્યો. આજ સુધી એને જયારે જયારે બાપની 'સોમનાથની સખાત'ની વાતો સાંભળેલી ત્યારે બાપના શૂરાતનને એ સમજેલો, પણ હમેશાં મનમાં વિમાસણ પામેલો કે મારા આવા વીર બાપુ, એક જ રાત રહીને આવી મારી મા જેવી માને છોડી દઈ, મારા જેવા બાળકની કલ્પનાને પણ કચરી નાખી કોના સાટુ મોતના મોંમાં ઓરાવા ગયા? આજ જ્યારે આ સાગરના સંતાન સમા દેરાના શિરચ્છેદનું એણે દર્શન કર્યું, ત્યારે પિતાનો તલસાટ એણે પોતાની અંદર અનુભવ્યો. મારા બાપુ આવા એક જીવતા

જાગતા દેવની કતલ આડે ઊભા ઊભા મૂવા હશે. ને આ દેરાનાં છેદાતા અંગોમાં કેવી કાળી બળતરા હાલી હશે! આ દેરું કેમ હજી તેદુનું માથા વગરના ધડ જેવું ઊભેલ છે! આ દેરાના પાણકે પાણકાને હું ઠેકાણાસર ગોઠવી દઉં, એક વાર એના સમસ્ત દેહના દિદાર કરી લઉં, એક વાર એના સામે લળી લળી નમણ્યું કરું એવું થાય છે.

૧૩.અનાદર

"એકાએક વીણા, સતાર અને સારંગી સુંદરીના ઝંકાર બોલ્યાં. મૃદંગો પર ધીરી થપાટો પડી. અને ભીલ બાળક જાણે એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં સરી પડ્યો. એના કાને કોયલકંઠી ઘૂઘરીઓના ધમકાર પડયા; ને એક મહારવ ઊઠયો.

એને દક્ષિણ બાજુના ગોખમાંથી દેવાલયની અંદર નજર કરી, એ તો બાઘો બની ગયો. આ કોણ? આ શિલાઓ પર કંડારેલી પૂતળીઓ તો પાષણમાંથી રમવા ઊતરી નથી ને? એમ ધારતો એ દેવાલયના સ્થંભોના ટુકડા પર કોતરેલી આકૃતિઓ જોવા લાગ્યો. એ તો પત્થરમાં મોજૂદ હતી. ત્યારે આ બધી કોણ હતી? કાળી કાળી ફરસબંધી ઉપર ત્રણસો જેટલી અપ્સરાઓ નૃત્ય કરી રહી હતી. સોમનાથ દેવની એ નૃત્યદાસીઓ હતી. મહાદેવને એ રીઝવતી હતી કે બ્રાહ્મણોને?

મહાદેવનું કાજળકાળું લીંગ ફૂલો અને દીપકોની વચ્ચે બેઠું બેઠું જાણે આ નૃત્યસંગીતમાં ધ્યાનમગ્ન હતું. બે હજાર બ્રાહ્મણો બેઠા બેઠા ને ઊભા ઊભા માથાં ડોલાવતા હતા. દેરું તૂટ્યું હતું. ત્રણ ત્રણ વાર તેના ઉપર વિધર્મી પરદેશીઓના પંજા પડયા હતા. તો પણ પુરાતન પરંપરા તૂટી નહોતી. કોઈ ગૌડ બંગાળાની, તો કોઈ મલબારની, કનોજની ને કાશ્મીરની, જયપુરની ને નેપાલની આ ચિરકુમારિકાઓના રૂપરૂપના રાશિઓને પોતાના ઉરમાં સંઘરી રહેલું સોમ-મંદિર સાગરને ખોળે માથું ઢાળીને સૂતેલી વસુંધરાને લાધેલા દૈવી સોણલા સમું બની રહ્યું હતું. કોણ જાતની ને કોણ નાતની, કયા માબાપની ને કયા કુળની આ કુમારિકાઓ હતી? કોઈને એ જાણવાની જરૂર નહોતી. દેવને વરેલી એ માનવની દુહિતાઓ હતી. કળાની એ પુત્રીઓ હતી. જટાળા જોગંદરો અને વેદ રટતા પુરોહિતોની ઊર્મિઓને ડૂબાવાનારી એ દરિયાઈ વામ્મળો હતી. અસલ તો દશ હજાર જેટલાં ને અત્યારે ઓછામાં ઓછા બે હજાર ગુર્જર ગામડાંની ખંડણી ધરાવતા આ દેવાલયમાં તેમનાં જઠરની ભૂખ ઓલવવાનું રોજ રોજનું જમણ હતું, ને મંદિરના સેવકોની રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શની તૃપ્તિ માટે તેમનું યૌવન હતું. સાગરનો સુવિશાળ ઘાટ તેમના નૃત્યગીત પછીના શ્રમને ઉતારવા અગાધ અખૂટ નીલાં પાણીની ઝલકો મારતો હતો. તેમ આ ત્રણસો રૂપની ઝાલકો શંભુના સેંકડો સેવકોનાં અંતઃકારણોમાંથી જ્ઞાન, તપ, સંયમ, તેજના શ્રમને પણ ધીરે ધીરે ધોતી જતી હતી.

દુર્ગને દરવાજેથી નકીબો પુકારાઈ: 'ખમ્મા ગંગાજળિયાને! ઘણી ખમ્મા ચંદ્રચૂડના કુળદીપાવણ રા'માંડળિકને. ઝાઝી ખમ્મા ગોહિલ કુમારી સોરઠ-રાણી કુંતાદેને.'

છત્ર દેખાયું, છડીઓ દેખાઈ, ચામરે ઢોળાતી એ રાજજોડલી મલપતી ચાલે આવતી હતી.

'બેટા! બેટા!' ભીલ માતાએ હર્ષવ્યાકુળ બનીને પુત્રને કાનમાં કહ્યું: 'આવ, આવ, તારી બહેનને જોવી હોય તો.' બન્નેએ લપાઈ લપાઈ નિહાળ્યાં - મહારાણી કુંતાદેને. રા'ની છાયા સમોવડી, જરીક પાછળ, છતાં પડખોપડખ એ ચાલી આવતી હતી. જાત્રા જુવારવા આવી હતી ખરી ને, એટલે શુભ્ર સાદા પોશાકે વધુ સોહામણી લાગતી હતી. ને જોનારાઓમાંથી કોણ કહી શકે, કે એ નર અને નારીમાંથી વધુ સોહાગ કોના મોં પર હતો? ખરી વાત એ હતી કે નિશા અને શશીની માફક બન્ને જણા એક બીજાને સોહવતાં હતા. સોહાગના નીરની એ દેગ ચડતી હતી - પાણીના પરસ્પર દોલ - હિંડોળ લાગતે લાગતે નવાણમાં ચડે છે તેવી દેગ.

માંડળિક અને કુતાદેએ મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો, પણ બે હજાર બ્રાહ્મણોની મેદનીના મોં પર એણે તે દિવસ આગલા આદરભાવની નિસ્તેજ રેખાઓ નિહાળી. મારી આંખોનો જ કદાચ દોષ હશે, બ્રાહ્મણો સ્તુતિગાનમાં તલ્લીન છે તેથી કદાચ તેમણે પૂરું ધ્યાન નહિ આપ્યું હોય, એવું ભાવતો રા'

સડેડાટ સોમનાથજીની પ્રતિમા પાસે પહોંચી, સાષ્ટાંગ કરી, પોતાને માટે અલાયદું રખાવેલું આસન શોધવા લાગ્યો. આસપાસ આસન હતું નહિ. એણે ફરસબંધી પર બેસી જવામાં કશી નાનપ ન માની.

થોડી વારે એને કાને દ્વાર પર ધક્કામુક્કી હોંસાતોંસી થતી હોવાના અવાજ પડ્યા. એણે દ્વાર તરફ નજર કરી. પ્રતિહારીઓ કોઈક આદમીને અંદર આવતો અટકાવીને બહાર ધકાવી રહ્યા હોય તેમ લાગ્યું. એણે ઊકળતા અવાજની શબ્દ-ટપાટપી સાંભળી.

'તું શુદ્ર છે.'

'હું રાજપૂત છું'

'ક્યાંનો રાજપૂત! જનોઈ ક્યાં છે?'

'જનોઈ પહેરવા જ આવ્યો છું. ક્ષત્રિયનો બાળ છું, મને શા માટે અટકાવો છો?'

વીણાના સૂર અને દેવસેવિકાઓના રૂમઝુમાટ થંભી ગયો. કોલાહલ વધી પડ્યો. માંડલિક પણ ઊઠીને દ્વાર પર પહોંચ્યા. સો બસો બ્રાહ્મણોએ ઘેરી લીધેલો, પોતાના કામઠા પર તીર ચડાવીને એ ભીલ જુવાન ચોગાનમાં ઉભો હતો. એના શરીર પર ધૂળ હતી, એનાં અંગો છોલાયેલાં હતાં. એના શામળા વર્ણ પર ઠેર ઠેર રાતા ચોળ લોહીના ટશિયા આવી રહ્યા હતા. એની ખુલ્લી પહોળી છાતી જરી જરી હાંફતી હતી. ને આંખોના ડોળા ઘૂમાઘૂમ કરતા હતા.

એ કહેતો હતો: 'હું રાજપૂત છું.'

'કોણ છે? શું કરો છો બધા?' રા'એ લ્હેકા લેતા સૂરે પૂછ્યું.

ટોળામાંથી એક અવાજ આવ્યો: 'શુદ્રોને ફટવી મૂક્યા છે.'

'હું શુદ્ર નથી. ક્ષત્રિય છું.' જુવાનને એ એક જ બોલ આવડતો હતો અથવા એ બીજું બોલવાનું વિસર્યો હતો.

'જુવાન! જુવાન!' રા' મંદિરના ઓટા પર ઊભા ઊભા એને ટાઢો પાડતા હતા: 'અથરો થા ના.'

ટોળાના કુંડાળા બહાર ઊભી ઊભી અંદર જવા મારગ માગતી એક બાઈ કહેતી હતી: 'એ ભાઈ! મારા દીકરાને અકળાવો મા. એના બોલ્યા સામું જુવો મા, હું તમારે પગે પડું. સાચું છે. એ શુદ્ર છે. એને મૂકી દિયો.'

બ્રાહ્મણોના શોરબકોર અને ધક્કામુક્કી સામે રા'નો પંજો ઊંચો થયો. શોર અટકી ગયા. 'એને છોડી દિયો ને મારી સામે ઊભો રહેવા દિયો.'

પછી એ ઉન્નત મસ્તકે ટટ્ટાર ઊભેલા, સોટા સમા સીધા ને ચળકાટ મારતી ચામડી વાળા જુવાનને રા'એ પૂછ્યું: 'તું કોણ છો જુવાન?'

'રાજપૂત છું, જુવાને છાતીએ પંજો થાબડ્યો.

'ક્યાં રે છે?'

'ગીરમાં: દોંણગઢડાના નેસમાં.'

'તારા બાપુનું નામ?'

'હમીરજી ગોહિલ, હાથીલાના રાજપૂતર: આ જોવો ઉપર, આ દેરું તૂટવાનું હતું ત્યારે બચાવવા આવ્યા હતા મારા બાપુ, ગોહિલ રાણા હમીરજી.' એણે કહ્યું, ને સેંકડો આંખો એ મંદિરના બાંડા શિખર પર બંધાઈ ગઈ.

એ નામ ને એ શબ્દો સાંભળીને ખડ-ખડ-ખડ-ખી-ખી-ખી-ખી-આખી મેદની હસી પડી. ન હસ્યા એક ફક્ત રા.'

સૌ હસ્યા ત્યારે જુવાનનું મોરપિચ્છના મોડ વાળું મસ્તક નીચે ઢળી ગયું. કુંડાળા બહાર ઊભેલી સ્ત્રી પણ શરમથી બીજી બાજુ જોઈ ગઈ.

'હમીરજી! હાથીલાવાળા ગોહિલ હમીરજી! એનો તું દીકરો! જુવાન, તું આ શું બોલ છ તેનું તને ભાન છે?'

જુવાન ચૂપ રહ્યો. રા'એ પોતાની બાજુમાં ઊભેલ કુંતાદે સામે સ્હેજ નજર નાખી લીધી. તેનું ધ્યાન નીચે ઊભેલ કુંતાદે સામે નજર નાંખી લીધી. કુંતાદેનું ધ્યાન નીચે ઊભેલા જુવાન પર ઠર્યું હતું. એના મોં પર હાસ્ય નહોતું.

'તારું મોસાળ?' રા'એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

'દોંણગઢડાના વેગડાજી. એણે પણ આ દેરાની રક્ષા માટે પ્રાણ દીધા છે. જુદ્ધ થયું ત્યારે બીજાની જેમ પાછલી બારીએથી દેરામાં ગરી નહોતા ગયા. એના શૂરાતનનાં શીંગ આડાં આવ્યાં હતાં.'

મેદનીને એક વિશેષ રોનક મળ્યું. સામટા પાંચસો હજાર ઘૂઘરા ખખડતા હોય એવા ખીખીઆટા થયા.

'વેગડાજી કોણ?' રા'એ ગંભીર બની પૂછ્યું.

'મારો ડાડો.'

'ન્યાતે?'

'ભીલ.'

જુવાન આ બધો શો બકવાદ કરતો હતો? રા'ની પણ મતિ મૂંઝાઈ ગઈ. કુંતાદે તો કાંઈ રહસ્ય સમજતાં જ નહોતાં.

'બે હજાર તીરકામઠાળા ભીલો આંહી કપાણા'તા તે દિ.' ભીલ જુવાન ફરીવાર ઉન્નત મસ્તકે ને ટટ્ટાર ઢાલ જેવી છાતીએ બોલ્યો.

'હાથીલાના હમીરજી તો જુવાન, કુંવારા જ જુદ્ધે ચાલ્યા હતા.'

'રસ્તામાં - રસ્તામાં-'

'રસ્તામાં એની માં મળી હતી'. મેદનીમાંથી કોઈકે વ્યંગ કર્યો, ને મેદની ફરી વાર હસી.

'આ જુવાનને અમારા પડાવ માથે લઈ જાવ. ને તપાસ રાખો, એને કોઈ સતાવે નહિ.' રા'ની એ આજ્ઞા મળી એટલે ચોકીદારોએ જુવાનનો કબજો લીધો. 'એને હાથ ન લગાડતા. જા જુવાન, નિરાંતે બેસજે. રાજપૂત છો ને, તો પછી મિજાજ ખોઈ બેસતો નહિ. રાજપૂતનું એ મોટામાં મોટું લક્ષણ કહેવાય.'

'હું' પણ ચાલી જાઉં છું આપણા મુકામ પર.' કુંતાદેએ રા'ને છાનાંમાનાં કહ્યું.

'હા, આ ઠઠ્ઠામશ્કરી ને છોકરમતમાં હું તમને ક્યાંથી લાવ્યો! તમે પધારો એ જ બહેતર છે.'

કુંતાદે બહાર નીકળીને મ્યાનામાં બેઠાં. મ્યાનાની પાછલી બારીમાંથી પોતે પોતાની પાછળ પાછળ આવનારા એ જુવાનને નિહાળતાં હતાં. ને એણે જોયું કે જુવાનની નજીક એક પ્રૌઢ સ્ત્રી વહી આવતી હતી.

૧૪. પૂજારીનું માનસ

"મેદની વિખરાયા પછી રા'એ મંદિરના મુખ્ય પુરોહિત સાથે એકાંતે મેળાપ કર્યો. પુરોહિત કનોજિયા બ્રાહ્મણ હતા. એમની અટક ગૌડ હતી. રાજા કુમારપાળના કાળમાં જે વિહસપત્તી ગૌડ હતા તેમના વંશજ થતા હતા. દેખાવે રૂપાળા હતા.

રા'ની ને પુરોહિતની વચ્ચે નીચે મુજબ વાત ચાલી:-

'વીજલ વાજાને સોમનાથના દશને આવતા અટકાયત કરવાનું શું કારણ?' રા'એ પૂછ્યું.

'એક કારણ તો એ છે કે એ શાપિત છે, ભયંકર રોગના ભાગ થઈ પડેલા છે.' બોલતા ગૌડના તાંબુલ રંગ્યા દાત દેખાયા.

રા હસ્યા: 'પણ મૂળ આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા જ ચંદ્રદેવે પોતાના ક્ષય રોગની શાંતિ કરવા અર્થે કરેલી છે. એને માથે પણ એના સસરા પ્રજાપતિનો શાપ હતો. સતાવીસમાંથી એક રોહિણી રાણી પ્રત્યેના એના પક્ષપાતને પરિણામે મળેલો એ શાપ હતો. એ શાપનું શમન જ ચંદ્રદેવે આ મંદિર સ્થાપીને મેળવ્યું હતું.'

'દેવો તો ચાહે તે કરે. અમે માનવીઓ છીએ.'

'માનવીઓ છો, છતાં અધિકારો તો દેવોના જ તમે ભોગવો છો ને? હમણાં જ મેં વારાંગનાઓને નાચતી દીઠી.'

'કોઈની વહુ બેટીઓ ક્યાં ઉપાડી લાવ્યા છીએ? દેવની સેવકાઓ છે.' ગૌડના શબ્દોમાં છુપાં ભાલાં હતાં.

'મારે તમને કહેવું જોઈએ, ગૌડજી! કે આ બધા નાટારંભે જ મંદિરનો ચાર વાર નાશ કરાવ્યો છે. કેમે કે એણે આપની માણસાઈનો નાશ કર્યો હતો.'

'એ બાત છોડ દીજીએ રાજન.' પુરોહિતનો સ્વર દુભાએલો હતો. 'વીજલ વાજાના નિષેધનું બીજું કારણ તો એ હતું કે એણે બ્રાહ્મણ-રાજ ચન્દ્રભાલ ઓઝાનો વધ કરી, સેંકડો બ્રહ્મહત્યાઓ કરી ઊનાનું રાજ લીધેલું તેની આ યોગ્ય સજા છે.'

'તો પછી ત્રિવેણીના સૂર્યકુંડના દર્શને જતાં એનાં ઠાકરાણાંની વેલ્યના પડદા ઊંચા ચડાવીને બે અદબી કરનારા બ્રાહ્મણોને દેવે કેમ કાંઈ સજા ન કરી? તમે પણ કેમ કશો દંડ ન દીધો?'

'બ્રાહ્મણોનો વાદ કોઈએ શા માટે કરવો જોઈએ? જો કે મારે તમને આ કરતાં વિશેષ ઠપકો દેવો રહે છે. તમે તો ઝુદ સોમૈયાનો જ વાદ કરેલ છે.'

શો વાદ? ' રા' ચમક્યા.

'રોજ ગંગાજળે સ્નાન કરો છો, ને પોતાને ગંગાજળિયા કહાવી રક્તપીતના શાપ ટાળવાનો દાવો ધરાવો છો.'

'મેં શાપ ટાળવાનો દાવો કર્યો નથી.'

'પ્રજામાં તો એમ જ બોલાય છે, ને અજ્ઞાનીઓની એ માન્યતા બંધાઈ છે. દેવનો કોપ શા માટે પ્રજ્જવલાવો છો રાજન!'

'દેવનો કોપ!'

'ને પ્રજાનો પણ કોપ. સોરઠભરમાં તમારી સામે એ લાગણી પ્રસરી રહી છે. એ લાગણી લઈને દેશભરના યાત્રિકો પણ આંહીથી જઈ રહેલ છે. તમે શું ન સાંભળ્યો એ અવાજ! શુદ્રોને ફટવી મૂકેલા છે: એ લોકલાગણી તમારે માટે જોર પકડતી જાય છે.'

રા'ના મોં પરની લાલી સૂકાતી હતી. એણે કહ્યું: 'શૂદ્રો શૂદ્રો કહી ક્યાં સુધી આપણું બળ ક્ષીણ કરવું છે, ગૌડજી! આ પાદશાહી હવે તો દરવાજે આવીને ઊભી છે.'

'એ ઊભી છે તેનું કારણ જરા ઊંડું છે.' ગૌડાચાર્યે દલીલ ચલાવી: ' બ્રાહ્મણોનું બળ ક્ષીણ કરવાનો પ્રયત્ન સોલંકી રાજ કુમારપાળે જ કર્યો હતો. આંહી આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે એમને કોઈ ન મળેલો તે જૈન સાધુ હેમચંદ્ર જડ્યો. ખેપાન હતો એ હેમચંદ્ર. ચાલતે ગાડે ચડી જનારો હતો. રૂદ્રમાળ જઈને રૂદ્રની સ્તુતિ ગાતો હતો ને સોલંકીરાજ આંહી લઈ આવ્યા તો સોમનાથને સાષ્ટાંગ કરી શ્લોકો રટેલો. એટલું જ બસ નહોતું તે રાજાના મન પર એવી ઈન્દ્રજાલ પાથરી દીધી કે સોમનાથ પોતે જ જિન દેવતા છે. એના કહેવાથી તો સોલંકીરાજે મારા વડવા પાસેથી પુરોહિત પદ ખૂંચવી લીધેલું: એના શાપે આ નવું મંદિર પણ ત્રણ વાર ભંગાયું પરદેશીઓને હાથે.'

'એ શાપે? કે બ્રાહ્મણોના ભોગલાલસાભર્યા આંહીના જીવનને કારણે?'

'બ્રાહ્મણો ભોગવતા નથી. બ્રાહ્મણો દ્વારા દેવ જ ભોગવે છે. ને બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ્વ ટકાવશો ત્યાં સુધી જ તમે રાજાઓ ટકી રહેશો ને શૂદ્રોને જગાડશો તો શૂદ્રો તમને જ ખાઈ જશે. ક્ષત્રિયોએ ટકવું હોય તો બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ્વ સાચવી રાખે. ભૂવા હશે તો દેવ ટકશે.'

'પણ ક્ષત્રિયો ખૂટી ગયા છે તે તો વિચારો. પાદશાહતનો દાવાનલ તસુએ તસુ ધરતી ભસ્મ કરતો આવે છે. તેની સામે કોણ ઊભશે દેવસ્થાનાં ટકાવવા? બ્રાહ્મણો!'

'બ્રાહ્મણોનો એ ધર્મ નથી. તલવાર તો બ્રાહ્મણોએ તમને સોંપી છે.'

'અમારી સંખ્યા ખૂટી છે, દાનત બગડી છે, કહું છું ગૌડ! કે શૂદ્રોની તલવારને તમારી રક્ષાથે સ્વીકારો.'

'અબ્રહ્મણ્યં.'

'તો બધું યાવનં યાવનં બનશે.

'એ ભય અમને નહી, તમને છે.'

'તમને નહિ?'

'ના, અમે તો જે સત્તા આવશે તેની રક્ષા હઠળ મૂકાઈ જશું.'

'દ્રવ્ય દઈને?'

'હા, તે પણ દેવું પડે.'

'તે લખલૂટ દ્રવ્ય દેતાંય ગઝનવી જ્યોતીર્લિંગના ટુકડા કરતો અટક્યો હતો?'

'ગઝનવીની વાત તમે સમજતાં નથી. ગઝનવી તો પૂર્વાતારમાં શંભુનો ગણ હતો. શિવ તો સ્વેચ્છાથી એની સાથે ગયા છે. એની નિંદા ન કરો.'

આવી માન્યતા પૂજારીઓએ ચાલવી હતી, ને ચાર સૈકાથી લોકોને પાવામાં આવી હતી તે રા' જાણતો હતો. છતાં અત્યારે સાંભળીને એ ખદખદી ઊઠયો, ત્યાં જ પાછું ગૌડે બળતામાં ઘી હોમ્યું: 'દ્રવ્ય લઈને એ દૂર તો થઈ ગયો.'

'એ દ્રવ્ય કોનું હતું?'

'કોનું?'

'દસ હજાર ગામડાની ધરતી ખેડનાર શૂદ્રોનું.'

'હશે.'

'માટે કહું છું કે એ જ શૂદ્રોને યજ્ઞોપવિત પહેરાવી એની સમશેર પણ તમારી કરો.'

'દેવની ઈચ્છા હશે ત્યારે એ જ કહેશે. અત્યારે દેવે મને સ્વપ્નમાં કહ્યું છે તે આ છે, કે મારી નકલ સોરઠરાજે ન કરવી.'

'બ્રાહ્મણો, ત્યારે તો, મારાથી અસંતુષ્ઠ લાગે છે.'

'છે જ. ને હું આપને બીજું પણ કહી દઉં, મુસ્લિમો અમારાં દેવસ્થાનાંની સંપૂર્ણ અદબ કરવાનાં કહેણ પણ ચલાવી રહ્યા છે.'

રા' ચમક્યો. એને સમજ પડી એનો જીવ ઊંડો ઊતરી ગયો. એને જાણ થઈ, કે મુસ્લિમો ફક્ત આંગણા બહાર જ નથી ઊભા, છેક આંતરનિવાસમાં પહોંચી ગયા છે.

'આ શું બોલો છો, ગૌડ! કઈ કાળ-વિપત્તિ નોતરવા માંડી છે, મને કહો તો ખરા!'

'આ રહ્યા સહ્યા પણ તોડાવવાં છે?'

'એકાદ બે મસ્જીદો બનાવશે એટલું જ ને?'

'હાં-હાં-ત્યારે તો આ તૂટેલા પડેલા શંકુ-શૃંગો પણ ....'

એમ કહેતા રા' ઊભા થયા ને મંદિરની બહાર નીકળી ગયા. તે પછી સાગર-તટે ઊભા રહીને એણે સળગતા સૂર્યના તાપમાં મંદિરનાં ખંડિત શિખરો પર નેત્રો ઠેરવી રાખ્યાં. નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા ખળખળી ગઈ.

૧૫. પાછા વળતાં

"**વૈશાખ** મહિનાના આગવર્ષાણ મધ્યાહ્ને જ્યારે રા'એ પોતાનો રસાલો પાછો હંકારી મૂક્યો ત્યારે એ રસાલામાં બે માણસોનો ઉમેરો હતો. એક ભીલ જુવાન ને બીજી એની માતા. એ સભર-ભર તીર્થભૂમિ વિષે ન તો પ્રાચીન કુંડમાં સ્થાન પામી શકેલા કે ન ત્રિવેણીનું નહાવણ પામી શકેલા વીજલ વાજાને રા'એ રસ્તામાં કહી દીધું: 'જાવ પાછા ઊનામાં. મુસલમાન દરવેશો સાથે બગાડશો મા. અત્યારે ગૂજરાતની સુલતાનીઅત પર એ હઝરતોનું જ પરિબળ છે તે ભૂલશો મા, ને હિંદુ દેવસ્થાનાંથી વેગળા રહી રાજ કરજો. સાચવી શકાય ત્યાં સુધી સાચવજો. મને આશા તો નથી રહી છતાં રાજપૂતોનું જૂથ જમાવવાનો એક યત્ન કરી જોઉં છું. એ નહિ થઈ શકે તો પછી જેવી પ્રારબ્ધની ગતિ. પણ ફરી સોમૈયાજીનાં દર્શન તો અમે નથી પામવાનાં તેવું લાગે છે. ભાંગેલ હૈયે પાછો જાઉં છું.'

ઊનાના પાદરમાંથી જ પરબારા રા'એ દોંણ-ગઢડાના ભીલ-રહેઠણ પર રસાલો હંકાર્યો. ને એક દિવસ ભાટની વહુવારુને કાને જે સૂરો પડ્યા હતા તે જ સૂરો મછુંદરીનાં નીર ઊતરતે ઊતરતે રા'એ સાંભળ્યા:

જોબનિયું આજ આવ્યું ને કાલ જાશે,
    જોબનિયું કાલ જાતું રે'શે;
  જોબનિયાને માથાના અંબોડલામાં રાખો
    જોબનિયું કાલ જાતું રે'શે.

એવા સૂરો રા'ના હતાશ પ્રાણમાં સીંચાયા - મીઠા લાગ્યા. રા'નું મન મલકાયું. થોડીક વાર - ભલે ઘડીક જ વાર.

સાચે જ શું આ સંસાર ને આ જોબનિયું માણી લેવા જેવાં જ હશે! એથી આગાળ શું કંઈ જ નહિ હોય?

ઘોડવેલમાં બેઠાં બેઠાં રા'ને નવા વિચારો ઉપડવા લાગ્યા. ને પોતાનાથી ઓચીંતાનું ઉચ્ચારાઈ ગયું, 'હૂંય કેવો ઉત્પાતીઓ જીવ છું! કુંતા સાચું કહેતી હતી તે રાત્રિએ. કોઈને પડી નથી. એક ફક્ત તું જ ગાડા હેઠળ હાલતું કૂતરું બન્યો છે.'

રસાલો આગળ ને આગળ ચાલ્યો. ગિરની વનરાઈ ઘાટી ને વધુ ઘાટી બનતી ગઈ. ઘોડવેલ અને મ્યાનાનો માર્ગ બંધ થયો. રા'એ અને કુંતાદેએ બે ઘોડા પર રાંગ વાળી. ભીલકુમાર માર્ગ બતાવતો ચાલ્યો. કુંતાદેના અશ્વની કેશવાળી સમારતો ને એની માણેકલટ પંપાળતો ભીલ જુવાન પોતાની બહેનની સામે પાછળ ફરી ફરી નિરખતો જતો હતો ને માને કહેતો હતો, 'મા, જોજે હો, બેનને ઝાડવાંના ઝરડાં લાગે નહિ. મા, તું ડાળીઓને વાળતી આવ.'

મચ્છર જેવાં ઝીણાં ઝીણાં જંતુઓનાં ઝૂમખે ઝૂમખાં ઘોડાને ઘોડેસવારોને ઘેરી વળતાં હતાં. તેને ભીલકુમાર પોતાની પછેડીના ઝપાટા મારી મારી દૂર કરતો ગયો. ને મધગીર આવી ત્યારે એણે પોતાનો અવાજ તદ્દન ઝીણો કરી નાખી, એક પછી એક વિચિત્ર સૂરો કાઢવા શરૂ કર્યા. એ એની વિલક્ષણ વાંભ હતી. એ વાંભનું જાદૂ અકળ અને અજબ બની ગયું. ગીરના ઝાડવે ઝાડવાં જાણે સજીવન થયાં હોય તેમ કોતરોમાંથી ને ખીણોમાંથી, ડુંગરાની ટોચેથી ને તળેટીઓમાંથી માણસો ઊભરાયાં. એ સેંકડો લોકોના રંગ કાળા હતા, અંગો અધખુલ્લા હતાં, ખભે કમાનો હતી, ભુજાઓ લોખંડી હતી, ચામડી ચળકાટ મારતી હતી, તેમના પગના તળિયા નીચે બાવળ જેવા ઝાડના શૂળા પણ ભચરડાતા હતા. તેમના દેહ પર ચીરાડિયાં બોલાવતી કાંટાળી ડાળીઓને તેઓ ગણકારતા નહોતા.

તેમનાં ટોળેટોળાં ઉભરાયાં. તેમના કીકીઆટા ઊઠ્યા. તેમનાં પપૂડાં વાગ્યાં. તેમ તેમ તો તેમની મેદની ઊભરાતી ચાલી.

તેમનાં ટોળાં હતાં, છતાં સરખી કતારમાં ગોઠવાઈને ચાલતાં હતાં. તેમના સીસમ સરીખા પગ ઢોલની સાથે તાલ મેળવી કદમો માંડતા હતા. તેમની આંખોમાં આનંદ નાચતો હતો.

મધ્યગીરમાં એક ઉઘાડો ઓટો હતો. મંદિરનો ત્યાં ભભકો નહોતો. સાદા એક પથ્થરનું શિવલિંગ હતું. એની ચોપાસ ખુલ્લા ચોગાનમાં થાળી ફગાવો તો જાણે સપાટ ધરતી પર રમતી જાય એવે ઠાંસોઠાસ માથે એ ભીલ-મેદની ઊભી રહી હતી.

ઓટા ઉપર રા'ને ને રાણીને સિંહચર્મોના આસન પર બેસારી ભીલકુમારે સૌને કહ્યું: 'આ મારાં બોન છે. આ ગંગાજળિયો રા' છે. હિંદવો સૂરજ છે. હાજરાહજૂર દેવ છે. આ બોન છે. એ કેવી છે? કેમ કરીને કહું કે કેવી છે? બોન છે, બસ એમાં જ બધું આવી રીયું છે. બોનને ને રા'ને રીઝવવાં છે. રમતો દેખાડવી છે. દોંણશર ડાડાની હજૂરમાં રમત માંડીએ.'

પુરાતન યુગ રા'ની નજરમાં પાછો સજીવન થયો. દ્રોણ ગુરુએ શુદ્ર કહી તરછોડેલો એકલવ્ય જે ઠેકાણે ગારાની ગુરુ-મૂર્તિ માંડીને અજોડ બાણાવળી જોદ્ધો બન્યો હતો તે જ કહેવાતું આ ઠેકાણું હતું.

પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાંના એક બ્રાહ્મણાચાર્યે શૂદ્રને તિરસ્કારેલો, અને ઉપર જાતાં એનો અંગૂઠો ગુરુદક્ષિણામાં છેદાવી લીધેલો. એની જ બિરદધારી આ જાતિ હતી. પાંચ હજાર વર્ષેય શંભુના પુરોહિતો શું એની એજ આભડછેટ સાચવીને બેઠા હતા! આભડછેટ નહોતી ફક્ત આ શંભુને પોતાને, દેવાધિદેવને, સ્મશાનના સ્વામી મૃત્યુંજયને, જીવનના સૌંદર્યગામી વિરાટ નટરાજને...

નટરાજની ઉપાસના રા'એ આ જંગલવાસી નરનારીઓના સહિયારા નૃત્યમાં નિહાળી. અન્ય કોઈ વેશે નહિ ને ભીલાંરાણીના વેશે ભોળો શિવ શીદ મોહાયા તેની આંહી પ્રતીતિ દીઠી. હિન્દવો દેવ દિવાનો નહોતો. વિષયભોક્તા કામાતૂર નહોતો. ચાહે તેવા

જંગલી ફૂલે અને ઝરણ-જળે તુષ્ઠમાન રહેનારો એ પરમ પુરુષ કોઈને અપ્રાપ્ય નહોતો. હજારો શિવલિંગો ભલેને તૂટી ચૂક્યાં, હજારો કદાચ તૂટશે, સોમનાથનાં છિન્ન શિખરો પાછાં કદાચ નહિ ચડે, તોયે શંભુની ઉપાસના ક્યાં થોભવાની છે! મહાકાળનો વિલય ક્યાં શક્ય છે? કંકર એટલા શંકર કહેતી ખોટી નહિ પડે.

રા'ને ભેટ ધરવાનો સમય થયો. ગીરના મધના ઘડેઘડા આવ્યા, સિંહચર્મ, વાઘચર્મ અને મૃગચર્મોની થપ્પીઓ ખડકાઈ ગઈ. ચણોંઠીઓની રાતીચોળ ટોપલીઓ હાજર થઈ, અને પહાડોના કાળમીંઢ પથ્થરોમાંથી ઝરનાર રસના બનેલા ગુંદર શિલાજીતની સોગાદ થઈ.

એ સૌની વચ્ચે ભીલકુમાર પોતાની બગલમાં બે નાનાં સિંહબચ્ચાં દબાવીને આવ્યો. એ બચ્ચાં એણે રાણી બહેનના ખોળામાં મૂકી દીધાં. કુંતાદે ડરી. રા'એ દાંત કાઢ્યા. નાનકડાં ધાવણાં બચ્ચાં જે ઘૂરઘરાટ કરતાં હતાં તે હજુ નકલી હતા.

'રાખ બોન, રાખ. પાળી રાખજે. તારે ખપ લાગશે. તારી રક્ષા કરશે.'

એમ કહીને ભીલ યુવાન શું બહેનને કોઈ ચાલી આવતી આપત્તિકાળની ચેતવણી આપતો હતો? હશે કદાચ, પણ રા'ને એની સરત નહોતી, એ તો શિલાજીતના શક્તિદાયી સેવનનનું ધ્યાન ધરી રહ્યો હતો.

રા'એ ને કુંતાદે'એ ઝૂંપડાં જોયાં, જ્યાં સોમનાથની સહાયે જતા હમીરજીનો સત્કાર થયો હતો, જ્યાં ભોજનનાં અને તે સાથે છૂપી વન-પ્રીતનાં પીરસણાં થયાં હતાં, ને જ્યાં પહેલી-છેલ્લી રાતનાં પોઢણ થયાં હતાં. ને રા'એ એ ઝાડઘટા જોઈ, જેની નીચે ઉઘાડી હવામાં હમીરજીના પુત્રનો પ્રસવ થયો હતો.

એક રાત ત્યાં પડાવ રાખીને રા'એ રસાલો ઉપાડ્યો. પણ એ આખા નિવાસ દરમ્યાન ભીલ જુવાનની માતા થોડી થોડી જ પ્રગટ થઈ હતી. એણે બન્યું ત્યાં સુધી પોતાની જાતને છૂપાવી રાખી હતી. પોતાના પતિએ ને પિતાએ રક્ષેલા ને નિજ શોણિતથી છંટકારેલા દેવસ્થાનાની છાંયા હેઠળ પુત્રનું જે ગૌરવ ખંડન થયું તેની ખટક માતાના પ્રાણમાંથી રૂઝાતી નહોતી.

'જૂનાગઢ તેડાવીશ. આવજો.' એમ કહીને રા'એ રસાલો ઉપાડ્યો. પણ રા'ને જે એક વાતની ઝાઝી સરત નહોતી રહી તે તો આ હતી: ભીલજુવાન અને કુંતાદે વચ્ચે પરોવાઈ ગયેલી મમતા.

ધ્રાફડ નદી ઊતરીને રા; મેણીઆના માર્ગ પર ચડ્યા હતા. બીજા દિવસના બપોર ચડતા હતા, તે વખતે એણે ચાર દિવસ પર સાંભળી હતી તેવી પશુની કીકીઆરી સાંભળી. કીકીઆરી કરનાર પશુ નહોતો. પશુથી યે બદતર દશામાં જઈ પડેલો એક માનવી હતો. એ હતો એ નગ્નહાલ ચારણ ભૂંથો રેઢ.

કાળી ચીસ નાખીને ન્હાસી જતા, ઠેકડા મારતા, વોંકળાની ભેખડો છલાંગતા એ લાંબા મોટા રૂંછડાવાળા માનવીને કોઈક મીઠા દયામણા અવાજે બોલાવી રહ્યું છે. અવાજ એક સ્ત્રીનો છે.

'ચારણ! ભાગ મા. ઠેકડા માર મા. સંતાઈ જા મા! ઊભો રહે, ઊભો રહે, આ લે, આ લે, ઊભો રહે ચારણ.'

ભૂંથો રેઢ અટકી જાય છે. વોંકળામાં વાછરૂ ચરાવતી એક વૃદ્ધ બાઈ એના તરફ જાય છે. નગ્નહાલ ગાંડો પોતાની પીઠ ફેરવીને ઊભો છે. વૃદ્ધ સ્ત્રી પણ નીચું નિહાળી નિહાળી તેના તરફ જાય છે. ને નજીક પહોંચીને એક લૂગડું ફેંકે છે. પોતાના દેહ પર ઓઢેલ સફેદ ઊનનો ભેળીઓ (ચારણીનું ઓઢણું) ઉતારીને ઘા કરે છે. ઘા કરતી કરતી

બોલે છે 'માતાજી! ખમૈયાં કરજો. મુંથી નથી જોવાતું. વીશ વરસ થઈ ગયાં. કેટલો બધો દુઃખી થયો હશે! એનું કોણ? બહુ કરી, અહહહ! બહુ કરી. હવે તો મારું એક પણ પાપ ન હોય, તો માતાજી, એની એબને ઢાંકવા દેજો.'

એમ બોલીને એ સ્ત્રી પોતાનો ભેળીઓ (ઊનનું ઓઢણું) એ માનવી તરફ ફેંકે છે. નગ્ન ચારણ એ ઝીલે છે. આજ વર્ષો સુધી એણે ભોગવેલી હાલત એકાએક બદલાય છે. ભેળીઓ સળગતો નથી. ભેળીઓ લઈને ચારણ પોતાની કમ્મર ફરતો લપેટી લે છે. લપેટીને શાંતિ પામે છે. ઊભો રહે છે. પાછી આંસુ સારતી એ ડોશીની સામે કરુણાર્દ્ર નયને ને ગરીબડે મોંયે જોઈ રહે છે. અને અરધું અંગ ઢંકાયાની ખાત્રી થયા પછી ધીરે ધીરે પગલે ચાલી નીકળે છે. ચાલતો ચાલતો પણ એ ખાત્રી કરતો જાય છે. લપેટેલ ભેળીઓ હેમખેમ છે કે નહિ તેની ખાત્રી એ વારંવાર સ્પર્શ કરી કરીને મેળવે છે. પોતે મરી ગયો છે એવા સ્વપ્નામાંથી જાગી ઊઠેલો માણસ પોતાની હયાતીની ખાત્રી કરતો કાળી મધરાતે જે લાગણી અનુભવે છે તે લાગણી આ ચારણ અનુભવી રહ્યો.

ને પોતાના મહાપરાધી માણસની એબ, ખુદ પોતે જ નવસ્ત્રી બનીને ઢાંકનાર એ બુઢ્ઢી બાઈ અર્ધ ઉઘાડા દેહે વાછરૂં હાંકતી ક્યારની ટુંકા માર્ગે મેણીઆ ભણી ચાલી નીકળી હતી. રા'આ ઓઢણા વગરની બુઢ્ઢી બાઈનું અચરજ નિહાળતા નિહાળતા મેણીઆને પાદર ગયા.

બપોરા કરવાનું ને રોંઢો ગાળવાનું રા'ના રસાલા માટે ત્યાં ઠર્યું હતું. ચારણોનું એ આખું ગામ ઢોલે શરણાઈએ સામે હાલ્યું હતું.

નહોતાં આવ્યાં ફક્ત એક ચારણી નાગબાઈ.

રા'એ પૂછપરછ કરી ત્યારે એમને ખુલાસો કરવામાં આવ્યો કે 'આઈના સંસારમાં બધું એવું બની ગયું છે કે પોતે આવા રાજ-અવસરે બહાર નીકળતાં નથી. ને આજ હૈયા ઉપર કાંઈક વધારે ભાર છે. એ ભાર શેનો છે તે ખબર કોઈને નહોતી પડી.

એનો પુત્ર ખૂંટકરણ ગઢવી, જે ચારણોનો ન્યાત-પટેલ હતો, ને પૌત્ર નાગાજણ ગઢવી. બેઉ હાજર હતા. નાગાજણ પાંચેક વર્ષ રા'થી નાનો હતો. પણ બોલવે ભારી વાતડાહ્યો નીકળ્યો. રા'ને નાગાજણે સાંજ સુધી એટલી બધી સુવાણ કરાવી કે રા'ને ને એને પ્રથમ મેળાપે જ પ્રીત બંધાઈ ગઈ.

રા'ના ગયા પછી ગામમાં વાતો થઈ કે આઈ આજે વગડેથી ઊઘાડાં કેમ આવ્યાં હતાં? સાંજે ગૌધણ ઘેરે આવ્યાં ત્યારે ગોવાળોએ ખબર દીધાં કે ઓલ્યા નાગાને કોઈકે છેવટે ઢાંક્યો લાગે છે. પણ એણે પહેરેલ હતો એક ભેળીયો. ને એ તો ગુલતાનમાં આવી જઈ બોલતો જતો હતો કે 'ઢાંક્યો-ઢાંક્યો-મને એણે જ ઢાંક્યો.'

૧૭. નાગાજણ ગઢવી

'નાગાજણ! ભલે નાગાજણ!' એવી વાહ વાહ આખી નવસોરઠમાં બોલતી હતી. મેણીઆ ગામના પાંચસો ચારણોમાંથી નસીબનો બળીઓ એક નાગાજણ નીકળી પડ્યો હતો. નાગાજણનાં તકદીરની ડગળી ફાટી પડી હતી. ઓહોહો! નાગાજણના હાથનો કસૂંબો રા' પીવે, ત્યારે રા'નું સાચું સવાર પડે. રોજ પ્રભાતે ઉઠીને હંસલા ઘોડા પર ચડી નાગાજણ જૂનાગઢ જાય તે છેક રાતે પાછો વળે છે.

સૌને ગમતી એ વાત એક જણને અણગમતી થઈ હતી. સૌના મોંમાં વાહ વાહ, ત્યારે એક જ માનવીના મોંમાં નિઃસાસો. સૌ નાગાજણને ખમા ખમા કરે ત્યારે એક જ જીવને ખોળીએ નાગાજણ જૂનાગઢ ગયે શ્વાસ ન રહે. એ માનવી પણ પાછું કોઈ ત્રાહિત, ઈર્ષાળુ હરીફ નહિ,

નાગાજણની જ ઉછેરણહાર ને પાલનહાર, નાગાજણનાં બાળોતીઆંથી જેણે હાથ બગાડેલ ને નાગાજણનાં જેણે ગુ - મૂતર ઉપાડેલાં તે દાદીમા નાગબાઈ પોતે જ.

પહેલી જ વાર જ્યારે નાગાજણે વધાઈ ખાધેલી કે 'આઈ, સોરઠનો રા' મારા પર સ્નેહ દાખવે છે.' ત્યારે જ આઈ નાગબાઈનું મોં પડી ગયું હતું. એક અમંગળ વેણ એના હોઠને ફફડાવીને હૈયામાં પાછું વળી ગએલું. ને એ ખૂબ મુસીબતે એટલું જ બોલ્યાં હતાં: 'હોય ભા! રાજા છે ને! ત્રૂઠે ને રૂઠે!'

તે પછી ચાર છ મહિને રા'નું તેડું આવેલ, ત્યારે પણ આઈ નાગબાઈની જમણી આંખ ફરકી હતી. નાગબાઈના જમણા અંગે ધ્રૂજારી મારી હતી. ને નાગાજણ ઘોડો સાબદો કરી: 'આઈ, આશિષ દ્યો' એમ કહેતો ઊભો રહેલો.

ત્યારે દાદીમાએ સામું જોઈને ફક્ત એટલું જ કહેલું: 'હા બાપ! જોગમાયા તમને હીમખીમ પાછા પોગાડે.' એથી વધુ કશું જ નહિ. સિંદૂરનો એક ચાંદલો પણ આઈએ બેટાને કપાળે ચોડ્યો નહોતો.

ત્યાર પછી તો નાગાજણે આવી આવીને રા'નાં જ્ઞાનની, ડહાપણની, વિદ્યાની, સન્મતિની કૈં કૈં વાતો કરી. આઈ ફક્ત મૂંગે મોંયે એ વાતો સાંભળી જ રહ્યાં હતાં. ને એટલું જ કહી લેતાં કે 'સારું બાપ! જોગમાયા સૌની સન્મતિ સાબૂત રાખે. એની સન્મતિનો દીવો બળતો જ રહે એવી શીખસલાહનું દીવેલ રા'ના અંતરમાં પૂર્યા કરવા ચારણનો ધર્મ છે.'

'આપણે તો આઈ! સ્વારથ થોડો છે? આપણે કાંઈ એના શીખ સરપાવ જોતા નથી. આપણું તો અજાચી વ્રત છે.'

'સાચું બાપ!' નાગબાઈ ધરતી ઢાળું જોઈને જવાબ દેતાં: 'બાપ ફક્ત નાણાં ને સોનાંરૂપાનું અજાચીપણું જ બસ નથી. રાજવાળાંમાં આપણી બેઠ ઊઠ પણ આપણને બગાડનારી બને છે. રાજાનો પ્રેમ છે એપણ એક જાતનું સોનું જ છે. ને એ સોનું સાચા સોના કરતાં વધુ ચળાવે છે. એ પ્રેમ જ સાચી વાત કહેવાની વેળાએ આપણાં હૈયાં ઊપર ચડી બેસી આપણને શરમમાં નાખે છે માટે બાપ! સાચવીને ચાલવું. વાલાં વચ્ચે જ્યારે વેર થાય છે ત્યારે એ વેર તો દુશ્મનો વચ્ચેનાં વેરનેય ટપી જાય તેવું બને છે.

નાગાજણને નવાઈ થતી હતી. દુઃખ પણ ઘણું લાગતું હતું. આવા દેવરાજાની મોહબ્બત પણ મા કેમ સહી નથી શકતાં?

એમ કરતે કરતે તો નાગાજણને જૂનાગઢના તેડાં મહિને મહિને, પંદર પંદર દિવસે, અઠવાડિયે અઠવાડિયે ને પછી એકાંતરે આવતાં થયાં. પછી તો આઈ પાસે જઈને વાતો કરવાનું નાગાજણે બંધ દીધું. આઈને ફક્ત 'જાઉં છું' એટલું કહીને પોતે ઘોડો પલાણતો થયો. ને આઈ નાગબાઈ, પોતાનાથી કદાચ કાંઈક હીણું વેણ બોલી જવાય તે બીકે નાગાજણભાની જવા વેળાએ એવાં કામે નીકળી જતાં કે મળવું જ ન પડે. બને ત્યાં સુધી નહાવા જ બેસી જતાં.

ઢોર ઢાંખરની સંભાળ નાગાજણના હાથમાંથી છૂટી ગઈ, ખેતરડાં પાદરડાં પણ નાગાજણના હાથની વ્યવસ્થામાંથી નીકળી ગયાં. આઈ નાગબાઈએ નાગાજણભાને કાંઈ કહેવું કરાવવું જ બંધ દીધું. એક પોતે હતી, બીજી નાગાજણની વહુ હતી. બેય જણાં વહેવાર સંભાળવા લાગ્યાં.

નાગાજણ ઘેર પાછો આવે ત્યારે ઘરનાં ઢોરને ધણીની ગંધ આવતી. અગાઉ તો નાગાજણ એ બધાંને જાતે સીમમાં લઈ ચારતો, ને પહર છોડતો, તે દિવસનાં હળી ગએલાં પશુ એના હાથ ચાટવાની હોંશે કોઢ્યમાં પગ પછાંડતા ને ભાં ભાં કરતાં. હવે નાગાજણની એ ટેવ પણ છૂટી ગઈ. જે મૂંગું દુઃખ આઈ નાગબાઈને હૈયે હતું તે જ દુઃખ હતું આ ઢોરોને હૈયે.

નાગાજણ રા'ની વતી દેશાટણે પણ ઉપડવા લાગ્યો. મોટાં રાજરજવાડાંમાં પણ એ જાણીતો ને માનીતો થઈ પડ્યો એની સલાહો પૂછાવા લાગી.

'આઈ!' ગામગામનાં લોક નાગબાઈ પાસે આવીને વધાઈ દેવા લાગ્યા. 'આ તો ભારી મેળ મળ્યો: ગંગાજળિયો રાજા ને દેવી-ઘરનો ચારણ. આમાં તો દેશનું કલ્યાણ છે.'

'તો સારું, બાપ!' એટલું બોલીને આઈ ચૂપ રહેતાં. એને કદી આ સંબંધનો પોરસ આવ્યો નહિ. એના ઉમળકા બહાર દરશાણા નહિ. એની આપદા પણ બહાર નીકળી નહિ. એણે અસલની રીતભાત પણ છોડી નહિ. ઢોર-માલ ઘોળીને એ પોતે જ પાણી પાઈ આવતાં. છાણ વાસીદું પણ એ જાતે જ કરી લેતાં. નાગાજણે ઘણી ઘણી માથાકૂટ કરી કે હવે આ અવસ્થાએ શા સારુ વળગણ રાખો છો? કાં માલ ઓછો કરી નાખો, ને કાં હું માણસો રાખી દઉં.

'ના બાપ! એમાં ક્યાં ઘસાઈ જાયેં છયેં? ને ઢોર કાંઈ પારકાં માણસ હથુ મૂકાય? એ તો જીવતાં જીવ છે. કુટુંબીઓ છે. છોરુડાં છે ઘરનાં.'

'આઈ! એક ખાનગી વાત પૂછવાનું મને રા'એ કહ્યું છે.' નાગાજણે એક રાતે નાગબાઈને એકાંતે જણાવ્યું.

'પૂછોને, બાપ!'

'હાથીલાના હમીરજી ગોહિલની તો તમને સાંભરણ ને?'

'તલે તલ યાદ. એને સોમનાથ જઈ મરશીયા સંભળાવનાર જ મારી બેન.'

'એનો વીવા થયેલો ખરો?'

'હા બાપ, ઈ વાત તો સૌએ ભેળા મળીને દાટી દીધા જેવી કરી છે. પણ વીવા નક્કી થયેલો.'

'વેગડા ભીલની દીકરી સાથે?'

'હા.'

'કાંઈ મેલું તો નહિ ને?' નાગાજણના પ્રશ્નનો મર્મ એ હતો કે રખે હમીરજીએ ફક્ત રસ્તામાં જુવાનીને સહજ એવી થોડી નબળાઈ આચરી હોય.

'ના બાપ. જરીકે મેલું કે હીણું નહિ. સોમૈયાની સખાતે જાતાં ગોહિલજી વેગડા ભીલના મહેમાન બન્યા. વાળુ કરવા બેઠા. ઝાંખે દીવે પિરસવા આવેલી ભીલકન્યાને જોઈ. ને પછી એણે જ વેગડાજી પાસે વાત મૂકી કે મરવા જાઉં છું, પણ પાછળ વંશ નહિ રહે. વેગડાએ પોતાની દીકરીને પણ એ રાતે એકલી એકલી આંસુડાં પાડતી દીઠી. દીકરીએ તો હમીરજીને જ પોતાનો ધણી ધારી લીધેલ છે એવી એને જાણ પડી, પછી બીજે જ દિ' ત્યાં રીતસર વીવા થયો ને હમીરજીએ એક રાતનો સંસાર ભોગવ્યો.'

'આઈ. એ બાઈ હાથ આવેલ છે. બાઈને જુવાન બેટડો છે. એ કહે છે કે હમીરજીનું બાળ છે.'

આઈ થોડી ઘડી આંખો મીંચી ગયાં. પછી એણે જવાબ દીધો: 'જોગમાયા કહે છે કે બેય સાચાં.'

'પરગટ કરાય?'

'શું કરવા?'

'સોમનાથના રક્ષણહારનું બાળ સૌ રાજકુળો કબૂલે, કોઈક ઊંચું કુળ એને કન્યા આપે. ને એ રીતે રાજકુળો એક થાય.'

'આશા નથી બાપ! કરી જુવો. પણ અમદાવાદમાં કોક ચાડી ખાશે તો?'

'હા, એ વિચારવા જેવું.' થોડીવાર રહીને નાગાજણે બીજી વાત પૂછી: 'આઈ, રા'ને વરસ ઊતરતાં જાય છે.'

'હા બાપ, આયખું તો કોનું બેઠું રહે છે?'

'વાંસે પીંડ દેતલ કે વંશ રાખતલ કોઈ નથી.'

'બાપ,' આઈ હસ્યાં. 'એ વાતનો ઇસારોય આપણાથી ન કરાય. રાજાને એવું ઓસાણ દેવું ઠીક નહિ.'

'પણ કુંતાદેએ પોતે જ કાકલૂદી મોકલી છે કે રા' ફરી પરણે.'

'એવી સુજાણ થઈને?'

'સ્ત્રીનું ખોળીયું છે ના!'

'એને આ મમત મૂકી દેવાનું મું વતી ભણજે, ભા!'

'પોતે તો મમતે ચડ્યા છે કે પોતાના પ્રારબ્ધમાં છોરું ન હોય તો રા'ને બીજું ઘર કરાવવું.'

'અરે અસ્ત્રી! અરે અભાગી જાત અસ્ત્રીની!'

નાગબાઈની નજરમાં ચાલીશ વર્ષનો ભૂતકાળ તરવરી ઊઠ્યો. એ ગંભીર સાદે બોલ્યાં, 'તું કહેછ ને બાપ, કે રા' તો જ્ઞાની છે!'

'હમીરજીનો દીકરો દીઠા પછી એના અંતરમાં શેર માટીની ઝંખના ઉપડી છે.'

'કોના સારૂ! કયા ભવ સારુ! કયો વારસો સોંપી જવા સારુ!' નાગબાઈ વેદના-સ્વરે જાણે કોઈ ભવિષ્યવાણી બોલતાં હતાં. 'રાજા-રાણી વચ્ચે મેં તો ભારી મનમેળ સાંભળ્યા'તા ને.'

ભેળીઆ (ઓઢણા)ની મથરાવટી કપાળ ઉપર વધુ નીચી ખેંચીને નાગબાઈએ કહ્યું 'નાગાજણ, છોરુની ઝંખના ઘરધણીના મનનું અમૃત છે, પણ રાજધણીના જીવતરનું હળાહળ ઝેર છે. કુંતાદે રા'નો ફરી વીવા કરાવવા માગે છે એવી વાતનો વશવાસ કોઈ ન કરજો. અસ્ત્રીની ઈચ્છા છે એવું બાનું બહુ જૂનું છે, હમેંશાં અપાતું આવ્યું છે, પણ નરાતર ખોટું છે.'

નાગાજણ જવાબ દઈ ન શક્યો.

'ને ભા! તું આમાં જાળવીને રે'જે. વધુ શું ભણું?'

ઊપરકોટના કાંગરા ઉપર કોડિયાંની દીપમાળા પેટાઈ હતી. મંદિરો ઠાકુરદ્વારાઓમાં રાજકીર્તિની ઈશ્વરપ્રાર્થના ગવાતી હતી. નગારાં ને ઝાલરો વાગતાં હતાં. બ્રાહ્મણો આશિર્વાદ દેતા હતા.

અધરાતે તો પ્રજાજનોના માન સન્માનમાંથી માંડ માંડ પરવારીને રા' માંડળિક દરબારમાં પહોંચ્યા.

માંડળિક પોતાનાં વસ્ત્રો ઉતારતી કુંતાદેને વાત કહેતો હતો: 'દેવડી, આજ હાથીલાની જીતનો આખો મલક ઊજવણું કરે છે, પણ મને એનો આનંદ નથી. કેમ કે બખ્તરની કડીઓ છોડતી તારી આંગળીઓ અત્યારે ચાલતી નથી. મેં તારા કાકાબાપુ દુદાજીને પણ છેલ્લી વાર એક જ વેણ કહ્યું કે મારા હાથે આ નગરનો નાશ કરાવ મા, આંહી મારી કુંતા આળોટી હશે, આ તળાવની પાળે એ ફરી હશે, ને આ ચોકમાં એણે રાસડા લીધા હશે. પણ દુદાજી આંખમાં ઝેરને બદલે અમૃત ન આવ્યું તે ન જ આવ્યું તે ન જ આવ્યું. હું શું કરું દેવડી!' કુંતાદે રા'ના પગની મોજડીઓ ઉતારતાં ઉતારતાં પગ ઉપર જ ઝળુંબી રહ્યાં. પગ પરના ઊનાં આંસુ ટપક ટપક પડવા લાગ્યાં.

'શું કરું દેવડી!' સુલતાનની ભીંસને તો હું વેઠી લેત. એને આડું અવળું સમજાવી લેત. પણ તારો આગ્રહ તારા ભાઈનો રાજહક્ક હરકોઈ વાતે પણ મેળવી આપવાનો હતો. મને દુદાજી ઉપર

દાઝ ચડી ગઈ, કેમકે એણે એવું વેણ કાઢી નાખ્યું કે 'બહાર નીકળ્યા પછી તો ક્ષત્રિય રસ્તામાં સો ઠેકાણે રાત રે'તો જાય. એ બધાં છોકરાંને રાજહક્ક આપવા બેસીએ તો કેદિ' પાર આવે?' કુંતા, તારા કાકાએ ક્ષત્રિયની તો ઠીક, પણ સગા ભાઈ હમીરજીની મોત-જાત્રાની આવી હાંસી કરી. એટલું જ નહિ, એણે તો મને કહ્યું કે આ જ વેણ એણે તારા ભાઈને ખુદને કહી કાઢેલ છે: આ સાંભળ્યા પછી મારો કાળ ઝાલ્યો ન રહ્યો.'

કુંતાદેએ હજુય ઊંચું નહોતું જોયું. રા'ના પગ ઝાલીને એ બેઠી રહી હતી. રા' એ એની ચીબૂક (હડપચી) ઝાલીને એનું મોં પોતાના તરફ ઊંચું કર્યું. એ મોં રૂદનમાં ન્હાઈ રહ્યું હતું.

'હું તને સાચું કહું છું દેવડી, મારે તો બેમાંથી એકેય પક્ષની ફોજને નહોતી કપાવવી. મેં તારા કાકાને એકલ-જુદ્ધમાં નોતર્યા.'

'અરરર!' એમ કહેતાં કુંતાદેના હાથ રા'ની કાયા ઉપર ફર્યા.

'ચિંતા કર મા. મને ઝાઝા જખમ થયા નથી.'

'સોમનાથ દાદા! હીમખીમ ઘેર પોગાડ્યા-' કુંતાદે સ્તુતિ બબડવા લાગી.

'તમે એકલ-જુદ્ધમાં મારા કાકાને જીતી શક્યા, હેં મારા રા'! સાચું કહો છો?' કુંતાદેને ખાત્રી થતી નહોતી. દુદાજી કાકા એટલે કરાળ કાળભૈરવ. રા' તો એની પાસે અસુરના હાથમાં પુષ્પ સરીખા કહેવાય. રા'ને ક્ષેમકુશળ દીઠા છતાં કુંતાદે ફફડી ઊઠી.

'સૌને એ જ નવાઈ લાગેલી દેવડી! ને મેં જ્યારે તારા કાકાને પડકાર્યો કે આ ગરીબ પગારદારોની હત્યા શીદ કરવી! આવો એકલ ધીંગાણે પતાવીએ, ત્યારે તો એણે પણ હસીને શું કહ્યું હતું, કહું?'

'શું કહ્યું?'

'તને યાદ કરી.'

'સાચોસાચ?'

'હા. સીધી નહિ પણ આડકતરી રીતે. એણે પોતાની ગરેડી જેવી ગરદન હલાવીને ભયંકર અવાજે જવાબ દીધો કે છોરુ વગરનો છો, તરપીંડી દેવા ય કોઈ વાંસે નહિ રહે, માટે કહું છું કે પાછો વળી જા. મેં કહ્યું કે હવે તો પાછા ફરવનું ટાણું રહ્યું નથી.' સુલતાનને આપેલા વચને પળવાની મારી ફરજ છે. ઊઠો, કાકાજી!'

'મને જરીકે ન સંભારી?'

'મરતે મરતે કહ્યું કે કુંતાનો ચૂડલો અખંડ રહ્યો, એટલી મારા જીવને ગત્ય થાય છે.'

'બીજાં બધાં શું કરે છે? હું કાણે જઈ આવું? કારજ ક્યારનું છે?'

'ત્યાં કોઈ નથી.'

'કેમ? ક્યાં ગયાં?'

'મેં હાથીલા ઉજ્જડ કર્યું. એ બધાં લાઠી ગામે ચાલ્યાં ગયાં.'

'એકલ-યુદ્ધથી પતાવ્યું કહો છો ને?'

'ના, પછી તો મારા હાથ ન રહી શક્યા. મારી ભુજાઓ કાબૂમાં ન રહી. ગોહિલ ફોજ કબ્જે થવા તૈયાર નહોતી. ગુણકાતળાવના રાજમહેલમાં તારા ભાઈ અને તારી ભીલાં-કાકીને વારસો આપવાની સૌએ ચોખ્ખી ના પાડી. એટલે મારે નછૂટકે રાજમહેલનો નાશ કરવો પડ્યો. તળાવને તોડાવી નાખવું પડ્યું. ગોહિલ કુળને ને ફોજને મારે ગામના દરવાજા તોડીને જ બહાર કાઢવાં પડ્યાં.'

'તમે ભુજાઓ પરથી શું કાબૂ ખોયો રા'! મારા મહિયરની દૃશ્ય બંધ થઈ ગઈ.' કુંતાદે બોલતાં બોલતાં ધ્રુસકે ગયાં.

'બીજો ઈલાજ નહોતો.' રા'લાચાર બન્યો.

'મેં જાણેલ કે સમજણથી પતાવી લાવશો.'

'તારા ભાઈને ખાતર મારે કરવું પડ્યું.'

'મારી જન્મભોમ: હું ત્યાં રમી હતી: મારા હાથના છબા ત્યાં ઊછળ્યાં હતા. મારું પિયર ગામ........'

કુંતાનો વિલાપ ક્રમેક્રમે વધતો ગયો. હાથીલા નગરનો નાશ રા' માંડળિકના જબરદસ્ત વિજયનો ખાંભો ગણાય છે, પણ એ નગરના ધ્વંસે રા'ના સંસાર-જીવનની લગાર એક કોર ખાંડી કરી નાખી. કુંતાદેએ આજ સુધી રા'ના હાથને હાથીલા ઉપર ત્રાટકતા વાર્યા હતા. દુદોજી ગોહિલ ચાહે તેવો ડાકુ છતાં કુંતાદેના બાપ-ઠેકાણે હતો. દુનિયાની દૃષ્ટિએ દિગ્વિજયો દેખાતાં કેટલાંય વીર કૃત્યો યોદ્ધાના આત્મજીવનમાં મોટા પરાજયો જેવા બની જતા હશે.

'ના રડ કુંતા! રા'એ એને પંપાળીને આશ્વાસન દીધું. 'તું જોજે કે હું એ ગાદી તારા ભીલ-ભાઈને સોંપવા માટે સુલતાનનો રૂક્કો મેળવીશ. તું ધીરજ ધરજે, તારા મહિયરનો માર્ગ ફરી વાર ઊઘડી જશે.' પોતે પોતાના શૌર્ય પર કાબૂ ન રાખી શક્યા એ મુદ્દાને રા' રોળીટોળી નાખતા હતા.

'ભાઈ તો બાપડો ડુંગરાનું બાળ છે. એને કાંઈ પરવા છે? એ તો આપના ગયા પછી બે વાર આવી ગયો કે મારે વળી રાજ શાં ને પાટ શાં? મારું એ કામ નહિ. મારે તો ભાઈબંધી પહાડની ને રત્નાકરની. હું ત્યાં-હાથીલે તો ભૂલેચૂકેય નહિ જાઉં.'

'ઓહો! બે વાર આવી ગયો!' એટલું બોલીને રા' સ્હેજ ખમચાયા. પછી એણે પોતાનો કશોક વિચાર દબાવી દઈને કહ્યું: 'એટલે જ એને ઠેકાણે લાવવાનો એક જ માર્ગ છે: એક ક્ષત્રિયરાજાની કન્યા પરણાવી દઈએ, એના મનમાં રાજવટનો કોંટો ફૂટશે.'

'તજવીજ કરાવો છો?'

'નાગાજણ ગઢવીને રજવાડે વિષ્ઠિ કરવા મોકલ્યા છે.'

એ સમાચારથી કુંતાદેનો શોક ઊતારવા લાગ્યો હતો, ને રા' ઊંચી ગોખ-બારી પર દૃષ્ટિ ઠેરવી એકી ટશે જોઈ રહ્યા હતા.

'શું વિચારો છો?' કુંતાએ પૂછ્યું.

'સાચું કહું?'

'કહો તો સાચું જ કહેજો.'

'મારે આજ એક દીકરી હોત-વીવા કરવા જેવડી!'

'તો?'

'તો હું જ એને જમાઈ કરત.'

'પણ અમારૂં તો ભાઈબહેનનું સગપણ.'

'હું તારી વાત નથી કરતો.' રા' હસ્યા.

'ત્યારે! હેં! શું!'

'કાંઈ નહિ ગાંડી. અમસ્થી કલ્પના. મનના ઘોડા માળવે જાય છે.'

બેઉ જણાં વાતને તો પી ગયાં. પણ બેઉ પામી ગયાં હતાં, કે એ વાતની ઓથે એક પહેલવહેલો જ નવો વિચાર ઊભો થયો હતો.

કુંતાદેનું નારી હૃદય સમજી ગયું: રા'ને પોતે સંતાન નહોતી આપી શકી. પણ સંતાન હોવું જોઈએ એવો આગ્રહ વારંવાર પોતાના તરફનો જ હતો. રા' જેમ જેમ એવી ઈચ્છાનો ઈન્કાર કરતા હતા. તેમ તેમ કુંતાદે જીદ પર ચડતી હતી: 'તમારે ફરી વીવા કરવો જોઈએ: મારા વાંકે તમારી રાજગાદી શા માટે ખાલી રહે?'

રા'ના ઈન્કારના ઊંડાણમાં શું એ જ સ્વયંઈચ્છાનો કાંટો ફૂટી ચૂક્યો હતો!

રા'સૂવા ગયા. કુંતાદેએ પિયરના નાશના શોકમાં જુદે ઓરડે પથારી કરાવી હતી. એણે દીવો ઓલવી નાખ્યો તે પછી રા'એ જરા ચોંકી પૂછ્યું: 'એ કોણ છે કુટેવવાળી?'

'કોણ?'

'કોઈ દાસીને આપણી વાતો સાંભળવાની ટેવ લાગે છે.'

'કદાપિ ન હોય.'

'ત્યારે મને છાયા કોની લાગી?'

'મનનો આભાસ હશે.'

એ વાત સાચી નહોતી. રા'ના રાજમહેલના રાણીવાસ સુધી પણ જાસૂસો પહોંચી ગયા હતા. એ જાસૂસો કોના હતા?

૧૯. ફરી પરણ્યા

વળતા દિવસે નાગાજણ ગઢવી રાજરજવાડાંમાં ભમીને ઊપરકોટ પર હાજર થયા. એના સમાચારમાં શ્વાસ નહોતો. ચિતોડના રાણા કુંભાજી એટલે રાજપૂતીનું શિરછત્ર. એના સર્વ ધમપછાડા ઉપર ગૂજરાત અને માળવાની સંયુક્ત સુલતાનીએ મીઠાં વાવી દીધાં હતાં. એણે ચારણને જવાબ વાળ્યો હતો કે સૌરાષ્ટ્રનાં દેવસ્થાનાંને લાગતી કોઈ પણ વાત આંહી કઢશો નહિ. ને હમીરજી ગોહિલની રખાત કોઈક ભીલડીના છોકરાને માટે, રા' માંડળિકને કહેજો, કે પાદશાહી સાથે ઊંડો ખોપ ખોદશો નહિ.

ઈડરરાજે જવાબ આપ્યો કે અમે તો બાપા, અમારી રિયાસત ટકાવવા માટે ગૂજરાતના સુલતાનને દીકરી સોત દીધી છે. હવે વળી અમે બેય વાતે શાને બગાડીએ? રા'માંડળિકને કહેજો કે થોડા વધુ વ્યવહારુ બની જાય. ભીલના છોકરાને જમાઈ કરવા કરતાં સુલતાનના સાળા - સસરા થવું શું ખોટું છે? ગૂજરાતનો સુલતાન વંશ તો અસલ ક્ષત્રિય ઓલાદનો જ છે ના ભાઈ! સમા પ્રમાણે વર્તવું એ ક્ષત્રિયનો સૌ પહેલો ધરમ છે.

પાવાગઢનો પતાઈ રાવળ તો હસવા જ લાગેલો: 'રા'ને કહો, લેર કરી લે લેર. આપ મુવા પછી ડુબ ગઈ દુનિયા!' એમ એક પછી એક તમામ રાજવીઓના હોઠ ઉપર પહેલો તેમજ છેલ્લો તો એકનો એક જ બોલ હતો કે ઉતાવાળો થઈને એકલો દોડી જીવ ગુમાવનાર એ અવ્યવહારુ હમીરજીને વીર શા માટે કહેવો? સુલતાનોને સંદેહ જન્મે એવી એની નવેસર પ્રતિષ્ઠા શીદ કરવી? અને એ ક્ષત્રિયને રસ્તામાં ભેટેલી નીચ વર્ણની રખાતના છોકરાને રાજપૂતીના છાપરે ચડાવવાની કુબુદ્ધિ સોરઠના રાજાને કેમ સૂઝે છે?

નાગાજણ ગઢવીના આ બધા સમાચારોએ રા'ને થોડી વાર તો થીજાવી દીધો. પણ વધુ વિચારો રા'ના હ્રદયનો એક છૂપો છાનો, અદીઠો, અતલવાસી માયલો અવાજ બોલી ઊઠ્યો: 'તું શા માટે ગાડા હેઠળનું કૂતરું બની રહ્યો છે? જોબનીયું આજ આવ્યું ને કાલ જાશે.......'

'ઠીક. છોડો એ વાત.' કહીને રા'એ પોતાનાં બેઉ લમણાં પર આંગળીઓ દબાવી. પછી નાગાજણ ગઢવીએ કહ્યું: 'હુકમ હોય તો એક બીજો જે સંદેશો રાજરજવાડાંએ કહાવ્યો છે તે સંભળાવું.'

નાગાજણનું મોં સ્હેજ મલકાયું એટલે રા'નું કૌતુક જોર પર આવ્યું. એના કાન ચંચળ બન્યા. નાગાજણે કહ્યું: 'ચિતોડ, ઈડર ને સોરઠનાં સૌ રજવાડાં એક અવાજે ઠપકો દઈ રહ્યાં છે કે રા' ગંગાજળિયો હજી કેમ નીંદર કરી રહ્યો છે?'

'શેની નીંદર?'

'પારકાના ભવિષ્યની પળોજણ કરે છે પણ પોતાના ભવિષ્યનું ભાન જ કેમ નથી રહ્યું?'

'મારા ભવિષ્યનું ભાન!'

'એટલે એમ કે ગઢજૂનાનો વારસ ક્યાં છે? ગરવાદેવ જેવું તીરથ સૌને દીકરા વહેંચે, ત્યારે ઘરમાં જ કેમ અમીની છાંટ નથી પડતી?'

'શું કરીએ, ભાઈ! એમાં તો પ્રારબ્ધનો દોષ છે.'

'ના મારા, રા'!' ગઢવી નાગાજણે રા'ના જવાબમાં સુંવાળી ધરતી જોઈને વખતસર પગ લસરતા મુક્યા: 'પ્રારબ્ધ આડું નથી. એક કરતાં એકવીસ રજવાડાં પોતાની પદમણીયું જેવી પુત્રીઓ રા' ગંગાજળિયાને માટે ઓળઘોળ કરવા તૈયાર છે. ને ખમા! અમારા કુંતાદે બોન પણ એની એ જ વાત ઝંખે છે. ધરાઈને ધાન નથી જમતાં.'

'ખરે જ શું કુંતાએ તમને કાંઈ કહ્યું હતું, ગઢવી?'

'હું વિદાય લેવા ગયો હતો ત્યારે છેલ્લી ને પહેલી ભલામણ એ જ હતી કે ભા! મારે માથેથી મેણું ઊતરાવતા આવજો.'

'કુંતાદે તો સાચી દેવી છે.' રા'નું મોં પ્રફુલ્લિત બન્યું. 'આવી મોટા મનની સ્ત્રીની તો હું પૂજા કર્યા કરું એવા ભાવ થાય છે.'

આવા સુંદર શબ્દોનો લેબાસ ધરીને રા'ના હૃદયની નબળાઈ બોલી રહી હતી. એણે પૂછ્યું 'નાગાજણ ભાઈ, તમે મારા ચારણ નહિ પણ સગા ભાઈને ઠેકાણે છો. તમારું શું ધ્યાન પડે છે તે કહેશો?'

'હું તો મારા રા', ઠેકાણું પણ જોઈ કરીને આવ્યો છું.'

'એટલી બધી ઉતાવળ?'

'શું કરું? મારાં બોન કુંતાદેને તે વગર મોં કેમ કરી બતાવું?'

'ક્યાં જોયું ઠેકાણું?'

'સિદ્ધપુરના ભીમરાજને ઘેર. પણ મારા રા', એ તો સોરઠભરમાં ડંકો વાગી જાય એવી કન્યા છે.'

'તમારી વાર્તાઓમાં અપ્સરાનાં વર્ણન આવે છે એવી?'

'એવી જ – એ જ.'

'કુંતાની આમન્યા તો પાળશે ને?'

'ચારણનું ગોતેલ ઠેકાણું - ફેર પડે તો મારું મોં ન જોજો, ગંગાજળિયા! પણ એક વાર હસીને હા પાડો તો તે પછી જ હું રાણીજી પાસે જઈ શકું.

'હા-હા!' રા'એ એક નિઃશ્વાસ મૂક્યો: 'ગાદીનો વારસ જોવે, ત્યાં મારી હા કે ના શા ખપની? મારું હૈયું કોણ વાંચી શકશે? હું કોની પાસે કલેજું ચીરી બતાવું?'

પછીની કથા તો સીધીદોર છે. સિદ્ધપુર જઈને જૂનાગઢનું ખાંડું ભીમરાજની કુંવરીને તેડી આવ્યું; ને રા' માંડળિકના હોઠે નવા લગ્નની એક પછી એક રાત્રિએ મદિરાની પ્યાલીઓ મંડાતી રહી.

રાત્રિભર રા' મદિરા લેતો, પ્રભાતે ગંગાજળે નહાતો. પ્રભાતે પ્રભાતના બીજા પહોરે મોણીએથી નાગાજણ ગઢવી અચૂક હાજર થતા, ને તેના હાથનો કસૂંબો લીધા પછી જ રા'ની નસોમાં પ્રાણ આવતા. અફીણના કેફમાં થનગનાટ કરતો રા'નો જીવ તે પછી ગઢવી નાગાજણને મોંયેથી વ્હેતી અપ્સરાઓની વાતોમાં તણાતો, ખેંચાતો, વમ્મળે ચડતો, ઘૂમરીઓ ખાતો, ને આકાશલોકથી પાતાળ લોક સુધીનાં પરિભ્રમણ કરતો. તેજનો જ્યોતિર્ગોળો જાણે અનંતના આલોકના સીમાડેથી ખરતો, ખરતો, ખરતો ગતાગોળમાં જઈ રહ્યો હતો. એને તો આ પૃથ્વી પર જ સ્વર્ગ સાંપડ્યું હતું. આટલાં વર્ષો પારકી પળોજણમાં નકામાં ગુમાવી દીધાની વાત પણ એને કોઈ કોઈ વાર સાંભરી આવતી ને પોતે પોતાની જ એ ભૂલ ઉપર હસાહસ કરી ઊઠતો.

અમદાવાદની સુલતાનીઅત પણ આ સમાચાર સાંભળી સંતોષ પામી હતી. દુદાજીને નાબૂદ કરવા બાબત સુલતાને રા'ની વફાદારીની નોંધ લીધી હતી. અને રા'ને નહાવાની ગંગાજળની કાવડ એક પણ વિઘ્ન વગર ગૂજરાત તેમજ માળવાની સીમમાંથી પસાર થાય તેનો પાકો બંદોબસ્ત સુલતાને રખાવ્યો હતો. સુલતાન કુતુબશા પણ, ચિતોડ સુધીની તમામ ક્ષત્રિય રાજ્યો ઉપર પોતાની સત્તા બેસાડી લઈને જિંદગીનું બાકી રહેલું કામ કરતો હતો - જશ્નો ભરવાનું, સુંદરીઓ સાથે મોહબ્બત કરવાનું, શરાબો ઉડાવવાનું, ને મોટી મોટી ઈમારતો બંધાવવાનું.

૨૦. મહમ્મદ બીઘરો

"આજે અમદાવાદમાં જે ભાગ રસુલપુરા નામે ઓળખાય છે તે એક સ્વચ્છ, સુગંધમય ગામડું હતું. લોબાનની ખુશબો જેના પાદરમાંથી જ આવવા લાગે એને આંખો મીંચીને રસુલપરૂં કહી શકો. લીલી ને સફેદ ધજાઓ એ ગામનાં ઝાડ પર પંખીના ટોળા જેવી ઊડતી હતી. રસુલપૂરામાં કોલાહલ નહોતો. ગામ પોતે જ જાણે ધ્યાનમગ્ન હતું. તેના એક વિશાળ ચોગાનમાં તે વખતે એક નાનું મકાન હતું. મકાનમાં એક સ્વચ્છ ઓરડો હતો. ઓરડાની અંદર એક સાદું શયન હતું. શયનની જમણી બાજુ એક કુરાનનું પુસ્તક અદબથી રખાયું હતું. સંધ્યાનો લોબાન તાજો સળગાવેલો હતો.

ઓરડો પુરૂષનો, પણ પુરુષ નહોતો. ઓરત હતી. ઓરતે પોતાના માથાના વાળની લટો જ્યારે પીઠ પરથી આગળ આણી ત્યારે એ સુરમારંગની શ્યામ લટોના છેડા છેક ઓરતના ઘૂંટણ સુધી છવાયા.

આટલા લાંબા વાળને પૂળાની માફક પકડીને ઓરત એ ઓરડાની બદામી ફરસબંધી પર ઝૂકી પડી.

એ શું કરવા લાગી? એ શું પાગલી હતી? આવા રેશમી લાંબા કેશકલાપને એ ફરસબંધી પર શા માટે ઘસી રહી હતી? કારણ કે એ માતા હતી, ને પ્રિયા હતી. ચોટલાનું ઝાડુ કરીને એ ફરસબંધી પર સંજવારી કાઢતી હતી.

કોણ હતા એ ભાગ્યવાન ઘરધણી?

દરવેશ હતા, ધર્મપુરુષ હતા. ને ઓલિયા હતા. માલિકના ભિક્ષુકનું ઘર દુનિયાની વધુમાં વધુ કિંમતી સાવરણી વડે સાફ થઈ રહ્યું હતું.

જેનું નામ હઝરત શાહઆલમ હતું, તે દરવેશે ઓચીંતા પ્રવેશ કરીને ચૂપકીદીથી આ દૃશ્ય દીઠું, ઓરતને ઓળખી: 'બીબી મુઘલી! માલિકની ખિદમત માટે બાલનું ઝાડુ કર્યાં આજ કેટલા દિવસ થયા?'

'આવી છું તેટલા.' શરમાઈને એ વાળતી રહી.

'બીબી મુઘલી! માલિકના હું અહેસાન ગાઈશ. પણ તમે હવે આ ઘર છોડી જાઓ. મારી ઓરત તમારી બહેન બીબી મીરઘી, હવે હયાતીમાંથી ચાલી ગઈ છે. હવે આ ઘરભંગ દરવેશના ઘરમાં તમને વિધવાને હું અદબભેર કેમ કરી રાખી શકું? તમે તો મર્હૂમ સુલતાનનાં સુલતાના છો. પધારો પાદશાહે મહેલમાં.'

ઓરત જેનું નામ બીબી મુઘલી હતું, તેણે તો વાળવું ચાલુ જ રાખ્યું. ફરીથી દરવેશે કહ્યું, 'સુલતાના, તકીયો છોડી જાવ.'

'ક્યાં જાઉં? બહાર નીકળું એટલી જ વાર છે, મારા ફતીઆનો જાન જાતાં શો ડર લાગશે એ લોકોને? તો પછી આપે આજ સુધી આશરો આપીને એ ફતીઆને શીદ ઉગાર્યો હઝરત?'

'બીબી, ત્યારે શું કરશું?'

'યાદ આવે છે હઝરત? મારા પિતાએ અમો બેઉ બહેનોને માટે જે શાદી નક્કી કરેલી તે ઊલટ સૂલટ થઈ ગએલી - નથી યાદ?' બોલતી બોલતી ઓરત નીચે જોઈ રહી.

'ઓહોહો! એ તો પુરાતન બાત!' દરવેશે પોતાની દાઢીમાં આંગળા પસવાર્યાં.

'પુરાતન હશે, પણ મારા કલેજામાં તો એ હજુ ઠંડી નથી થઈ.'

વાળનું ઝાડુ ચાલુ રાખીને જ એ વાત કરતી હતી. એનો અવાજ જાણે કોઈ તંતુ વાદ્યમાંથી આવતો હતો.

દરવેશ પોતાની કલપ દીધેલી ભૂરી દાઢી પસવારતા ચૂપ ઉભા હતા, તે ચૂપકીદીનો લાભ લઈને ઓરત બોલી ગઈ: 'મર્હૂમ સુલતાનની નજર પડી, બે બહેનોમાંથી હું વધુ ખુબસૂરત લાગી. બસ, એટલે શું આપને માટે નિર્માએલીને લઈ જઈને એ ખુદાની નજરમાં મારા ખાવીંદ ઠરી ગયા? નહિ, નહિ, મારા ખાવીંદ તો આપ જ છો. મારે ખાતર નહિ તો અમરા ફતીઆને ખાતર હવે આજે આપ મને સ્વીકારી લ્યો. આપ ઘરભંગ છો, ને હું પણ વિધવા છું.'

દરવેશના મોં ઉપર સમતા હતી, પણ અંતરમાં ઊંડો સળવળાટ શરૂ થઈ ગયો હતો. 'હું આવું છું, તમને જવાબ દઈ જાઉં છું' એમ કહીને એ બહાર ચાલ્યા ગયા; ને બીબી મુઘલી પોતાના રેશમી કેશ વડે ઓરડો ઝાડતી રહી. સફેદ વિધવા લેબાસને ઢાંકી રહેલી એ શ્યામ લટોના ચકમાંથી જર જરા દેખાઈ જતું એનું બદન રૂપરૂપના રાશિ ઠાલવી રહ્યું હતું.

'અમ્મા! અમ્મા!' કરતો એક દસ વર્ષની વયનો, પણ ચૌદ વર્ષનો દેખાતો ભરાવદાર બદનનો બાળક રમીને બહારથી દોડ્યો આવ્યો.

'અમ્મા! ખાવા દે, નહિતર તને ખાઈ જઈશ હો, એવી ભૂખની આગ લાગી છે અમ્મા!' એમ કરતો એ માને ઢંઢોળવા લાગ્યો.

'હજી હમણાં જ ખવરાવેલું ને?'

'તેની મને શી ખબર? મને જલદી દે, રોટી દે , કાચા ચાવલ દે, મેવો દે, જે હોય તે દે, નહિતર હઝરત બાબાજી (શાહાઅલમ)નાં તમામ મુરઘાં ને કાચાં ને કાચાં ચાવી જાઉં છું, અમ્મા!'

'અકરાતીઓ! ક્યાંથી આવી ભૂખ લઈને આવેલ છો? તારું શું થશે ફતીઆ!'

એમ કહેતી મા, આ અતક હોજરીવાળા છોકરા ફતીઆ (ફતેહખાન)ને લઈ રસોડામાં ગઈ, ને ત્યાં ઢાંકી રાખેલી હાંડીઓ તેની સામે ધરી દીધી. કેળાંની આખી લૂમ એને પિરસી દીધી.

'અમ્મા!' ફતેહખાન ગલોફાંમાં ખોરાક ઠાંસોઠાંસ ભરતો ભરતો વાતોએ ચડ્યો: 'આજે તો ભારી રોનક થયું. હું તો હઝરત બાબાજી પાસે કુરાન પડતો બેઠો હતો ત્યાં તો ખીડકી ઉપર ધમાચકડી મચી ગઈ, શોર થઈ ગયો ને પકડો એ છોકરાને, પકડો ફતેહખાનને, એવા શોર કરતા સુલતાનના સિપાહીઓ અંદર ધસી આવ્યા. ત્યાં તો અમ્મા, હઝરત બાબાજીએ મને તમાચો લગાવી કહ્યું કે 'પઢ બે ડોકરે!' એટલું કહ્યું ત્યાં તો અમ્મા, હું કિતાબ વાંચતો વાંચતો લાંબી સફેદ દાઢીવાળો બુઢ્ઢો બની ગયો. ને સુલતાનના સિપાહીઓ તો ભોંઠા પડીને ચાલ્યા ગયા.'

'બે-વ-કૂ-ફ! બડી બડી બાતાં કરે છે. હવે ખાઈ લે, ઝોંસટી લે, ફતીઆ!'

'ને અમ્મા, પરસુ કેવો તાલ થએલો માલૂમ છે? મને તો હઝરત બાબાજીએ છોકરીનો લેબાસ પહેરવીને રાખેલો. મેડા ઉપર મને છુપાવી દીધો હતો, સુલતાનના સિપાહીઓ મારી તલાશે આવ્યા કે એકદમ હું છાપરા ઉપર ચડી ગયો. એ બદમાશો છાપરે ચડી આવ્યા. અરે અમ્મા, ખુદ સુલતાન કુતુબશાહ પણ હતો. આપણી આયાએ તો ગભરાટમાં ને ગભરાટમાં કહ્યું, સુલતાન સલામત, એ ફતેહખાન નથી, એ તો ફલાણા અમીરની છોકરી છે. પછી અમ્મા, તસલ્લી કરવા માટે સુલતાને મારી ઈજાર ખોલી ને મને સાચોસાચ છોકરી જોઈને શરમીંદો બની ઊતરી ગયો. ફરી પાછો મને પકડવા ઉપર આવ્યો. મારો હાથ પકડ્યો, પણ મારો હાથ તો તે વખતે એને વાઘના પંજા જેવો લાગ્યો, એટલે એ ભાગી ગયો. કેવી રૌનક! કેવી ગમ્મત, હેં અમ્મા! હઝરત બાબાજી પણ મને ઘડીક છોકરી બનાવે છે ને ઘડીક પાછા વાઘ બનાવે છે, કેવી ગમ્મત હેં અમ્મા!' છોકરો આવી વાતો કરતો કરતો ધાનની હાંડી ચટ કરતો જતો હતો.

'બેવકૂફ! મોટો લપ લપ બાતો કરે છે, ને ડરતો નથી?'

'નહિ અમ્મા!' ફાટફાટ ગલોફે છોકરો જવાબ દેતો હતો: 'હું બિલકુલ ડરતો નથી. ડરને બદલે મને તો રૌનક મળે છે. તું પણ કેમ ગમ્મત કરતી નથી?'

'બેટા! મારા ફૂલ! તને સુલતાન મારી નાખશે.'

'શા માટે પણ?'

'તું એનો સાવકો ભાઈ છે. એને દીકરો નથી. એનું તખ્ત તને મળશે એ એનાથી સહેવાતું નથી.'

'એને કોઈ નહિ મારી શકે. એને ખુદા જીવાડશે!' એવું કહેતો હતો ત્યાં, બહાર જઈને આવેલા દરવેશ શાહઆલમ દાખલ થયા. એની આંખોમાં બીબી મુઘલી તરફ અત્યારે જે ચમક હતી તે ન્યારી હતી. એ આંખોમાં પ્યારનો સુરમો હતો. આવીને એણે પોતાના હાથમાં એક ટોપલી હતી તે છોકરા ફતેહખાનના માથા પર મૂકી. 'હવે એ ઊલટી વાળીને ફતીઆના શિરપર મૂકો તો!' બીબી મુઘલીએ દરવેશની આંખોનો સૂરમો વાંચીને પછી કહ્યું.

'આ લે બીબીજાન!' એમ કહી ટોપલી ઊંધી વાળી શાહઆલમે આ છોકરાના માથા પર ઢાંકી.

'બસ, હવે હું ડરતી મટી ગઈ છું. મારા છોકરાને માથે આપે આપની રક્ષાનું રાજછત્ર ઓઢાડ્યું છે.'

સુલતાન કુતુબશાહને ખબર પડી કે પોતાની સાવકી મા સાથે શાહઆલમે શાદી કરી લીધી છે ને પેલા નાચીઝ નમાલા સાવકા ભાઈ રઝળુ ફતીઆના શિર પર ગૂજરાતની ભાવિ સુલતાનીઅતનું છત્ર ઓઢાડ્યું છે. એના મનની આગે માઝા મૂકી. એણે પોતાની રાણી રૂપમંજરીને કહ્યું, ' જાવ ગમે તેમ કરી, ફોસલાવી, પટાવી, ફતીઆને મારી પાસે લઈ આવો.'

રાણી રૂપમંજરી (નામ પરથી કોઈ હિંદુ રાણી લાગે છે.) ગઈ ત્યારે ફતેહખાન શાહ આલમ પાસે બેઠો હતો. એના હાથ ખેંચીને રૂપમંજરી ઉઠાડવા લાગી.

'બેગમ સાહેબા!' શાહ આલમે મોં મલકાવીને કહ્યું: 'આજ આપ એનો હાથ ખેંચો છો, પણ કોઈક દિવસ એ આપનો હાથ ખેંચવાનો છે એ યાદ રાખજો હો કે!'

શરમાઈને રાણી રૂપમંજરી છોકરાનો હાથ છોડી દઈ ચાલી ગઈ.

સુલતાન કુતુબશાહને આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે એ દારૂમાં ચકચૂર હતો. નશામાં ને નશામાં એ ઘોડે ચડ્યો. ને એણે ફોજને હુકમ દીધો: 'શાહઆલમના સ્થાન રસુલાબાદને તારાજ કરો.' લોકોનાં ટોળેટોળાં જમા થયાં. તેમણે સુલતાનની ગાંડી ચીસો સાંભળી: 'તારાજ કરો. રસુલાબાદને તારાજ કરો.'

એ ફરમાનને ઉઠાવી લેવા એક પણ આદમી આગળ ન આવ્યો.

'ફિકર નહિ. હું પોતે તારાજ કરીશ.' એમ કહીને એણે રસુલાબાદ પર ઘોડો દોડાવી મૂક્યો. એના હાથમાં એક તલવાર હતી.

એ તલવાર કોની હતી? કોણે આપી હતી? ક્યારે આપી હતી? સુલતાનને આ ભાન રહ્યું નહોતું. એ સમશેર ખુદ શાહઆલમની જ હતી. હજુ બે વર્ષ પૂર્વે પોતે જ્યારે શાહઆલમની મદદ મેળવીને માળવાના શત્રુ મુહમ્મુદ ખીલજી પર ચડેલો, ત્યારે એણે શાહઆલમ પાસેથી આ તલવાર માગી હતી. શાહઆલમે ના કહી હતી: 'સુલતાન, દરવેશોની તલવાર, દંડ અને હરકોઈ વસ્તુ સજીવન હોય છે. ને તમે રાજા છો. રખેને તમારાથી એવું કાંઈ બને કે જે દરવેશોને લાયક ન હોય. તે વખતે આ તલવાર તમને નુકશાન કરશે.'

પણ સુલતાને પગે પડી, આજીજી કરી, 'આપ જેવા મારા ગુરુની તલવારને હું લાંછન નહિ લગાડું' એમ ખાત્રી આપી એ તલવાર મેળવેલી હતી. એ તલવારથી પોતે વિજય મેળવ્યો હતો. પણ એ જ તલવારને આજે એણે દુષ્કૃત્ય આચરવા વીંઝી.

શાહઆલમ તો પોતાના રસુલાબાદના થાનકમાં ખામોશ રાખી બેઠા હતા. એને તો ખાત્રી હતી કે મોતનો પ્યાલો પીતે પીતે મોટો સુલતાન પોતાના વંશ વારસને શરાબથી દૂર રહેવાની જે ગાંઠ વળાવી ગયો હતો તે ગાંઠને છેદી નાખવાની નાદાની કરનાર આ શરાબખોર સુલતાન પોતે જ પોતાનું મોત નોતરી રહેલ છે. એ ધારણા તે દિવસે જ સાચી પડી. કોને મારવું કોને ન મારવું એનું ભાન હારી બેઠેલે કુતુબશાહે પોતાને રસુલાબાદમાં સામા મળનાર એક ગાંડા ઊંટ પર તલવારનો ઘા કર્યો. તલવાર ઊંટને ન વાગી, પણ મારનારની ખુદની જાંઘ પર એ તલવારનો ઝટકો પડ્યો.

જખમ લઈને કુતુબશાહ પાછો વળ્યો. કેફ ઊતરી ગયો. કાયમના બિછાને સૂતો. જખમની પીડા પ્રતિદિન વધતી જ રહી. કાંઈ જ કરાર મળ્યો નહિ. મહેલની બારીએથી પલંગે પડ્યાં પડ્યાં એણે એક દિવસ નીચે સાબરમતીના પટમાં એક કઠિયારાને લાકડાનો ભારો લઈ આવતો દીઠો.

કઠિયારાના માથા પર કઠોર બોજો છે: પગ તળે સાબરમતીની રેતી સળગે છે. કઠિયારો ચીંથરેહાલ છે. કઠિયારો કિનારે આવે છે, ભારો નીચે ઉતારે છે, તાપમાં જ નીચે બેસે છે. કેડેથી કાંઈક બહાર કાઢે છે: એક સૂકો રોટલો અને કાંદાના કેટલાક કટકા.

કઠિઆરો રોટલો ખાય છે, કાંદા કકડાવે છે. ખાતાં ખાતાં એના મોં પર જે આનંદ છવાઈ રહે છે તેના ઉપર ઊંચા ભદ્ર-ઝરૂખેથી મરતા શાહની મીટ મંડાઈ ગઈ છે.

ખાઈને કઠિયારાએ નદીનું વ્હેતું પાણી પીધું, ને પછી ગઢની રાંગના છાંયામાં જઈ સૂતો. સૂવાની સાથે જ ઘસઘસાટ નિદ્રામાં પડ્યો.

મરણપથારી પરથી સુલતાનનો આત્મા પુકારી ઊઠ્યો: 'ઓ કઠિયારા! આ લે, લઈ લે આ મારી સુલતાનીઅત, ને મને દઈ દે- ફક્ત તારી તંદુરસ્તી!'

પણ નહિ નહિ, જીવલેણ જખ્મ પછી પણ થોડુંક પિરસવું કિસ્મતે હજુ એ સુલતાનને માટે બાકી રાખ્યું હતું. એ હતું ઝેરનું પ્યાલું. એ પ્યાલું સુલતાનને એની પોતાની જ એક મુસ્લિમ રાણીએ પાઈ દીધું. સાત જ દિવસ પછી રસુલાબાદમાં અમીર ઉમરાવો અને વઝીરોનું એક મોટું મંડળ દાખલ થયું, ને શાહ આલમના નિવાસ તરફ ચાલ્યું ગયું. લોકોમાં ફાળ પડી: કોઈએ કહ્યું કે સુલતાનના લોકો ફતેહખાનને પકડી જવા આવેલ છે.

એક જણે કહ્યું, બીજાએ સાંભળ્યું , એણે ત્રીજાને કહ્યું, અને અમીર મંડળ હઝરત શાહ આલમના થાનક પર પહોંચે તે પહેલાં તો બીબી મુઘલી ને સમાચાર મળ્યા. એણે ફતેહખાનને છૂપાવી દીધો. એના કલેજામાં ફફડાટ ચાલ્યો.

ઉમરાવ મંડળ અને હઝરત શાહઅલમની વચ્ચે તે વખતે આમ વાતચીત ચાલી.

શાહ આલમે કહ્યું: ' શું બોલો છો જનાબો! તમે દાઉદખાનને નવો સુલતન નીમ્યાને તો હજુ દિવસ રોકડા સાત થયા, ત્યાં તમે એને ઉઠાડી પણ મુક્યો?'

'એ નાલાયક છે.' ઉમરાવોએ ઉત્તર દીધો.

'સાત જ દિનોમાં એની નાલાયકીને તમે માપી લીધી?'

'ના હઝરત, એક જ દિવસમાં, એક જ સખૂનમાં.'

'શું થયું?'

'એ નવા સુલ્તાન દાઉદખાને તો હજુ એને તખ્ત પર બેસાર્યો પણ નહોતો ત્યારથી ગૂજરાતના ઉમાદુલ્મુલ્કની (ન્યાયના વડાની) જગ્યાએ એક પોતાના માનીતા ફરાશને માટે નક્કી કરી તેને છૂપું વચન પણ દઈ દીધું. ગાદી મળી નથી ત્યાં જ જે માણસ આટલી બડાઈ કરે છે, તે ગાદી મળ્યા બાદ હવે શું શું ન કરે? પણ શું કરીએ? અમને આ વાતની જાણ એની તખ્ત-નશીની પછી થઈ.'

'ને બીજું?'

'એ તો વળી વિશેષ ગઝબનાક વાત છે. ગાદીએ બેસીને પહેલો જ હુકમ એણે આ કર્યો છે હઝરત! કે કબૂતરોના દાણામાં ને દીવા બત્તીના તેલમાં ખરચનો ઘટાડો કરવો.'

શાહઆલમ હસ્યા ને બોલ્યા: 'એ તો કરકસરીઓ સુલતાન કહેવાય. તમને એ કેમ નાપસંદ બન્યું?'

'નહિ હઝરત! એવો કંજૂસ, એવો સાંકડા દિલનો માણસ ગૂજરાતની રિયાસત ચલાવવાનો નાલાયક ઠરે છે. એનું અમારે કામ નથી. ગૂજરાતને તો જોઈએ દિલાવર રાજવી.'

'તો કોનું, મારું કામ છે?'

'નહિ, આપના રક્ષિત બાલક ફતેહખાનનું.'

'એ તો બચ્ચું કહેવાય.'

'બચ્ચું પણ શેરનું! તેમ આપના હાથની તાલીમ પામેલ છે. તેનું તાલકું તેજ કરે છે. એની વિભૂતિ ખુલ્લી દેખાય છે. ને એ તખ્તનો હક્કદાર પણ છે.'

'તો પૂછો એની માને. મારો શો હક્ક?'

અમીરો ને વઝીરો જ્યારે બીબી મુઘલી પાસે ગયા, ત્યારે એ ઓરતનો શ્વાસ ઊંચે ચડી ગયો. એને જ્યારે ફોડ (સ્ફોટ) પાડવામાં આવ્યો, ત્યારે પણ એણે હાથ જોડ્યા: 'મારા દીકરાને માટે સુલતાનીઅત ન જોઈએ. એને કોઈ ઝેર દેશે, એને કોઈ મારી નાખશે.'

'એ મહાપ્રતાપી પાદશાહ થશે. બી અમ્મા! ન ડરો.' શાહઆલમે જ આખરે ખાત્રી આપી. ને તે પછી તૂર્ત જ જ્યારે ઘોડેસ્વારોનું મંડળ અમદાવાદ તરફ ચાલ્યું, ત્યારે વચલા ઘોડાના ઘોડેસવાર સામે હાથ લાંબા કરીને રસુલાબાદની ગલીના છોકરાઓ દોડતા દોડતા તાળીઓ પાડતા પોકારતા હતા કે 'એઈ ફતેખાન! એ ફતીઆ! ઘોડે ચડી ક્યાં ચાલ્યો? તારે માથે કાલનો દા છે હજુ ગિલ્લી દંડાનો. દા દઈને પછી જા.'

થોડી જ વારે ભદ્રના રાજદરબારમાં તેર વર્ષ, બે માસ અને ત્રણ દિવસની ઉમ્મરવાળો બાળ ફતેહખાન સુલતાન જાહેર થયો. એનું નામ પડ્યું મહમૂદ.

એ જ મહમદ બીઘરો: મહમદ બેગડો: મહમદ બેગઢો.

૨૧. કસૂંબાનો કેફ

રા'માંડળિકને નવું લગ્ન કર્યાં થોડાં વર્ષો વીતી ગયાં છે. નિત્યકર્મમાં અચૂક નિયમ રાખનાર રા'ની રસમો બદલી ગઈ છે. રા' સવારે મોડા ઊઠે છે. થાકેલા ને ઉત્સાહ વગરના દેખાય છે. નાની વાતોમાં એ ચીડાય છેયે ખરા. ઉત્તર હિંદમાંથી પ્રભાતમાં વ્હેલું આવી પહોંચતું ગંગાજળ એકાદ પ્રહર પડ્યું પણ રહે છે.

એક પ્રભાતે કુંતાદેએ, વગર પૂછાવ્યે, પોતાનાં પાળેલાં, ભીલભાઈએ આપેલાં સિંહનાં બે બચ્ચાંને સાથે લઈ રા'ના સૂવાના સ્થાન પર આવી ને પૂછ્યું: 'છોકરીઓ, ઊઠ્યા છે રાજ?'

'અરધાપરધા ઊઠ્યા છે. વરધી દઈએ?' છોકરીઓ સાવઝોથી ડરતી ડરતી બોલી.

'વરધી વળી શું દેવી છે!'

એમ કહેતી સડેડાટ કુંતાદે બંને સિંહોને રસીથી દોરતી રા'ના ઓરડે પહોંચી. કુંતાદેથી રા'એ હજુ ડરવાનું છોડ્યું નહોતું; ભલે એણે કુંતાદેનું શયનગૃહ છોડ્યું હતું, કુંતાદેના હાથનું ભોજન છોડ્યું હતું. કુંતાદેની નજરે ટટ્ટાર અને સ્વસ્થ દેખાવા એણે પ્રયત્ન કર્યો પણ કુંતાદે વરતી ગયાં. એણે કહ્યું: 'ગંગોદક આવીને એક્કેક પહોર સુધી પડ્યું રહે છે.'

'હમણાં ન્હાઈ લઉં છું.' બગાસું રોકવા રા' મથ્યા.

'હમણાં એટલે ક્યારે?'

'કસૂંબો પી લઉં.' રા' આળસ મરડતા મરડતા અટકી ગયા.

'લ્યો હું કસુંબો પાઈ લઉં.'

'એમાં કંઈ નહિ વળે.'

'કેમ, કાંઈ નહિ વળે?'

'નાગાજણ ગઢવી આવીને હમણાં પાશે.'

'અમૂક માણસ પાય ત્યારે જ કસૂંબો ઊગે-એવા કેદી કેમ બન્યા છો?'

'મઝા આવે છે.' રા'ના મોંમાં એ બોલતાં બગાસાં ઉપર બગાસાં આવતાં હતાં.

'આ મઝામાં સારાવટ નથી.' કુંતાદે હસવું છોડીને જરા કરડું વેણ બોલ્યાં.

'દેવી!'

'ના, દેવી ન કહો, જે એક વાર કહેતા તેનું તે જ તોછડું નામ દઈ બોલાવો.' કુંતાદે ઝંખતી હતી 'દેવડી' શબ્દનું સંબોધન સાંભળવા.

'હવે જીભ ઉપડે કાંઈ?'

'કેમ, હું બહુ વૃદ્ધ બની ગઈ છું?'

'ના, વડીલ છો .'

'મારા રા'! આ છેતરપીંડી ને આ રમત છોડી દિયો.'

'છેતરપીંડી કેમ?'

'રાતે રામાયણ સાંભળવા ને મને રોજે રોજની વાતો કહેવા બેસતા હતા એ પણ હવે છોડી દીધું. ને પૂછું છું ત્યારે કહો છો કે દેવી તમને કષ્ઠ નથી દેવા માગતો. ભલે મને છોડી દીધી, પણ હવે શું ગંગોદકનેય છોડવું છે? ગંગાજળિયાની છાપ મળી ગઈ એટલું જ બસ છે શું રા'? એ ગંગાજળનાં પાણીને હું રોતી નથી. પણ એ પાણીને ટીપે ટીપે તમારી રોમરાઈની પવિત્રતાની ને સંસ્કારની ખુમારી રહેતી, તે ગઈ છે એટલે રોઉં છું. ગંગાજળને તમે અફીણની પ્યાલીમાં રેડી દીધું છે.'

'કોના ઘોડાની હણહણાટી થઈ?' રા' સ્હેજ સ્ફૂર્તિમાં આવ્યા. 'નાગાજણ ગઢવી આવી પહોંચ્યા ને?'

'નથી શોભતું રા'! આમ ભાન ભૂલવું નથી શોભતું.'

આળસ મરડી રહેલા રા'ને શરીરમાં તોડ થતી હતી. સૂઈ જવું હતું. કુંતાદેનું રોકાવું એને કડવું ઝેર લાગતું હતું.

'હવે મૂંઝાવા જેવું નથી હો દેવી!' રા'એ આગલી રાતે ગૂજરાતમાંથી આવેલા સમાચાર કહ્યા: 'ગૂજરાતના તખ્તા પર તો એક તેર વરસના તિતાલી ભિખારી છોકરાને બેસારી દીધો છે. અને ત્યાં તો પાછા ફરીવાર બખેડા ઉપડ્યા છે. એઈ ને આપણે તો લેર છે.'

'રાતે નશામાં બોલતા હશો તે ઠીક છે, પણ અત્યારેય ગાંડપણમાં બોલો છો? શું હું તમને ગૂજરાતના સુલતાનથી ડરાવી રહી છું?'

'ના, આ તો તમને તમારા દૂધ ચોખાની ચિંતા હોય તો...'

'ઘણું થયું ગંગાજળિયા! ગૂજરાતનો સુલતાન આંહી ઊતરશે તે દિ' હું દૂધ ચોખા સાચવવા નહિ બેસું રા'! તે દિ'તો મારા કોડ તમારા બખ્તરની કડીઓ બીડવાના હશે, તમને હાથમાં સમશેર આપવાના હશે.'

'ના રે, એવું કાંઈ કરવાની જરૂર નહિ રહે. એ તો ગૂજરાતમાં હાલી પડી છે માંહોમાંહ મારામારી ને કાપાકાપી. અને નાગાજણ ગઢવી તો કહે છે ને - છાતી ઠોકીને કહે છે- કે આ ઘનઘોર ઝાડીએ વીંટ્યો આપણો ઊપરકોટ, અને બીજા આપણા ગરવાદેવ માથેનો ઊપરકોટ, ત્યાં સુલતાનનો બાપ પણ પોગે એમ નથી. મારે બીજી શી ફિકર છે?'

એટલામાં તો સાચેસાચ ઘોડાનો જાણીતો હહણાટ થયો. નાગાજણ ગઢવી આવી પહોંચ્યો. રા'એ કહ્યું: 'દેવી! આ સાવઝથી નાગાજણ ભાઈ ડરશે હો! અંદર પધારશો?'

સામે બારણે નીસરણી ઉપર નાગાજણ ચડતો આવતો હતો. પાછલે બારણેથી કુંતાદે બહાર ચાલી નીકળ્યાં.

કસૂંબાની પ્યાલીઓ તૈયાર હતી. નાગાજણે પાતાં પાતાં ખબર આપ્યા: 'વીજા વાજાએ ગુપ્ત પ્રયાગમાં જઈ બ્રાહ્મણોને કાપી નાખ્યા. સવાશેર જનોઈના ત્રાગડા ઊતર્યા.'

'એ..મ! ઓહો! ત્યારે તો......' બાકીનો આનંદ રા'ની જીભે નહિ પણ મુખની રેખાઓએ પ્રદર્શિત કર્યો.

'અને બીજું અન્નદાતા!' નાગાજણે વિશેષ ખબર આપ્યા. 'વીકાજી કાકાએ બહારવટે નીકળવાની તૈયારી કરી છે.'

વીકાજી સરવૈયા રા'ના ભાયાત થતા હતા.

'બાપડો વીકોજી કાકો! રા'એ કસૂંબાના ચડતા તોરમાં કહ્યું: 'એની સરવા ગામની ચોવીશી મારે ઝૂંટવી લેવી પડી છે, કેમકે એનેય લૂંટફાટ કરવી છે. એને ખબર નથી કે દુદાજીને રોળી નાકનાર રા'ની ભુજાઓ હજી તો લાંબી છે.'

એમ કહેતે કહેતે રા'એ ભૂજાઓ લાંબી કરી. પણ એ ભૂજાઓ હવે ભરાવદાર નહોતી રહી. એ હાથ ધ્રૂજતા હતા. 'એ તો ભલે બહારવટું કરે. પણ હેં નાગાજણ ભાઈ! તમે કાલે જે વાત કરી, કે અપ્સરાઓ મૃત્યુલોકમાં પણ હોય છે, તો એની એંધાણી શી?'

'એક એંધાણી તો એ બાપ, કે અપ્સરાના હાથપગના નખ ઉતારીને જો તમે તડકામાં રાખો ને, તો એ ઘી ઓગળે તેમ ઓગળી જાય.'

'ઓગળી જાય? પાણી થઈ જાય?'

'હા અન્નદાતા.'

'એવાં સુકોમળ રૂપ મરતલોકમાં પડ્યાં છે હેં! ખરું કહો છો?'

'હા બાપ, પૃથ્વી ક્યાં વાંઝણી છે?'

'આહાહા! એવી અપ્સરા કોઈ દીઠામાં કે સાંભળવામાં ન આવી.' રા'એ અફસોસ બતાવ્યો.

'પણ હું કહું છું તેમાં અંદેશો ન રાખજો અન્નદાતા! અપસરાઉં મરતલોકમાં પડી છે.'

'વાહ! ધન્ય ભાગ્ય છે એનું જેને ઘેર અપસરાઓ હશે.'

નાગાજણ ચૂપ રહ્યો. છતાં એના મોં ઉપર એક છૂપી ગર્વની લાગણી હતી.

'તમને ખબર છે ખરી?' રા' રાંકડો બની પૂછતો હતો.

'હવે એ વાત જાવા દઈએં બાપા! જેટલી ખબર હોય છે એટલી બધી કાંઈ કહી નથી શકાતી. ને કેટલીક વાતોનું અજ્ઞાન પણ ભલું છે.' નાગાજણે કાંઈક છુપાવી દીધું.

'તમેય નાગાજણ ભાઈ! મારાથી ચોરી રાખશો?'

'ચોરી નહી રા'! બધું જ્ઞાન બતાવવું ઠીક ન કહેવાય, હું પગે હાથ મૂકીને કહું છું કે વાતને જતી કરો.'

'ના, મારે કાંઈ બીજું કામ નથી. પણ સંસારમાં જેટલું જ્ઞાન છે, તેટલું મેળવવાની મને ભૂખ છે. તમારી પાસેથી મને તો જ્ઞાનના ખજાના મળ્યા છે.'

વાતો ચાલતી હતી તેની સાથોસાથ નાગાજણ પોતાની અંજલિઓ પછી અંજલિઓ કસૂંબાથી ભરતો જતો હતો. રા' અંજલિઓ પીધે જતો હતો અને નાગાજણ રંગ દેતો દેતો બોલતો હતો.

'બિલ્લી જો પીવે તો બાઘહીકું માર દેવે

'ગદ્ધા જો પીવે તો મારે ગજરાજકું'

'આહોહો!' રા' રંગમાં આવ્યા હતા: 'સંસારમાં જાણે આ પીધા પછી દુઃખ કે વેદનાનો છાંટો નથી રહેતો. ફિકર બધી ઓગળીને આ અંજલિમાં ડૂબી જાય છે. મે'ણાં ને ટોણાં, અપમાનની ઝડીઓ અને ઠપકા...... એ તમામનો બોજ શેં સહ્યો જાત, જો નાગાજણ ભાઈ તમે ન હોત તો!'

રા'ની આંખો ઘેઘૂર છતાં એના અવાજમાં દર્દ હતું. નાગાજણે પૂછ્યું: 'બાપ, કેમ આજ આમ બોલી રહ્યા છો? "

'કાંઈ ગમતું નથી. કુંતાદે ઠપકો દઈ ગયાં, પણ મને બીજું કાંઈ સૂઝતું નથી. તમારો શો વાંક? મને જ કોઈક અદૃશ્ય હાથ ખેંચી રહ્યો છે. અશ્વોના હણહણાટ, નગારે ધ્રોંસા, સમશેરની સબાસબી, બખ્તરની કડીઓના ઝંકાર, પ્રભાતની લશકરી કવાયતો, આ ડુંગરમાળ ઉપર ગેડીદડા જેવી ગાજતી ઘોડાંની દોટમદોટ...એ બધું મને હવે ખારું ખારુ લાગે છે. ડૂબી જ રહું જાણે, તમારી આ એક અંજલિમાં ડૂબીને પડ્યો રહું, એક જુગ જેવડી રાત લંબાય, સમુદ્રના તળિયા સુધી નીંદરના ઊંડાણ ખોદાય, ને વાર્તાઓ સૂણું ફક્ત અપ્સરાઓની...'

રા' બોલતા હતા તે વાણીમાં શરાબની લવારી નહોતી. અફીણના મદનો એક પછી એક ચોખ્ખો બોલ હતો. બોલ સાંભળી સાંભળી નાગાજણ બ્હીતો બ્હીતો રાજી થતો હતો.

રા'ના હૃદયમાં કાંઈક શૂળ છે, કોઈ બારીક કાંટો કલેજાંને ત્રોફી રહ્યો છે. રા' કાંઈક ન ભૂલી શકાય એવું ભૂલવા મથે છે. રા'નો જીવ કોઈક ગિરિ-ટોચેથી ઊતરીને થાક્યો પાક્યો એકાએક અતલ ખીણમાં લસરવા ચાહે છે. ઊંચાણો ઉપર ઊભેલા રા'ને જાણે તમ્મર આવે છે.

'અન્નદાતા! મારા હાડચામડીના ખાળુ! તમને શું મૂંઝારો છે?'

'નાગાજણભાઈ!' રા'નો સાદ સાવ ધીરો બન્યો. 'કોઈને કહેતા નહિ હો? કહું? કહું? સાંભળો. એ હમીરજી ગોહિલનો બેટો ક્યાં છે? આંહી નથી ને? આંહી હવે આવતો નથી ને? તમે તપાસ કરાવજો હો! એની પાસે એક ચંદન ઘો છે.'

'અરે પણ શું છે? ડરો છો કેમ રા'? દાંત કેમ કચકચાવો છો?'

'એ ચંદન ઘોને ભીલનો છોકરો ક્યાં ચડાવે છે જાણો છો? હું જાણું છું. બીજું કોઈ નથી જાણતું. ઉપરકોટની પાછલી રાંગે, આ પાતાળી ખોપનાં ઝાડવાં ટપતો ટપતો એ કાળી રાતે આવે છે. એ રાંગની હેઠે ઊભો રહે છે. ચંદન ઘોને રાંગની ટોચે ચડાવે છે. ને પછી પોતે એ રસી પકડીને ચડે છે, ચડે છે, ને-ને આવે છે-ક્યાં, કહું? ના, નહિ કહું. કોઈને કહેવા જેવી વાત નથી. કુંતાદે જાણે તો મને મારી નાખે, મને ઝેર આપે. માટે તો હું એને મહેલે થાળી જમતો નથી.'

'અરે પણ આ શું છે? મારી એકની આગળ તો હૈયું ઠાલવો! ભાર ઓછો થશે.'

'એ ચડીને આવે છે કુંતાદેના ગોખમાં. ને-ને એ જુવાન ભીલડો કુંતાદે સાથે વાતો કરે છે.' રા'ના સ્વરમાં રૂદન હતું.

નાગાજણના મોંમાં શબ્દ નહોતો.

ચૂપકીદી ઠીક ઠીક સમય ચાલુ રહી. નાગાજણે રા'ને ચાર વધુ અંજલિ કસૂંબો લેવરાવ્યો. રા' ગુલતાનમાં આવી ગયા ને બોલ્યા, 'કૂવામાં પડે બીજી બધી વાતો. નાગાજણભાઈ, અપ્સરાઓની વાતો કરો. તરેહ તરેહની અપ્સરાઓ વર્ણવો. તમામ વાતોમાં મીઠામાં મીઠી તો બસ, અપ્સરાઓની જ વાતો છે. અપ્સરાનીને રાજકુંવરની વાતો.'

૨૨.નરસૈયો

હાથમાં નાની એક તપેલી લઈને જૂનાગઢની પંચહાટડીમાં એક માણસ ચાલ્યો આવતો હતો. ભાદરવા મહિનાનાં વાદળાં આકાશમાં મોટાં વાહણો જેવાં ચાલ્યાં જતાં હતાં, ને ખોરડે

ખોરડાના છાપરા પર કાગડાના ઝૂંડેઝૂંડની કાગારોળ મચી હતી. આંગણામાં અને અગાશી ઉપર ઊભા ઊભા ઘરઘરના લોકો 'કાગ! કાગ! કાગ!' એવા પુકાર કરતા કરતા ખીર અને પોળીની કાગવાશ નાખતા હતા.

તપેલી લઈને ચાલ્યો આવતો માણસ ખૂબ શરમાતો હતો. એ ઊંચું જોઈ શકતો નહોતો. એને ક્યાં જવું છે તેની જાણે એને ખબર નહોતી પડતી. એના માથા પર વેરાગીઓ પહેરે છે તેવી કાનટોપી હતી, ટૂંકું ધોતિયું હતું. કંઠે તુળસીની માળા હતી. એક બંડી પહેરેલી.

એ ચલીસેક વર્ષનો છતાં પચીસથી વધુ લાગતો નહોતો. એના હોઠ કશુંક ગાવા તલખતા તલખતા જોરાવરીથી ચૂપ રહેતા હોય તેવા જણાતા હતા.

પંચહાટડીના દુકાનદારો આંખમીચકારા મારી વિનોદ કરતા હતા:

'નીકળ્યા છે! ભક્તરાજ ઘી લેવા નીકળ્યા લાગે છે.'

'તે બોલાવો ને!'

'તે તમારી હાટડીમાં ક્યાં ઘી નથી?'

'પણ ભક્તરાજને લાયક નથી.'

'કાં?'

'રોકડા પૈસા થોડા મળે તેમ છે ભક્તરાજની પાસે? એ તો કહેશે કે લ્યો બાપલા, બે કીર્તન ગાઈ દઉં.'

'તો તો જૂનગઢમાં કોરીને બદલે વ્હેલું મોડું કીર્તનોનું ચલણ થવાનું, ખરું?'

'થાય - જો ભક્તરાજનો પંથ જોર પકડે તો કેમ ન થાય?'

'મહારાણી કુંતાદેનું ચાલત તો ચોક્કસ એમ જ કરત. પણ રા'ની લગની ભક્તરાજ પ્રત્યે હવે ઘટી લાગે છે.'

'પણ આજ ભક્તરાજને ઘીનો શોખ ક્યાંથી થયો?'

'બાપનું શ્રાદ્ધ સારવું હશે.'

'આજ-રહી રહીને?'

'કાં, એના મોટા ભાઈએ ઘરમાંથી કાઢ્યો ખરો ને, એટલે હવે જુદું કરવું પડે.'

ઘીના વેપારીઓનો વિનોદ જેના કાનનાં કાણાં સુધી પણ પહોંચતો નહોતો, તે તપેલીવાળો પુરૂષ એક છેવાડી, સાવ નાની હાટડી પાસે થંભ્યો ને ઓશિયાળાની માફક ઊભો રહ્યો. રડ્યું ખડ્યું ઘરાક જ્યારે એ હાટડીએથી દૂર થઈ ગયું ત્યારે પોતે હાટડીના પાટિયા પાસે ગયો. વેપારી પણ નાનો હતો. એણે આદર આપ્યો: 'રાધેકૃષ્ણ નરસૈયાજી!'

'રાધેકૃષ્ણ.' એ સામા જવાબમાં તાજા ફૂલની સૌરભ હતી ને ગીતનો ઝંકાર હતો. એવી મીઠાશ કોઈક કોઈક, બહુ જુક્તિભેર સાચવેલાં ગળામાંથી જ મળે છે.

'કેમ કોઈ દિવસ નહિ ને આજ ઘી લેવા નીકળવું પડ્યું?' પૂછનાર વેપારીને ખબર હતી કે આ ઘરાકના ઘરનો રોટલો ભાગ્યે જ કદી ઘીએ ચોપડાતો હતો.

'પિતાજીનું શ્રાદ્ધ છે.' ભકત નિર્મળ હાસ્ય હસતા પાટિયા પર બેઠા.

'તે તો મોટાભાઈ કરે છે ને? એમણે તો ન્યાતમાં જમવાનાં નોતરાં પણ દીધાં છે.'

'હા, મને ખબર છે. હું પૂછવા ગએલો. એમણે તો કહી દીધું કે અમે અમારે ફાવે તેમ કરી લેશું. તારે કરવું હોય તો કરજે.'

'ત્યારે? શું તમને નોતરું નથી?'

'નથી. ઉપરાંત મને તો આ બધી કડાકૂટ ક્યાં ફાવે છે? પણ કુંવરબાઈનાં મા માનતાં નથી. એના પિતાની વાત તો દૂર રહી, આ તો મારા પિતાનું શ્રાદ્ધ કરવાની હઠ લઈને જ બેઠાં છે. પરાણે તપેલી પકડાવીને ધકેલ્યો છે. આવવું જ જોવે ને. શામળની માતામાં પણ મારો દામોદરરાય જ વસેલો છે ને?'

'શામળશા જીવ્યો હોત તો તમારે આ ખટાપટી ન કરવી પડત.'

'એ તો વ્હાલાજીની-દામોદરરાયજીની ઈચ્છાની વાત છે.' એમ કહીને ચાલીસેક વર્ષના ભક્ત-જેનું નામ નરસૈ મહેતો હતું-તેણે એવું ને એવું નિર્મળ હાસ્ય કર્યું.

'તમે પણ ભક્તજી, ભારી કઠણ છો.'

'કઠણ રાખવા વાળો તો મારો વ્હાલોજી છે. હું તો કાંઈ નથી. લ્યો ભાઈ, લાવો. હજુ ઘેર જઈશ ત્યારે રસોઈ માંડશે. ને નોતરાંય હજુ હવે દેવા જવું છે.'

'કેટલાનું આપું?'

'આનું જેટલું આવી શકે તેટલું.' એમ કહેતે કહેતે એ અર્ધનિદ્રિત જેવા જણાતા નરસૈયાએ પોતાના દુપટ્ટાના છેડાની કોરેથી ચંથરી છોડીને એક ચીજ દુકાનદારના હાથમાં મૂકી.

'આ શું? આ તો સોનાની વાળી છે.'

'એ જે હોય તે. મને તો કુંવરબાઈની બાએ આપી છે.'

'ઘરમાં બીજું કાંઈ રોકડ નથી.'

'મને કશી ખબર નથી.'

'ભક્તજી, આ તો તમારાં વહુનાં કાનની વાળી છે.'

'એ જે હોય તે. વારંવાર જ્યારે જ્યારે કાંઈ ખરીદી લાવવું હોય ત્યારે એ પોતાના શરીર પરથી ઉતારી ઉતારીને કંઈક નાનું કે મોટું ઘરેણું મને આપે છે. હવે કાંઈ બાકી રહ્યું જણાતું નથી. એટલે મારે પણ કાયમની કડાકૂટ મટી જશે.' બોલતો બોલતો ભક્ત નરસૈયો મોં પર મોટી રાહત ને મોકળાશ અનુભવી રહ્યો.

નરસૈયા માટે જે સહેલ હતું તે હાટડીદારને માટે મુશ્કેલ બન્યું. એણે એ એક વાળી ઉપરથી નરસૈયાના ઘરની કલ્પના કરી. એ સ્ત્રીના શરીર ઉપર હવે વાલની વાળી પણ નહિ રહી હોય. 'ભક્તજી આ લો.' એણે નરસૈયાને એ વાળી પાછી આપીને કહ્યું: 'તમારે જોઈએ છે તે ઘી હું જોખી આપું છું. એની કિંમતમાં વાળી નહિ રાખું.'

'ત્યારે? મફત તો હું કેમ લઈ જાઉં?'

'મફત નહિ. ભક્તજી, પ્રભુનાં બે એક પદ મને સંભળાવો. ઘીની એટલી કિંમત પૂરતી છે.'

'સાચું કહો છો?' નરસૈયાને મશ્કરી લાગી. 'મારા વાલાજીનાં પદ સંભળાવ્યે ઘી મળશે?'

પોતાની પત્નીના અંગ પરની છેલ્લી વાળી આપતાં જે નરસૈયો હસતો હતો તેણે પોતાના વ્હાલાજીનાં કીર્તનની આટલી કિંમત થતી જોઈને અંતરમાં રૂદન અનુભવ્યું. એણે પોતાની કરતાલો કાઢી. ને એના કંઠમાં તલપાપડ થઈ રહેલા કેદારના સૂરના કેદીઓ છૂટે તેટલા હર્ષથી બહાર નીકળ્યા. એક વાર શરૂ કર્યા પછી એ તો ગાનમાં ડૂબી ગયો. પ્રભાતનો પહોર હતો. પ્રભાતીના કેદાર-સૂરોએ એ નાની હાટડી પર હવાને બાંધી દીધી. કેદારના સૂર આસપાસનાં આંગણે આંગણે પહોંચી ગયા. કેદારના સૂર નજીકના નાગરવાડાને અસ્વસ્થ બનાવવા લાગ્યા. કેદારના સૂરે પૃથ્વી અને ગગનના પડદાને ટાંકા દઈ તૂણી લીધાં.

પછી તો હાટડીદારે વારંવાર જહ્યું, 'હાંઉ ભગતજી, મારાં નાણાં વસૂલ થઈ ગયાં' પણ નરસૈયાનો કંઠ વધુ વધુ ઊઘડવા લાગ્યો. વાણી સૂરની પાછળ ચાલી આવી, ને સૂરો વાણીને પગલે પગલે લીલી કેડી ઉગાડતા ગયા. શ્રાદ્ધ શ્રાદ્ધને ઠેકાણે રહ્યું ને લોકોની ત્યાં ઠઠ જામી. 'અરે ભકતજી!' પ્રભુનાં પદોમાં ભાન ગુમાવી બેઠેલ હાટડીદારે, પછી તો બપોર થઈ ગયા ત્યારે યાદ આવતાં નરસૈયાને કહ્યું: 'અરે મહેતાજી, તમારૂં શ્રાદ્ધ તો ક્યું રહ્યું!'

'એક ગાઈ લઉં ને પછી જાઉં. એક તો ગાવું જ જોવે ને! તમે મને ઘી આપ્યું, ને કુંવરબાઈની માની વાળી બચાવી, તો હું વધુ એક કેમ ન ગાઉં?'

લાખ માનવીઓમાં એકે પણ પોતાના વ્હાલાજીનાં ગુણ-કીર્તનની જે કદર કરી, તેના આભારભીના આનંદ-રસે ખેંચાતો નરસૈયો હરિનાં ગાન ન થંભાવી શક્યો.

એને કંઠે શોષ પડ્યો હતો. એની આંખો ક્યારની બીડાઈ ગઈ હતી. એવામાં લોકોના વૃંદમાં પોતાનો માર્ગ કરતી એક સ્ત્રી દાખલ થઈ, ને તેણે ગાયકના સુકાતા હોઠે પાણીની ટબૂડી ધરી, આંખો ખોલ્યા વગર જ નરસૈયાએ જળપાન કર્યું ને ઉદ્રેક વિરમી ગયો. આંખો ખોલતે ખોલતે એણે કહ્યું: 'મામી-રતન મામી! તમે અત્યારેય પહોંચી ગયાં?'

'ભાઈ!' રતન મામી નામે સંબોધાએલ સ્ત્રીએ જવાબ વાળ્યો: 'તમે આંહીં ક્યારે? હમણાં આવ્યા?'

'અરે ના ના,'નરસૈ મહેતાને યાદ આવ્યું: 'કેટલો દા'ડો થઈ ગયો! હજુ તો ઘેર ઘી પહોંચાડવું છે. કુંવરબાઈની બા બાપડી વાટ જોતી હશે. રાંધશે કયારે! નોતરાં ક્યારે દેવા જઈશ! શ્રાદ્ધની વેળા વીતી ગઈ કે શું?' એને સમયની સાન નહોતી.

ગાન સાંભળતા ટોળામાં પાંચ પંદર મુગટાધારી નાગર બ્રાહ્મણો હાથમાં થાળી વાટકાને સુંદર લોટા લઈને ઊભેલા હતા. તેમણે કહ્યું, 'મહેતાજી, શ્રાદ્ધ તો અમે સૌ તમારે ઘેર જમીને આવીએ છીએ.'

'મશ્કરી શીદ કરો છો, મારા ભાઈલાઓ! મારે ઘેર તો હજુ મેં ઘીય પહોંચાડ્યું નથી.'

રતનબાઈએ ખુલાસો કર્યો: 'ભાઈ, ઘેર ચાલો. સર્વ બાબત પતી ગઈ છે. સૌ રંગેજંગે શ્રાદ્ધ જમી ગયાં છે.'

'પણ ક્યાંથી?'

'તમારૂં નામ દઈને એક સંત-સેવક સીધું સામાનને થાળી લોટા પણ આપી ગયા. કહે કે મહેતાજીએ મોકલાવેલ છે. એ થાળી લોટા આપણે જમવા આવનારાઓને જ અર્પણ કરી વાળેલ છે.'

'એમ થયું? ઉકલી ગયું? ઠીક મામી, મને તો કાંઈ ખબર નથી! પણ મારા વાલાજી વગર તો બીજું કોણ ઉકેલી જાય?'

ભક્ત નરસૈયો ઊઠીને ચાલવા લાગ્યો. 'ભકતજી, આ ઘી લેતા જાવ.' હાટડીદારે બૂમ પાડી.

'હવે શો ખપ છે ઘીનો? મને તો મારાં કીર્તનો બદલ તમે પરબારું ઘેરે જ પહોંચાડી દીધું ને વાલાજી! વાહ મારા વાલાજી દામોદરરાય વાહ! કીર્તનોનેય નાણાં સ્વરૂપે સ્વીકાર્યાં વાહ!' એમ બોલતે બોલતે એણે તો હાટડીવાળાના જ પગમાં મસ્તક ઝુકાવી ઝુકાવી વંદનો કર્યા ને પોતે પીતળની ખાલી તપેલી બગલમાં મારી ચાલતો થયો.

ખીરપોળીનું ભોજન, અને તે ઉપરાંત અક્કેક પીળો મુગટો, અક્કેક થાળી, વાડકો ને લોટો- એટલાં વાનાં મેળવીને નરસૈયાને ઘેરથી પાછા વળેલા શુક્લજીઓએ ઘેર જતે જતે શંકાઓની ચર્ચા કરવા માંડી: ' આ નટખટ ભગતડો બધું કાઢે છે ક્યાંથી? એનો 'વાલોજી' એ એવો કોણ નવરો

બેઠો છે? માળે નાગરડે ચલાવી છે પણ ભારી ચાલાકી: મંતર તંતર જાણતો લાગે છે; કે પછી પ્રેતની સાધના કરતો હોય.'

'મહારાણી કુંતાદે એને બધું પહોંચતું કરે છે એ ખોટું?'

'મને તો લાગે છે કે શૈવ ધર્મનો નાશ કરવા માટે અમદાવાદના સુલતાનોએ જ આ શઠને ઊભો કરેલ છે. તેની જ આ બધી ગોઠવણ છે.'

'આ બધી વસ્તુઓ માયાવી તો નહિ હોય ને? જોઈએ બે પાંચ દિવસમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે કે કેમ?

'બાકી તો એનાં મામીનો પ્રતાપ પણ ક્યાં ઓછો છે?'

'મામી-રતન મામી- અહહ! શંભો! આવી રતન મામી તો સૌને અક્કેક હોજો.'

'આ બધું બોલવાની હિંમત આપણને પાછળથી જ આવે છે. એ ગાતો હોય ત્યારે એની સન્મુખમાં તો આપણી અક્કલને ઊંઘ આવી જાય છે.'

'વશીકરણની મેલી વિદ્યા વગર એમ ન જ બને તો.'

'વાહ શંભો! વાહ! વાહ રે રતન મામી વાહ! અરે આપણને પાણી પાનારી અક્કેક રતન મામી મળે તો આપણેય આખી રાત કાં ન આરડ્યા કરીએ!'

૨૩. ચકડોળ ઉપર

નાગર જુવાન નરસૈયાને વિષે રા'ની પહેલી ધારણા હવે જૂની બની હતી. નરસૈયો ક્યાં રહે છે, એ ધ્યાન વચગાળાનાં વર્ષોમાં રા'માંડળિકને રહ્યું નહોતું. વચગાળો રા'ના માટે આપદા ને ચિંતાઓથી ભરેલો હતો. ને હવે તો રા'નું હૃદય વધુ વધુ ડોળણોમાં ને વમળોમાં ઘૂમરીએ ચડ્યું હતું.

કોઈ કોઈ વાર આગળની રાત્રિએ નરસૈયા વિષેની વાતો રસભરી બનતી હતી. કુંતાદેને મોંયેથી સાંભળવા મળતું. રાસમંડળ જમાવીને વચ્ચે મશાલ ધરી ઊભો ઊભો નરસૈયો જે રાત્રિએ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનાં સૈયારાં વૃંદોને ગવરાવી રહ્યો હતો:

'આશાભર્યાં અમે આવિયાં રે
'મારે વાલે રમાડ્યાં રાસ રે
'આવેલ આશા ભર્યાં રે

તે રાત્રિએ મહેતાજીના ચોરામાં પોતે વેશપલટો કરીને હાજર હતો. તે રાત્રે રાસ ચગ્યો હતો. સમયનું ભાન ભૂલાયું હતું. ભક્ત નરસૈયાના હાથની આખી મશાલ સળગી રહી હતી. તે પછી એનો હાથ સળગતી મશાલ બન્યો હતો. અગ્નિ-ઝાળ નરસૈયાની કોણી સુધી પહોંચી ગઈ હતી.

એવામાં વીશળ કામદારે રા' પાસે આવી એક વધુ ચમત્કારી વાત કરી હતી કે કોઈક પરદેશી જાત્રાળુઓ દ્વારકા જતા હતા. તેમની પાસે રોકડ ખરચી હતી. પાણ વાઘેરો લૂંટશે એવી બ્હીકે આ શહેરમાં હુંડી ખરીદવા નક્કી કર્યું. હુંડીનો ખરીદદાર કોઈ ન જડ્યો. કોઈક ટીખળીએ આ પરદેશીઓને વિભ્રમમાં નાખ્યા કે નરસૈ મહેતા અમારા શહેરના માતબર શરાફ છે. એ તમને હુંડી લખી આપશે.

નરસૈયાને ઘેર તે દિવસે પચાસ સો સંતો અભ્યાગતોનું કટક પડ્યું હતું. ઘરમાં તેમને ખવરાવવાના તાકડા નહોતા. ઠીક થયું, ટાણાસર નાણાં પહોંચાડ્યાં મારા વાલાજીએ! એમ કહીને નરસૈ મહેતાએ નાણાં સ્વીકારી લઈ એક કાગળના કટકા ઉપર હૂંડી લખી દીધી કે 'શેઠ શ્રી શામળાજી! રૂપિયા આટલા પૂરા ગણી દેજો.'

એ જ યાત્રાળુઓ દ્વારકાથી આંહી પાછા ફર્યા છે. એમણે નરસૈ મહેતાને વાત કરી છે: અજબ વાત છે. યાત્રાળુઓ કહે છે કે શેઠજી, આખી દુવારકાપુરીમાં આ હૂંડીનો ધણી શામળીઓજી નામે કોઈ વેપારી છે જ નહિ ને કોઈકે તમને ફસાવ્યા છે એમ અમને એકેએક દુકાનેથી જવાબ જડ્યો. અંતે અમે થાકીને દ્વારકા બહાર નીકળ્યા ત્યારે દરવાજામાં એક પુરુષ સામે મળ્યો. એણે કહ્યું કે ભાઈ, હું જ એ શામળો શેઠ. હું ગામતરે ગયો હતો. લાવો હૂંડી સીકારી આપું. એમ કહી રૂપિયા ગણી આપ્યા.

વાત સાંભળી નરસૈયો તો ખડખડ હસવા લાગ્યો છે. એ તો કહે છે કે ભાઈ, મને તો હૂંડીની વાત જ યાદ નથી. મારે તો કોઈ શરાફી વેપાર પણ નથી. એ તો મારો વાલોજી મળ્યા હશે.

'કોણ છે એનો વાલોજી કે જે વાતવાતમાં એનાં કામ કરી જાય છે?' રા'માંડળિકના લલાટમાં આ પ્રશ્ન પૂછતે પૂછતે કરચલીઓ ચડી.

'એ તો કહે છે કે મારો વાલોજી દામોદરરાય.' કામદારે દુત્તું મોં કરીને કહ્યું.

'દામોદરરાય!'

'એટલે પ્રભુ શ્રી હરિ.'

'શ્રી હરિ એટલા સસ્તા છે! હેં કામદાર?' રા'ના માથામાં કશાંક ગૂંચળાં વળતાં હતાં.

'એ તો એ કહે છે. ગામના ડાહ્યા લોકો તો એવું કાંઈ નથી માનતા. બીજું તો કાંઈ નહિ મહારાજ, પણ આમ હુંડીઓ લખી આપવાથી આપણા નગરની આંટ બગડશે.'

'પણ એને ભક્તને આવા ધંધા સૂઝ્યા ક્યાંથી?'

'મહારાજ! ગામ તો બોલે છે કે આ તો ધૂતવાના ધંધા કહેવાય.'

'એને કહી દેજો કે મારી નગરીમાં ધૂતારાવેડા નહિ ચાલે.'

'મારાં બા કુંતાદેને તો આ બધું સત્ય લાગે છે.'

'કુંતાને એનું ઘેલું લાગ્યું છે ત્યારથી જ મને બ્હીક લાગી છે.'

'નગરમાં તો નરસૈયાની સામે બૂમ વધતી આવે છે. આપણું રાજ ચાહે તેમ તોય શિવભક્ત. આપણે આંગણે ગિરનારનું બેસણું. એટલે રાડ વધી રહી છે.'

'શિવને નામે સોમનાથનું તીર્થ હાટડી બન્યું છે, તેમ દામોદરરાયજીને નામે આંહી પાછું પાખંડ ક્યાં શરૂ થયું!'

'હાં-હાં, પાખંડ જ મહારાજા!' વાણિયાએ બોલ પકડ્યો: 'આપ બરોબર શબ્દ બોલ્યા.'

'મારા સામે શિવભક્તો બબડતા હતા ત્યારે હવે અની સામે કેમ સૌ ચૂપ છે?'

'મહારાજની બીકે.'

'મારી બીક?'

'અરે ભૂલ્યો, મહારાણીની બીકે.'

'રાણીજીને કહી દેવું પડશે.'

'બીજું તો કંઈ નહિ, પણ આંહીના શૈવીઓઓ અમદાવાદ જઈ ચાડી ખાય તેની મને ધાસ્તી છે.'

'એથી તો હું જરાયે ડરતો નથી કામદાર! અમદાવાદમાં તો બખેડા ચાલ્યા છે, ને મારા બે ઊપરકોટ અભેદ્ય છે.' રા' હવે આ તોરમાં તણાયા હતા; 'ને સાંઈ જમીયલશા સરીખા દરવેશની મને સહાય છે. પણ મને આ નરસૈયાનું પાખંડ પાલવતું નથી.'

'બીજી પણ એક અરજ કરવા આવ્યો છું.' વીશળ કામદારના પચાસ વર્ષે પણ લાલ ટમેટાં જેવા રહેલા ગાલમાં ગલ પડ્યા. 'એક વાર ઘરમાં પગલાં કરો.'

'કેમ?'

'સારો અવસર ગયો, પણ આપને નોતરી શક્યો નથી.'

'કેટલામી, ત્રીજી વારનું ઘર કે?' રા'ને ખબર હતી કે વીશળ કામદાર ત્રીજી વાર લગ્ન કરી આવ્યા હતા. 'આવશું ખુશીથી.'

કામદારે માનેલું કે રા' કૃપા વરસાવી રહેલ છે. રા'એ કામદારના ગયા પછી પોતાના અંતરમાં એક થડકાર અનુભવ્યો. અવતાર ધરીને કોઈ દિવસ કોઈને ઘેર ન ડોકાનાર રા' પોતે પોતાના દિલને પૂછવા લાગ્યા: ત્રીજી વાર પરણેલાને ઘેર જવા હું શા માટે લોભાઊં છું? શું વણિકોને ઘેર અપ્સરાઓ હોય છે? મારી કલ્પનાની અપ્સરાનો ચહેરો મોરો, ક્યાંય, શું કોઈના મોં પર નહિ મળે? હું શા માટે આ શોધે ચડ્યો છું? આવી પૂછપરછ પણ કોને કરી શકાય? નાગાજણને હવે જેટલું પૂછી જોયું તેથી વિશેષ કેમ કરી પૂછી શકાય?

'હા-હા-હા' પોતાની હજામત કરવા આવતા વાળંદને પૂછી જોવાની જુક્તિ સૂઝી. 'વાળંદ સાથે વાતો કરવાનો વાંધો નથી. વાળંદને કહીશ કે વાત પેટમાં રાખજે. ને વાળંદ કોઈને વાત કહી નાખે તો પણ શું છે? કોના બાપની બીક છે? શું કોઈ મારા જીવનનું મુખત્યાર છે? હું ચાહે તે કરીશ. હું નથી દેવસ્થાનોના પૂજારીઓથી ડરવાનો, કે નથી અમદાવાદના સુલતાનથી દબાવાનો. મારે આંગણે બે ઊપરકોટ છે, ને હું તો જ્ઞાન દૃષ્ટિથી માનવા લાગ્યો છું, કે વાસનાને દબાવવી નહિ. એ દબાઈ રહે તો પણ કોઈક દિવસ ફાટે ને! વાસનાને તો હળવા હાથે જ ઠેકાણે પાડવી રહી.

'નરસિંહ મહેતાની પાછળ ટોળાં કેમ ભમે છે? રાસ મંડળોમાં સેંકડો નાચે છે ને ગાય છે? કેમકે તેમની વણપૂરાયેલી વાસનાઓને ત્યાં વાણી વડે શાંતિ મળે છે. મનડાં માનવા લાગે છે કે વ્હાલોજી મળી ગયા. નારીઓ કલ્પના કરી લ્યે છે કે કૃષ્ણે તેમને પોતામય બનાવી લીધી. પુરુષો અનુભવ કરી લ્યે છે કે રાધિકા સાથે રાસરમણ રમાયાં. કોની નારીઓ, ને કોના પુરુષો! ઘેર ઘેર અતૃપ્તિનાં આંધણ ઊકળે છે. નરસૈયાએ તેમને સંતોષવાની સૂક્ષ્મ કળા ન ગોતી હોત તો ઘેર ઘેર કજીયા થાત, ઘેર ઘેર વ્યભિચાર ચાલત, ઘેર ઘેર મારપીટ ને હત્યા થાત. નરસૈયો ડાહ્યો છે. નાગાજણ પણ ડાહ્યો છે. મુસ્લિમ દરવેશો પણ ડાહ્યા છે. અપ્સરાઓની કલ્પનાએ મને ચડાવી દીધો છે, એટલે જ હું કુંતાદેને સતાવતો નથી.

'રસુલાબાદ વાળા સાંઈ શાહઆલમ મૂવા સુલતાનની બીબી મુઘલીને રૂપાળી જોઈ પરણી બેઠા, અને એ બીબીના છોકરા સુલતાન મહમદશાહ વેરે પણ એના સાવકા ભાઈ સુલતાન ક્તુબશાહની વિધવા રાજપૂતાણી રૂપમંજરી વેળાસર પરણાવી દીધી. આ બનાવો એક જ રહસ્ય બોલે છે: વાસનાને દબાવી ન દેવી, માર્ગ આપી દેવો, ઠંડી પાડી દેવી. હું તો જ્ઞાન દૃષ્ટિએ વાસનાને કામે લગાડી દઊં છું. હું ખોજ કરું છું - અપ્સરાની. ખોજ કરો! ઓ માનવીઓ, તમારા મનમાં બેઠેલા અંતર્યામીની ખોજ કરો. હું પણ ખોજ જ કરુ છું ને! અંતર્યામીની જ ઓળખાણ ગોતું છું ને! નરસૈયો મને ગમત, જો એ ભેગો ભેગો પાખંડ પણ ન કરી રહ્યો હોત તો. પણ એ તો ઢોંગી દેખાય છે. જે કાંઈ થાય છે તે શ્રી પ્રભુ પોતાને માટે ખાસ આવીને કરી કરી જાય છે એવું કહેનારો કાં તો મૂરખ છે, કાં શઠ છે, કાં ભોળો વિભ્રમી છે, કાં જાદુગર છે, ને કાં મંતર ને તંતર કરનાર છે. નહિ તો મને-રોજ ગંગાજળે ન્હાનારા પરમ શિવભક્તને કેમ ક્યાંય શંભુ સહાય કરવા નથી

આવતા? હમીરજી ગોહિલને કેમ શંભુએ ન રક્ષી લીધો? અરે, શિવે પોતાનું જ જ્યોતિર્લીંગ તૂટતું કેમ ન રોકી લીધું? નરસૈયો મને ગમતો, હવે અણગમતો થયો છે. એનું રાસરહસ્ય મને ભાવે છે, એના પ્રભુના નામના ગપટા મને અકળાવે છે.

'હા! હું પાછો ભૂલી જાઉં છું! વાળંદ આવશે ત્યારે એને જ પૂછીશ, કે દીઠી છે, ક્યાંય અપ્સરા? તારા હાથમાં આવી છે એની આંગળીઓ? તેં ઉતાર્યા છે કોઈ એવા નખ, કે જે તડકે મૂકતાં પીગળી પાણી પાણી થઈ જાય? એને કહી રાખીશ હું પહેલેથી જ, કે મારે બીજું કોઈ કામ નથી. ખોજ કરવી છે, સાચ જુઠ પરખવું છે, સત્યનો તાગ લેવો છે; એવા કોઈ નખ હોય તો તું જોતો રહેજે. તને ઈનામ આપીશ. તારું દળદર ફીટાડી દઈશ. બસ, ફકત એવા નખ જ જોઈએ મારે હોં કે? બીજું કાંઈ નથી જોતું.'

રા'નું હૃદય, વીશળ કામદારના ચાલ્યા ગયા પછી આવાં વિચાર ચક્રો ફેરવવા લાગ્યું. રા' જાણે જીવતરના કોઈ એવા ચગડોળમાં ચડી બેઠા હતા, કે જેને અટકવાનું હોતું નથી. માનસ-સાગરના કિનારા પર ઈચ્છાઓનો મહામેળો મચ્યો હતો તેની વચ્ચે આ ચકડોળ ફંગોળા લેતો હતો. રા' એમાં ચડી ચૂક્યો હતો. ચક્ડોળ જરાય ઊભો ન રહે, ચગે-હજી, હજી, હજી વધુ ચગે, અરે જાણે કદી જ ન થંભે, એવી રા'ની ધખના હતી. ફેર ચડતા હતા, પૃથ્વી પર ઊતરવા હામ નહોતી, પડવાની બ્હીક હતી, માટે ચગો ચકડોળ! ફરો કાળ-ચક્ર! અનંત કાળ લગી આંટા લો. નથી ઊતરવું. ધરતી પર નથી પગ મૂકવો. કુંતાદેવીનાં કરડાં નેત્રો! દૂર થાઓ.

આવા વિચાર-વીંછીઓના ડંખો ખાતો માંડળિક ઘણી ઘણી વાર સંધ્યાકાળે એકલો પડી જઈને પોતાની બેઠકના ગોખે બેસતો. ગિરનાર ઉપર ચડતી એની કલ્પના ક્યાંય નહિ ને જાણે ભૈરવ-જપની શિલા પર ચડતી, ચડીને પાછું નીચે જોતી, તમ્મર ખાતી, વગર ધક્કે કેવળ પોતાનાં જ તમ્મરથી ખાબકી પડતી, અતલ ખીણમાં જઈ પડતી. કપાળ એનું કોઈ ઉનાળે સુકાઈ રહેલા ખાબોચિયામાં ખદબદતાં માછલાં શી કરચલીઓના ખદબદાટો ધારણ કરતું; ત્યારે થોડે દૂર આવેલી મહોલાતની બારીની ચીરાડમાંથી બે આંખો રા'ના કપાળ-ખાબોચીઆના એ ખદબદાટને જોઈ જોઈ છાનું છાનું રડી લેતી: એ બે આંખો હતી કુંતાદેની.

૨૪. સૂરોનો સ્વામી

ઘણાં વર્ષો પર જે ઊના ગામનું પાદર ભાટ ચારણોનાં ત્રાગાંએ ગોઝારું કરી મૂક્યું હતું તે જ પાદર આજે મૃદંગ, પખ્વાજ, અને તંબૂરના સૂરે તાલે સચેતન બન્યું છે. એક ખોખરા ગાડામાંથી પાંચ સાત પુરુષો ઊતરે છે. તેમની મૂછો મૂંડેલી છે, તેમના કપાળમાં ટીલાં છે. તેમના પોષાક મશ્કરી કરાવે એવા છે.

'એલા છોકરાંઓ.' એમાંના એક જણે નીચા લળી, ત્યાં એકઠાં થયેલાં તાલમબાજ છોકરાંને પોતે છોકરાં જેવડા થઈને જ કહ્યું: 'અમારું ગાવું ને નાચવું જોવું છે?'

'હા હા.' છોકરાં આ પુરુષના સ્વાભાવિક બાલભાવ તરફ ખેંચાઈ આવ્યાં.

'જો જો હો ત્યારે!' એમ કહી હાથમાંની કરતાલ કટકટાવતે એ પુરુષે ઊંચી ભૂજા કરી ગાન ઊપાડ્યું:

અરે નાગર નંદજીના લાલ!

રાસ રમતાં મારી નથડી ખોવાણી

ચલતીના તાલમાં એ ગીત બીજા બધા સોબતીઓએ પોતપોતાના સાજ પર ઝીલવા માંડ્યું. જમાવટ થઈ ગઈ. છોકરાં ન રહી શક્યાં. એણે પણ નૃત્યમાં પોતાના નાના પગનાં પગલાં મિલાવ્યાં. ગવરવાનારો પુરુષ નીચો નમી નમીને નખરાં કરવા ને ફેરફૂદડી ફરવા લાગ્યો. ને પછી જ્યારે

રાધાજીની નથડીનો
કાનુડો છે ચોર-ચોર-ચોર
નાગર નંદજીના લા...લ!
રાસ રમતાં મારી નથડી ખોવાણી

એ 'ચોર-ચોર-ચોર'ના તાલ દેતી થપાટો મૃદંગ પર પડી, ને ગવરાવનારનાં કરતાલ ઝટકોરાયાં, ત્યારે છોકરાંની ટોળી ગઝબ તાનમાં આવી ગઈ.

'બાકીનું ગીત સાંભળવું છે ને?' ગવરાવનાર પુરુષે છોકરાંને સરખી વયના સાથી સમી નિર્મળ અદાથી પૂછ્યું.

'હા, અમારે નાચવું છે, ને ગાવું છે.' છોકરાં અધીર બન્યાં.

'ત્યારે તમે નાગરવાડામાં શ્રીરંગ મેતાનું ઘર જોયું છે ને?'

'હા,' એક છોકરો બોલી ઊઠ્યો: 'કુંવલભાભી થે ઈ ઘલ ને? કુંવલભાભી તો હજી હમલાં જ લોતાં'તાં. એ-એ-એ-કઉં, છું કામ લોતાં'તાં? એ-એ-એ-એના બાપા છે ને, એના નલછીયા બાપા છે ને, તે ધૂનાગઢથી આવા નૈ, અતલે.'

'ઠીક ત્યારે' એ પુરુષે કહ્યું 'જો બચ્ચા, તું જા, તારી કુંવરભાભીને કહી દે કે લોવે નહિ, નલછિયા બાપા આવા છે, આવા છે.'

'કાં છે?'

'હું-હું-હું પોતે નલછીયો બાપોં.'

'અલલ! લે! આવા નલછૈયા બાપા હોય?' બાળક હસી પડ્યાં.

'લો છોકરાં! મારાં ભઈલાં કરુ. હાલો શ્રીરંગ મહેતાનું ઘર બતાવો. આપણે બજારમાં ગાતા ગાતા ને નાચતા કૂદતા જઈએ. મઝા પડશે ખરું?'

ખોખરા ગાડામાં, ગળીઅલ બળદો જોડાવીને પાંચ-સાત સાધુડાંની સાથે આવેલા એ નરસૈયા-ભક્તનું કીર્તન-મંડળ જ્યારે ઊનાની બજારમાં છોકરાંની ધાંધરથી વીંટળાઈને ગાતું ને ઊછળી ઊછળી નાચતું નીકળ્યું, ત્યારે ઊના શહેરના ખીખીઆટા ચાલ્યા ને નરસૈયાના વેવાઈ શ્રીરંગ મહેતા શરમાતા શરમાતા સામા આવ્યા. દીકરાના નાગર સસરાના વિચિત્ર રંગઢંગ દેખીને સહી લેવું સહેલ નહોતું. ઊના શહેરે દૂરથી સાંભળેલો નાગર નરસૈયો પહેલી વાર જ નીહાળ્યો. પોતાની આબરૂના કાંકરા થતા જોનાર વેવાઈએ આ તમાશો અટકાવવા માથાફૂટ કરી તે નિષ્ફળ ગઈ. ગામલોકો ટોળે વળ્યાં.

ગલીએ ગલીએ સ્ત્રીઓ છોકરાં તેડી તેડી ઘેરે વળી. મેડીઓની બારીઓ, ઝરૂખા ને ગોખ રવેશો જાણે જીવતા બન્યા. પણ ભગતડો નાગર નરસૈયો કોઈ વિચિત્ર પાણી હશે તે ભ્રાંતિ ભાંગી ગઈ. લોકલાગણી સંગીતભૂખી હતી. ધંધારોજગારમાં ને વ્યવહારની ક્ષુદ્રતામાં સબડતાં નરનારીઓ કોઈ એક પ્રબળ રસોર્મિનાં પિપાસુ હતાં. તેમણે પોતાની જ આતમવાણીનો સ્પર્શ અનુભવ્યો. તેમણે નરસૈયાના કંઠમાંથી સૂરોની રેલમછેલ ચાલતી અનુભવી. પહેલા વરસાદમાં નાગાંપૂગાં થઈને નહાવા દોડતાં નાનાં બાળકોની જેવી અંતરોર્મિ સેંકડો નરનારીઓની બની ગઈ. તેમના પગ છૂપા છૂપા નરસૈયાના ગાનના તાલે તાલે થનગન્યા.

સ્ત્રીઓ એકબીજીને પૂછતી હતી: 'આ વંઠેલો નથી લાગતો. આ ક્યાં વરણાગીઓ છે? આની આંખો તો કશેય ભમતી નથી. આ તો એના ગાનમાં ગરકાવ છે.'

પણ નરસૈયાનું કીર્તન દૂર દૂર નીકળી ગયું, સેંકડો કાન ફરી પાછા સુકાઈ ગયા. પહેલો મે પડે તેને શોષી જઈને તપેલી ધરતી જેમ હતી તેવી બની રહે છે, તેમ લોકોનો હૃદય-પ્રવેશ પણ

હતો તેવો જ સુકો થઈ ગયો. ને ફરી વાતો ચાલી: 'હોય તો હોય બૈ! મૂવા કાંસીઆ ફૂટે છે ને ઠેકડા મારી મારી ભર બજારે ગાય છે, એ નાગર કુળને શોભે?'

પછી તો 'ઝાઝા ચાંચડ ઝાઝા જુવા, તીયાં મેતાના ઉતારા હુવા.' અને પહેલીવહેલી સગર્ભા બનેલી એક પંદર વર્ષની વહુવારૂ પોતાના બાપની હાંસી સાંભળતી સાંભળતી શ્રીરંગ નાગરના ઘરને એક ખૂણે અશ્રુ સારતી ઊભી રહી. એનું નામ કુંવરબાઈ.

'તારા બાપને તો પાછું ઊનું પાણી નહાવા જોઈએ છે?' એમ એ યુવતીને કોઈક કહેતું હતું. કહેનાર સાસુ હતી. 'ઊકાળો પાણી, ને આપી આવો ખદખદતું કે ખો ભૂલી જાય.'

ખદખદતા પાણીની ત્રાંબાકૂંડી પાસે મહેતો નરસૈયો નહાવણ કરવા બેઠો. અંદર હાથ બોળી શકાયો નહિ. એનો એક સાથી ટાઢું પાણી માગવા વેવાણ કને આવ્યો.

'એટલી ય ભાન છે વેરાગીને, કે દીકરીને સાસરે આવીને તો દીન બનવું જોઈએ! આવીને તરત બસ ટાઢું પાણી ને ઊનું પાણી! ટાઢું ઊનું ટાઢું ઊનું કરે છે તે બોલાવેને એના વાલાજીને! હમણાં જ વરસાવશે ટાઢા જળના મેહુલા!'

'ભક્તરાજ!' નરસૈયાને જવાબ મળ્યો. 'ટાઢું પાણી તો વેવાણ આપવા ના પડે છે. કહે છે કે વાલાજીને વિનવો, વરસાદ મોકલે.'

આંહીં પણ નરસૈયાના શ્રીહરિ સંગીત રૂપે ટાઢું જળ લઈને વારે ધાયા. નરસૈયાએ મલ્લાર રાગે મેઘ આરાધ્યો. ને કુંવરબાઈનાં નયણાં વરસતાં હતાં તેવાં જ એ સૂરને વશ વાદળ ન્હાવણ-કૂંડીમાં વરસ્યાં. નરસૈયાના સૂરોએ પંચ મહાભૂતને પોતાને કબજે કર્યાં હતાં. નરસૈયાના કંઠમાંથી ઊઠેલી શીતળ મલ્લાર-સૂરોએ ત્રાંબાકૂંડીમાંથી ફળફળતી વરાળનું વાદળું બાંધી દીધું. સૂરોનો સ્વામી શીતળ નીરે ન્હાઈ ઊઠ્યો.

ને મા વિહોણી, ખોટનો ભાઈ હારી બેઠેલી, જગતભૂલ્યા ભોળા બાપની ગિલા સાંભળતી સગર્ભા દીકરી કુંવર જ્યારે બાપને ઉતારે જઈ, થાંભલી ઝાલી ઊભી રહી, ત્યારે બાપે એને માટે એક પોટકું છોડ્યું: 'લે બાઈ,' એ ગરીબડું મોં કરી વસ્તુઓ કાઢતો હતો " 'લે તારા સીમંત અવસરે બાપ ફક્ત આટલી જ પહેરામણી લાવેલ છે. આ ગોપીચંદન છે, આ તુળસીની માળા છે, આ ખાસ વૃંદાવનથી આવેલ વ્રજરેણુ છે. શ્રી હરિને વ્હાલાં હતાં આ સર્વ વાનાં. તારી બાનું કાંઈ ઘરાણું તો નથી બાકી રહ્યું. એ જીવી ત્યાં સુધી સંતો અતિથિઓને છેલ્લી વાળી વટાવીને પણ જમાડી ગઈ છે. ને મારો ઓરતો કોણ કરે? હું તે કાંઈ માણસમાં છું! હે-હે-હે-હે-શ્રીહરિ.'

'આ લે ભાભી!' નણંદ એક કાગળ લઈને કુંવરબાઈ પાસે આવી: 'છોરુ આવશે ત્યારે મામેરામાં જે જે વાનાં જોશે તે લખીને લાવી છું, દઈ દે તારા બાપને.'

'હાસ્તો.' અન્ય સગાંએ શોર મચાવ્યો. 'શ્રીહરિ જેને શબ્દે બંધાયલો છે એવો તારો અડીખમ બાપ શું મામેરૂ નહિ પૂરે? એને આબરૂની ખેવના નહિ હોય, પણ આમારે તો સંસારમાં જીવવું જોશે. અમારા ઘરનું હીણું નહિ પડવા દેવાય, આ લે ખરડો, દે તારા બાપને.'

'ભેગા બે પાણા પણ નોંધજો.' એક દાદીએ ટોંણો માર્યો.

'કેમ દાદી મા?' નણંદે પૂછયું.

'મામેરાનાં આ બધાં વાનાં પવનમાં ઊડી ન જાય તે દબાવવા માટે.'

'શ્રીહરિને મામેરૂં કરવું હશે તો કરશે બાપુ!' એમ કહીને નરસૈયાએ કાગળની લાંબી ટીપ રડતી પુત્રીના હાથમાંથી લઈને પોટલીમાં બાંધી લીધી.

ને ફરી પાછો એ તો ભરબજારે ગાતો ને નૃત્ય કરતો ચાલી નીકળ્યો.

થોડા મહિના પછી નરસૈયાને ઊનાથી કાગળ મળ્યો: 'ટીપ પ્રમાણે એકેએક ચીજ પહોંચી છે. બે પથ્થરો પણ સોનાના મળ્યા છે. આપની ગરીબાઈની અમે ક્રૂર ઠેકડી કરી તે બદલ સૌ પસ્તાઈએ છીએ. વેવાઈજી, ક્ષમા કરજો.'

'મારો વાલોજી જ અવસર સાચવી આવ્યા. બીજું કોણ હોય? લ્યો ત્યારે વાલાજીના ગુણો ગાઈએ.'

ફક્ત એટલું જ કહીને નરસૈયાએ તે રાત્રિએ પ્રભુ-ભજનનો ઉત્સવ માંડ્યો. રા'માંડળિકે નરસૈયાનાં ઊના ખાતેનાં બે વધુ પાખંડની વાતો સાંભળી વધુ રોનક અનુભવ્યું. 'મારો બેટો! આ પણ જબરો ધૂતારો જાગ્યો છે જૂનાગઢમાં.'

મહિનાઓ વીતી ગયા છે. એક દિવસ નરસૈયો જૂનાગઢમાંથી ક્યાંઈક ચાલ્યો ગયો છે. એને ઘેર પચાસેક અભ્યાગતોની જમાત પડી છે. ઘરમાં કોઈ ઘરનું માણસ નથી. માટલામાં આટો કે દાળ નથી. ગામમાં કોઈએ સીધું જોખ્યું નથી. અભ્યાગતો ભૂખ્યાં થાય છે ત્યારે ભજન કરી લે છે. રાત્રિયે ઊંઘ આવે છે ત્યારે એ ક્ષુધિતો ફરીથી કીર્તન કરે છે. વળતા દિવસે એકાદશીના નિમિત્તે ઉપવાસ ખેંચે છે. સૌ વાટ જોઈ બેઠાં છે કે નરસૈયાજી અબઘડી ખાવા પીવાનું સાધન કરી લાવશે.

જૂનાગઢમાં આંગણે અભ્યાગત અતિથિઓ લાંઘણ પર લાંઘણ ખેંચી રહ્યાં છે ત્યારે તળાજા ગામની બજારમાં નરસૈયો ધરણીધર નામના એક વૈશ્યની દુકાને બેઠો છે. તળાજા પોતાનું મોસાળગામ છે. ત્યાં પણ એ 'માંડી વાળેલ' ને 'ઓટી વાળેલ' તરીકે જાણીતો થઈ ચૂક્યો છે. એના વ્યવહારની આબરૂ ત્યાં રહી નથી.

'ધરણીધરજી! ઘેર અભ્યાગતો ભૂખ્યાં બેઠાં છે.'

'પણ હું શેના ઉપર ધીરૂં? કાંઈ લાવ્યા છો?'

'કંઈ નહિ. ઘરમાં કશું નથી. મરતી મરતી માણેકબાઈ સાડલા પણ વેચીવેચી મુજ નાલાયકનો વહેવાર ચલાવતી ગઈ છે.'

'પણ કાંઈ બીજી વસ્તુ? તંબૂરો, મંજીરાં, કરતાલ, કાંઈ કરતાં કાંઈ?

'એ બધું જ વેચાઈ ચૂક્યું છે.'

'ત્યારે તો મહેતાજી, મારે ધીરવું શાના ઉપર?'

'મારા વાલાજીની આબરૂ ઉપર.'

'તમે તો ભક્તરાજ રહ્યા, આબરૂની થોડી ખેવના કરવી છે? આંહીથી નાણાં લઈ પીઠ વાળી એટલે કોણ ધરણીધર ને ક્યાં તળાજું! ઓળખે છે જ કયો ભાઈ? આવું ડીંડવાણું કહેવાય તમારૂં તો.'

'ત્યાં અભીઆગત ભૂખ્યાં બેઠેલ છે, શેઠજી!' નરસૈયો સામી દલીલો ન સૂઝતાં એકની એક વાત ગોખતો રહ્યો.

'હાં-ત્યારે તો-ત્યારે જુઓ, મહેતાજી! તમને કાંઈક એવી બંધણીમાં લેવા જોઈએ કે કરજ પહેલું યાદ આવે. તમારી દાનત વિષે મને શક નથી, તમારી આળસની જ મને બીક છે.'

'તમે કહો તેમ કરૂં.'

'ત્યારે હું એમ કહું છું, કે આ લ્યો આ કાગળ, કોરી ચાલીસ ગણી દઉં, તેની સામે દસ્તાવેજ માંડી આપો.'

'શું?'

'તમારો કેદારો રાગ.'

'એટલે?'

'એટલે બીજું તો શું? કોરી ચાલીસ ભરી ન જાવ ત્યાં લગી બીજા બધાય રાગ તમારે ગાવા, ન ગાવો એક ફક્ત કેદારો રાગ.'

'ભલે લાવે લખી આપું.' એમ કહી નરસૈયાએ કાગળ લીધો. ફરી ફરી લખત વાંચ્યું. વાંચી વાંચીને એણે ડોકું ધુણાવ્યું. ધરણીધર તરફ એ દયામણી દૃષ્ટે જોઈ રહ્યો. 'મારાથી નહિ બને.' કહીને એણે નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

'કાં? બત્રીશ રાગ ગાઈ જાણો છો એમાંથી એક કેદાર નહિ ગાવ તો શું નડવાનું છે?'

'કેદારો તો મારો શ્વાસ છે. ધરણીધરજી, કેદારો રાગ તો મારી નાડીઓનું રૂધિર છે.'

'જુવો, વિચાર કરી જુવો ભક્તજી! હું કંઈ સોનું રૂપું, કે માલ મતા કશુંય માગું છું? હું તો માગું છું એક જ રાગ ન ગાવાની બંધણી - જેની ફૂટી બદામ પણ કોઈ બીજો વેપારી ન આપે.'

'આવી બંધણી! મારું ગળું ટુંપવું છે શેઠજી! પછી હું મારા વાલાજીના કાલાંઘેલાં કઈ રીતે કરીશ? મારા શામળાને શી રીતે રીઝાવીશ?'

નરસૈયો ભકત તળાજામાં અગાઉ ઘણી વાર આવેલો. ધરણીધર શેઠની દુકાને લેણદેણ, ઉપાડ કાયમ રાખતો. પણ આટલાં વર્ષમાં કોઈ દિવસે ધરણીધરે નરસૈયાના મોં પર આવો ઉશ્કેરાટ નહોતો જોયો. સદાકાળ નિજાનંદે મસ્ત રહેનાર નરસૈયો એકના એક પુત્ર શામળશાના મોત સામે પણ હસતો રહેલો.

એ હાસ્યને બદલે, આ વખતે એના મોં ઉપર વેદનાનાં ગૂંચળાં ધૂમવા લાગ્યાં. કાનના મૂળ સુધી એના ગાલ લાલ લાલ બની ગયા. આંખોના ડોળાએ સ્થિરતા છોડી ધૂમાધૂમ માંડી. ને વિફરી ગયેલા અવાજે એણે કહ્યું: 'કેદારો ગાવાનું છોડું? શું કહો છો શેઠ? કેદારો સાંભળવા મારા શ્રીહરિ તલખે, તે વારે હું એને બીજા કયા રાગે - બીજા કયા સૂરો વડે ફોસલાવી શકું? મારો વાલોજી રોજની થાળી શેં આરોગશે કેદારો સાંભળ્યા વગર? મારા બાળગોપાળને પારણીયે નીંદર કેમ ઊડશે કેદારાના પ્રભાતી સૂર કાને પડ્યા વગર? મારા કૃષ્ણ ગોવાળીઆને ધેનુનાં ધણ ઘોળીને ચારવા જાવું કેમ ગમશે એ કેદારો સાંભળ્યા વગર? કાળંધરીના ધૂનામાં કાળીનાગ ગાયોને પીવાનાં જળકમળ ઝેર ઝેર કરે છે તેને વાલોજી નાથશે શી રીતે કેદારો સાંભળ્યા વગર? મારા દામોદરરાયને કેદાર સાંભળ્યા વગર રાધિકાજીને ખોળે પણ કાંટા જ ખૂંચે કે બીજું કાંઈ? તમે મને ફસાવવા આવ્યા છો, શેઠીઆ!'

'આ રહી ૪૦ કોરી.' ધરણીધરે ગણી કરીને સામે ઢગલી જ ધરી દીધી હતી. 'ને આ રહ્યો દસ્તાવેજ. સહી કરી આપો એટલી જ વાર.'

'ના-ના-ના. મને લલચાવો મા, મને મૂંઝવો મા. એ કોરીઓને સંતાડી દ્યો. એ દસ્તાવેજ ફાડી નાખો. મારે નથી રોકાવું.' એમ કરીને નરસૈયો ઊઠ્યો. આંખો આડા એણે હાથ દઈ દીધા.

'તો ભલે અભ્યાગતો ભૂખે મરે.' એની ફરી ગએલી પીઠ પર ધરણીધરજીએ લાકડીના સોટા જેવા આ શબ્દો સબોડ્યા, કે તુર્ત નરસૈયો: 'ભલે મરી જાય અભ્યાગતો! ભલે થાવું હોય તે થાય. ભલે-ભલે-ઉલ્કાપાત થઈ જાય.' એવી ચીસો પાડતો વટેમાર્ગુ વાઘ દીપડાથી નાસે તેવા વેગે નાઠો. ગામ બહાર નીકળી ગયો. સીમમાં પણ શ્વાસધમણ બની દોડતો હતો. સીમાડો છોડ્યા પછી એણે ગતિ ધીરી પાડી. અને પોતે કેદારો રાગ ત્યાં મૂકી તો નથી આવ્યો ને, એની ખાત્રી કરવા એણ જંગલમાં ગળું વ્હેતું મૂક્યું; ને હર્ષાવેશમાં આવી ગયો. કેદારો એના કંઠમાં સાબૂત હતો.

એ પગલાં ઉપાડતો ચાલ્યો, પણ એનું શરીર કામ કરતું નહોતું. ઘણા મહિનાથી પેટપૂર તો ખાવા પામ્યો જ નહોતો. થોડુંક અન્ન ને ઉપર ઝાઝું બધું પાણી પી જઈને એ ઓડકાર ખાતો. બાકીનો સમય ગાવામાં ગાળતો. ભૂખ લાગી જ નથી, મને ભૂખ છે જ નહિ, એવાં માનસિક રટણ કરીને એ ભૂખને વિસરી જતો. પણ એ લાંબી સ્થિતિને સંભાળી લેનાર સ્ત્રી ચાલી ગઈ હતી.

નરસૈયો એકલો બન્યો હતો. ભૂખના દુઃખે એનાં હાડ ભાંગી નાખ્યાં હતાં. એમાં એકાએક એને યાદ આવ્યું, 'પાછો વળીને આ હું ક્યાં જઈ રહ્યો છું? હું પાછો જૂનાગઢ જાઉં છું. પણ શો ગર્વ લઈને જૂનાગઢ જઈશ? કેદારો ઘરેણે ન મૂક્યો, બસ ન જ મૂક્યો, ચાલીસ કોરીમાં મેં જીવ ન બગાડ્યો, એ બધું હું કોને જઈ કહીશ? ભૂખ્યાં બેઠેલ આશાતૂર અભ્યાગતો એ મારી ગર્વ-વાણી સાંભળીને શું કહેશે? શાબાસી દેતાં દેતાં ભૂખે મરી જશે? ને એવી શાબાસીને શું હું બટકાં ભરીશ? એ ભૂખ્યાંને હું ક્યાં મોકલાવીશ?'

સાંજ પડતી હતી. પાંચેક ગાઉ તોરમાં ને તોરમાં નીકળી ગયો હતો. નવા વિચારે એને ઊભો રાખ્યો.

'ના,ના,ના,' એણે મનમાં ને મનમાં કહ્યું: 'હે શ્રીહરિ, આજ સુધી મારે ઘરે જ્યારે ભીડ પડી છે તે તે ટાણે તું કોઈ ને કોઈએ માનવીના હૈયામાં પેસી જઈ મારા અવસરો ઉકેલી ગયો છો. તેથી આજ શું તને કોઈક ભીડ પડી હશે તે ટાણે હું તારી આબરૂ રગદોળી નાખીશ?'

આકાશમાં વાદળાં ઘેરાતાં હતાં. ગગનન. સિંધુમાં સામસામી જાણે જંગી નૌકાઓ અફળાતી હતી એ જોઈને નરસૈયાએ મનમાં બબડાટ ચલાવ્યો:

'જોઉં છું, જોઉં છું વાલાજી! તારે ઘેરે ય કાંઈક ભીડ પડી છે. તું કશીક વિપદે ઘેરાણો છો. તું મારી સંભાળ લેવા અવી શક્યો નથી એમ હું જોઉં છું. પણ લોકો તો કહેશે ને, કે આ નરસૈયો ડીંગેડીંગ જ હાંકતો હતો' લોકો કહેશે કે જોજો, આ ભગતડાના વાલાજીએ અત્યારે દેવાળું કાઢ્યું. લોકો મને નહિ નિંદે, પણ તને જગતના પાલણહાર શ્રીહરિને વગોવશે. એ તારી વગોવણી થવા દઉં? કે તને રીઝવવાનો કેદાર રાગ સાચવી બેસું? તું તો મારા વાલા! મોટા મનનો છો. ને તારે તો ભક્તોની ખોટ નથી. કેદારના સૂર સંભળાવનારા તો તારે કિન્નરો ગાંધર્વોય ક્યાં ઓછા છે? શું માંરુ મિથ્યાભિમાન! હા-હા-હા!'

નરસૈયો વાદળાંની ગડગડાટીને પ્રભુમુખના હાસ્ય-ખખડાટા રૂપ સમજી પોતે પણ સામો હસી પડ્યો: 'ગઝબ મારું મિથ્યાભિમાન! ધરણીધરને હું એમ કહી આવ્યો કે મારો કેદારો સાંભળ્યા વગર શ્રી હરિ ઊંઘશે અને જાગશે ક્યાંથી, ખાશે ને પીશે કેવી રીતે! એ અભિમાનના તોરમાં હું નાસી આવ્યો, ને ઘેરે બેઠેલાં અભ્યાગતોનું મોત ઢૂકડું લાવ્યો! ગમાર! કેવો ગમાર! ઝટ પાછો વળું. ક્યાંઈક ધરણીધર શેઠ બદલી બેસશે.'

એમ કહેતો એ મૂઠીઓ વાળીને પાછો તળાજા તરફ દોડવા લાગ્યો. પ્રભુનું ગગનહાસ્ય ચાલુ રહ્યું, પણ તે સાથે કાળી કાળી વાદળીઓ પૃથ્વી પર તૂટી પડી. એની કોટાનકોટિ જળધારાઓ વચ્ચે થઈને નરસૈયો દોડતો જાય છે. દોડતું એ સુકોમળ શરીર વિરાટના સહસ્ત્ર-ધારા તારોના વાદ્ય પર કોઈક બજાવનારની ફરતી આંગળી જેવું દેખાય છે. એની છાતી પર પવન-સૂસવાટાના ધક્કા પડે છે.એના મોં ઉપર મેઘ-ધારાઓ સોટીઓની તડાતડી બોલાવે છે. પણ એ ઊભો રહેતો નથી. એને લાગી ગયું છે કે 'મારો વાલોજી-અખિલ બ્રહ્માંડમાંથી હસાહસ કરીને કહે છે -

'ઘેલો નરસૈયો! મિથ્યાભિમાની નરસૈયો! પોતાને ગાવું છોડવું ગમતું નહોતું એટલે મારા નામનું-મારી ઊંઘનું ને મારા ભોજનનું બહાનું ચલાવ્યું. મૃત્યુલોકમાં મને બેઆબરૂ બનાવ્યો.'

રાતે દુકાન વધાવી લઈ તાળું વાસતા વ્યાપારી ધરણીધરને કાને વરસતા વરસાદમાં બજાર સોંસરવા સાદ આવ્યા: 'ધરણીધરજી! શેઠજી! ઊભા રે'જો. હાટ વાસશો મા. હું કેદારો રાગ માંડી દેવા આવી પહોંચ્યો છું. વાસશો મા, હાટ વાસશો મા!'

૨૫. રતન મામી

જૂનાગઢના નાગરવાડામાં આવેલા એક ફળિયામાં ગીચોગીચ ઘરો હતાં. તેમાંના એક ઘરની ખડકી ઉપર બહારથી સાંકળ ચડાવીને ઓટલા ઉપર એક રાતે દસ પંદર પુરુષો ઊભા હતા. થોડા જુવાન હતા, બાકીના આધેડો ને બુઢ્ઢા હતા. તેમના હાથમાં લાંબી લાકડીઓને નાની

જ્યેષ્ઠિકાઓ હતી. તેમણે કછોટા ભીડ્યા હતા. અંધારી રાતનો બીજો પહોર હતો. તેઓ ચોકી કરતા હતા. ચોર બહારથી આવવાનો નહોતો. ચોકી કોઈ અંદરના ચોર ઉપર ચાલતી હતી. ચોકીદારોને કાને અંદરથી એક કોમળ કંઠની કાકલૂદી સંભળાતી હતી.

'કૃપા કરીને ઉઘાડો. પગે લાગું છું ઉઘાડો. એ બીજા કોઈના હાથે પાણી નહિ પીવે. એ તરસે મરી જશે.'

એ કંઠ સ્ત્રીનો હતો. એને ચોકીદારો જવાબ દેતા હતા -

'મરી જશે તો મડદું ઢસડીને ગિરનારનાં કોતરોમાં નાખી આવશું.ગીધડાંનાં પેટ ભરાશે.'

'એવું અમંગળ ઉચ્ચારો મા, કાકા, મામા ને ભાઈઓ! એ શ્રીહરિનો ભક્ત તરસે મરી જશે. ને મને પાતક લાગશે.'

'તારાં પાતક હજી બાકી રહ્યું હશે-હે-હે-હે-'ચોકીદારો હસતા હતા. 'ધણી બેઠો હતો ત્યારે તો અમારું કોઈ જોર નહોતું, પણ હવે વિધવા થઈ છો, નાગરી ન્યાતને બોળવા બેઠાં છો-એક એ ભાણેજ ને બીજી તું મામી! ન્યાત હવે શું તમારા ઉધામા ચલવા દેશે!-હે-હે-હે- એતો ધણી ચાલવા દિયે, ન્યાત ન ચાલવા દિયે.'

'શ્રી હરિ! શ્રી હરિ! હે વાલા દામોદરરાય!' અંદરથી એ સ્ત્રી જેમ જેમ રાત જતી ગઈ તેમ તેમ કાકલૂદી છોડીને આવા ઈશ્વર નામના ઉદ્ગારો રટવા લાગી. રાત કેમેય વીતતી નથી. રાતના પગમાં જાણે કોઈએ મણીકાંના ભાર બાંધી દીધા છે. 'શ્રી હરિ! શ્રી હરિ! હે મારા વાલા દામોદરરાય! એને મરવા દેજો મા. એને મુખે પાણી પોગાડજો. એનું હવે કોઈ નથી રહ્યું. એ બીજા કોઈના હાથનું જળ નહિ બોટે.' સ્ત્રીએ ઝંખ્યા જ કર્યું.

'આજ આપણે એ જ પારખું કરવું છે,' ચોકીદારો વાતો કરતા હતા; 'કે એ શઠ આ રતનના હાથના પાણી વગર પ્રાણ છાંડી શકે છે? કે પાણીની ટબૂડી તો ફક્ત આ કુલટાનાં કુકર્મ ઢાંકવાનું બહાનું જ છે?'

'જે હશે તે પ્રાતઃકાળે જ પરખાઈ જશે.'

'ત્યાં તો એ પાખંડીના ભજન-સમારંભમાં તો પૂરી કડકાઈ રાખી છે ને, કે કોઈ બીજું આવીને એને પાણી ન પાઈ જાય.'

'ત્યાં તો જડબેસલાક કામ છે.'

રાત ગળતી હતી. ને ઓરડમાંથી 'શ્રી હરિ! શ્રી હરિ! હે મારા વાલા દામોદરરાય! મારાં કાજ સારી જજો! હે વિઠ્ઠલા, વહેલા થજો.' એટલા જ જાપ જપાતા હતા. રાત ભાંગતી હતીઃ ને ઓરડામાંથી વિલંબિત સૂરે 'હે...હરિ! હે...દામો...' એટલા જ સૂરો ચાલતા હતા.

રાતનો છેલ્લો પહોર બેસતો હતો-ને ઓરડામાંથી સૂરો આવતા અટકી ગયા હતા.

'રંડા સૂઈ ગઈ લાગે છે થાકી થાકીને.' ચોકીદારો બોલતા હતા.

છેલ્લો પહોર પૂરો થવા પર આવ્યો હતો ત્યારે બીજા પાંચ-દસ જણા દોટ કાઢતા એ નાગર-ફળીમાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ ગાભરા સ્વરે બોલી ઊઠ્યાઃ 'કેમ આમ થયું?'

'કેમ ભાઈ?'

'તમે ક્યાંઈ આડા અવળા થયા હતા?'

'ના રે.'

'ઝોલે ગયા હતા?'

'અરે હટકેશ્વરની દુવાઈ. એક મટકું પણ કયા સાળાએ માંડેલ છે.'

'રતન અંદર જ છે?'

'ક્યારની ઘોંટી ગઈ છે.'

'પણ ત્યારે આ શું કહેવાય? ત્યાં તો હમણાં જ એ પાખંડીને રતન પાણી પાઈ ચાલી ગઈ.'

'ઘેલા થયા ઘેલા! ભાન ભૂલી ગયા લાગો છો.'

'અમે ભાન ભૂલી ગયા, પણ હજારો માણસોની નજર શું જૂઠી? સૌએ જોયું. એકેએક જણને દીઠામાં આવ્યું, રોજની માફક આજે પણ વખતસર આવીને રતને નરસૈયાને ટબૂડી પાઈ.'

'એને કોઈએ પકડી નહિ?'

'ના, કોઈ હિંમત કરી શકયું નહિ. કોણ જાણે કેમ પણ સૌની છાતી બેસી ગઈ. બધાના હાથપગ ઝલાઈ ગયા. નરસૈયો તો પાણી વગર બેહોશ પડ્યો હતો. અવાચક બની ગયો હતો. રતને આવીને કહ્યું: 'લો ભાઈ, લો ભક્તજી, પાણી પીવો.'

આંખો ખોલી એ શઠે પાણી પીધું. એણે કરેલું તે વખતનું હાસ્ય સૌનાં અંતર પર શારડી ફેરવી ગયું. ને ઝબકેલા સૌ ભાનમાં આવે તે પહેલાં રતન સૌની વચ્ચે થઈને બેધડક ચાલી ગઈ.'

ચોકીદારોએ સામસામું જોયું. મોં વીલાં પડી ગયાં. ખડકીની પછીતે જુવાનો દોડીને જોઈ આવ્યા. ત્યાં તો કોઈ દ્વાર નહોતું. ઘરનું છાપરું કે ખપેડો ફાટેલ નહોતો. સૌના હૈયા પર ધાક બેસી ગઈ. સૌના અવાજ ઊંડા ઊતરી ગયા.

'ઘર ઉઘાડીને અંદર તો જૂવો!'

પ્હો ફાટવા પહેલાંની ઘોર અંધારી વેળા હતી. રાત્રિના અંધકાર કરતાં પણ સમેટાતી વેળાનો આ અંધકાર વધુ બીહામણો હતો. સૌએ એક બીજા સામે જોયું. પણ એકેય હાથ એ ખડકીની સાંકળ તરફ વળ્યો નહિ. ડાચાં સૌનાં ફાટેલાં હતાં. ચોકીદારો પોતે જ ચોર-ડાકુ જેવા બન્યા હતા. વિસર્જન થતી રાત તેમને ઝાલી લેશે, કે ચાલ્યો આવતો વિશ્વચોકીઆત સૂરજ તેમને કેદ કરશે! બધા જાણે બેય બાજુએથી ભીંસાઈ રહ્યા હતા.

'સૌ સાથે ખોલીએ.' એવી મસલત કરીને બધાએ સામટા મળી અદ્ધર શ્વાસે ખડકી તરફ પગ મૂક્યા. સામટા હાથે સાંકળ ઉઘાડી.અંદર જતાં પરસેવો છૂટી ગયો. રોમેરોમે પાણીનાં મોતીઆં બંધાયાં.

અંદર ઘીનો દીવો બળે છે. ફૂલોની સુગંધ આવે છે. પરોડનો વાયુ વિંઝોણાં ઢોળી રહેલ છે. અને શ્વાસોચ્છવાસ લીધા વગર પણ જાણે ગાઢ નીંદરમાં સૂતેલ છે રતનબાઈ નાગરાણીનું સુંદર ગૌર શરીર.

પાસે પડી હતી એક પાણીથી ભરેલી ટબૂડી.

'એજ ટબૂડી ને એ જ લૂગડાં: અમે સૌએ ત્યાં જોયું.'

થોડાક બોલી ઊઠ્યા. ઊંઘે છે. આવીને ઘોંટી ગઈ લાગે છે.'

'ઊઠાડશું?'

'રતન! રતન! ઊઠ એઈ ચોટ્ટી!' એક જણે અવાજ દીધો.

રતનબાઈ તો એવી નીંદમાં પડી હતી, જેમાંથી કોઈ ન જગાડી શકે.

'એલા ક્યાંઈક મરી ન ગઈ હોય. છેટા રહીએ. નાહક અત્યારમાં અભડાવું પડશે.' એમ કહી એક જણે સૌને દૂર ખસેડ્યા.

થોડી વારે ઓરડામાં મૃત્યુની ટાઢાશ પ્રસરી વળી ને બ્હીએલા નાગરો બહાર નીકળી ગયા.

પ્રભાત થતાં થતાંમાં તો ઊપરકોટની દેવડી પર નાગરો, બ્રાહ્મણો, રાજપૂતો, શૈવભક્તો ને અન્ય સંપ્રદાયીઓનાં હજારો લોકોની ભીડ મચી ગઈ. કાળી ચીસો પડી, કારમા રીડીઆ ઊઠ્યા, દરવાજા ઉપર ધસારા ચાલ્યા, બારણાં કકડવા લાગ્યાં.

'શું છે આ ગોકીરો!' રા'માંડળિકે જ્યારે પાસવાનોને પૂછ્યું ત્યારે એઅના શરીરમાં નસેનસો તૂટતી હતી. એના મોં પરથી સ્વચ્છતાનો છેલ્લો છાંટો પણ ચાલ્યો ગયો હતો. એ જાણે અસલ હતો તે રા' નહિ, પણ બીજો કોઈ વેશધારી રા' લાગે. આગલા દિવસની સાંજ સુધી પણ જે વિભૂતી એના ચહેરા ઉપર તરવરતી હતી તે એક જ રાતમાં અલોપ કેમ થઈ ગઈ હતી, આ એક જ રાતમાં એણે એવા કયા પાપાસૂરની ઉપાસના કરી હતી, કયા સ્મશાનચારી પ્રેતોની સાધના કરી હતી! એના જીવતરની આ ગઈ રાત કાળીચૌદશની રાત હતી. એના છેલ્લા સંસ્કારને ઊતરડી લઈને આ રાત જાણે કાળી કોઈ બિલાડીની માફક એના ઓરડામાં લપાઈ બેઠી હતી. પણ ઊપરકોટ એ છુપી વાતથી અજાણ હતો.

'ગોકીરો શેનો છે?"

'વસ્તી વીફરી ગઈ છે. ઊપરકોટ ઘેર્યો છે. મહારાજની પાસે ફરિયાદ છે,'

'પણ આ ગામમાં ને બજારોમાં ફડાફડી શેની ચાલે છે? ઓ પણે ઢેઢવાડો કળાય, તેમાં જઈ ને કોણ સોટા ચલાવી રહેલ છે? ઓ પેલા કૃષ્ણમંદિર પાસે આ બધા કોને પીટી રહ્યા છે?' રા'માંડળિક પોતાના ઝરૂખા પરથી નગરનો મામલો નિહાળતો હતો.

'મહારાજ! નરસૈયાએ કેર કર્યો છે. ઢેઢવાડે જઈ કાલ રાતે કીર્તનો કર્યાં છે. ને એની રખાત રતનબાઈનું રાતમાં ભેદી ખૂન થયું છે. શિવભક્તો ગોપીભક્તો પર પીટ પાડી રહેલ છે. હુલ્લડ ફાટી નીકળ્યું છે. આપ જલદી લોકોને મોં બતાવો, ને નરસૈયાને યોગ્ય દંડ થશે તેવી ખાત્રી કરાવો.'

'વીસળ કામદાર ક્યાં મરી ગયો છે?'

'મહારાજ, એને તો આપે જ કાલ પરગામ મોકલેલ છે ને! એ શું આપ ભૂલી ગયા!' એક અનુચરે રા' સામે આંખની ઈશારત કરી.

'હા-હા-ઠીક! હું તો ભૂલી જ ગયો. ભૂલી શકું તો - ભૂલવા મથું છું- ભૂલી શકીશ!-નહિ ભૂલાય!-' પોતે વીસળ કામદારને શા માટે બહારગામ મોકલ્યા હતા તેનું રા'ને ભાન થયું.

'મહારાજ!' અનુચરો રા'ની વાણીનો મર્મ સમજતા હતા. તેમણે એ વાતને રોળીટોળી નાખવા કહ્યું: 'દેકારો બોલે છે. હમણાં ઊપરકોટ ઠાંસોઠાંસ ભરાશે. ઝટ મોં બતાવો! નરસૈયાને શિક્ષા કરવા લોકોને કોલ આપો.'

'હું શા માટે? -હું નહિ-કુંતાદે મોં બતાવે ને! એ કોલ આપે ને! એણે જ એ પાખંડીને રક્ષ્યો છે. એને કહો વસ્તીને જવાબ આપે-એને કહો- એ રૂપાળીને કહો- એ ભગતડીને કહો-હો-હો-હો!'

'એને પણ આપે જાત્રાએ મોકલેલ છે.' અનુચરોએ રા'ને યાદ કરાવ્યું.

'હા, યાદ આવ્યું. હું જાણું છું, એ તો ગયાં હશે દોંણેશરની જાત્રાએ-એના સગા પાસે. ભલે ગયાં. એ એને ઠેકાણે ગયાં, તો હું મારે ઠેકાણે કાં ન જાઉં!'

કુંતાદે માટે રા'ના મોંમાંથી ગંધારા શબ્દો પ્રકટપણે તો પહેલી જ વાર નીકળ્યા. અનુચરો આ હીણી વાણી સાંભળી ડઘાઈ ગયા. ત્યાં તો માણસોએ દરવાજેથી દોડતા આવી ખબર દીધા: 'મહારાજ જલદી કરો! નરસૈયાને ઉપાડીને, મારપીટ કરતા લોકો લઈ આવેલ છે. હમણાં મારી ઠાર કરશે ને પછી વધુ વકરીને આંહીં ન કરવાનું કરશે.'

'મારવા ના કહો. મેં નરસૈયાને હજી કોઈ દિ' જોયો છે ક્યાં? એનાં ગીત સાંભળ્યાં છે ક્યાં? એના ચેટક જોયાં છે ક્યાં? હજી મારી તો મનની મનમાં રહી ગઈ છે. ચાલો બહાર ચાલો, હું પ્રજાને પાકી ખાત્રી આપું -પાકે પાકી- કે નરસૈયાનાં રોનક તો હું જ હવે પૂરાં કરીશ.'

રા'નું ડોકું જ્યારે ગોખની બહાર દેખાયું, ત્યારે ઉપરકોટના અંદરના વિશાળ ચોગાનમાં કીકીઆરા કરતી ઠઠ હૂકળતી હતી. ને એ ઠાંસામાંથી એક ટોળું આગળ ધસી મોખરે આવવા મથતું હતું. ટોળું મોખરે આવ્યું ત્યારે એમના હાથમાં ઝકડાએલો એક માણસ હતો. એના શરીર પરની પોતડી અને ઉપરણી, એ બે કપડાં પણ લીરેલીરા થઈ ચૂક્યાં છે: એના હેમવરણા દેહ પર માથાની અને કપાળની ફૂટમાંથી લોહીના રેગાડા ટપકે છે: પીટાએલ દેહ ઊભો રહી શકતો નથી. છતાં એ માથું ટટાર રાખીને રા'ની સામે જોવા મથી રહ્યો છે.

'આ પાખંડી: આ મેલા મંત્રોનો સાધનારો: આ વ્યભિચારનો અખાડો ચલાવનારો: દંડ દ્યો રા'! શિરચ્છેદ કરો રાજા! નીકર ગિરનારનાં શૃંગો તૂટશે. ભૂકમ્પો થશે. દટ્ટણ પટ્ટણ થશે.' એક નગરજનનો ભૈરવી આવાજ આવા બોલ બોલતો હતો.

'એને-' રા'એ ઊંચે ઝરૂખેથી હાથ હલાવ્યો: 'બંદીગૃહે નાખો કોટવાલ! એનો શિરચ્છેદ કરવો કે બીજી કોઈ ભૂંડી રીતે મારવો તે આજ નક્કી થશે. પ્રજા વિશ્વાસ રાખે.'

એટલું બોલીને રા' ઊભા રહ્યા, લોકમેદનીના હર્ષલલકાર ને 'જય હો જૂનાના ધણીનો! જય હો શંભુના ગણનો' એવા જયજયકાર ગગનને વિદારી રહ્યા.

રા' સૌની સામે હસ્યો, એનું ડોકું ગોખમાંથી અદૃશ્ય થયું, નરસૈયાએ ગોખ પરથી આંખો ઉપાડી લઈ, એથી થોડે દૂર દેખાતા બીજા એક શુન્ય ગોખ પર મીટ માંડી...ને ત્યાંથી દૃષ્ટિ ઠરી રહી ગિરનારનાં એ શિખરો ઉપર, જે શિખરો ત્રણસો વર્ષ પર એક રાજરાણીને ઠપકે તૂટી ખાંગાં થયાં છે, ને આજ પણ એ ખાંગાં ચોસલાં, ગરવાના હૈયાફાટ વિલાપનાં થીજી ગયેલાં આંસુ સમાં પડેલાં છે.

તે દિવસ બપોરની રાજકચેરી બેઠી. આખું જૂનાગઢ હક્લક્યું. રા' માંડળિકને ન્યાયકામમાં મદદ આપવા પુરોહિતો ને નાગર ગૃહસ્થો બેઠા હતા. તેમણે સૌથી વધુ મહેનત કપાળનાં ત્રિપુંડો વગેરે તિલકો તાણવામાં લીધી હતી તે કળાઈ આવતું હતું. પ્રત્યેકના પોશાક અને લલાટમાંથી ધર્મ જાણે હાકોટા કરતો હતો. તેમના હાથમાં શાસ્ત્રોનાં મોટાં નાનાં પોથાં હતાં. નરસૈયાનો અપરાધ સાબિત કરવા તેમણે પ્રમાણો તૈયાર રાખ્યાં હતાં.

બાકીની લોકમેદનીનો મોટો ભાગ રોનક માટે આવેલો હતો. તેમની અંદર વાતો થતી હતી: 'હજુ કેટલીક વાર લાગશે? નરસૈયાને હજુ લાવતા કેમ નથી? પહેલેથી આંહીં લાવ્યા હોત તો જરા ચેટક તો થાત. એને શું બંદીગૃહની અંદર જ પાછો લઈ જઈને શિરચ્છેદ કરશે? એ કરતાં તો બહાર મેદાનમાં કાળવા દરવાજે કરે તો કેવું સારું! ના ભૈ ના, ગિરનાર દરવાજે જ વધુ સગવડ પડે: ખરું કહું તો એણે ભેરવ-જપ માથેથી જ પછાડવો જોઈએ એટલે ફોદેફોદા વેરાઈ જાય: હવે ભૈ, તમેય કાંઈ સમજો નહિ ને? ભેરવ-જપ ખવરાવે તો તો એને આવતે અવતારે રાજયોગ જ થાય ને.'

લોકમેદનીનો બીજો ભાગ વળી બીજું જ બોલતો હતો: શું થવા બેઠું છે જૂનાગઢનું! ઓલી રતન એમને એમ મૂઈ એ બરાબર ન થયું: એને ભૂંડે હવાલે મારવી જોતી'તી: બેયને માથાં મૂંડી, ચૂનો ચોપડી, અવળા ગધેડે બેસાડી ગામમાં ફેરવવાં જોતાં'તાં: ના ભૈ ના, એને બેઉને તો એક લોઢાના થંભ ધગાવી બાથ ભીડાવવી જોતી'તી.'

૨૬. છેલ્લું ગાન

દૂર દૂર હાથકડીઓ અને પગ-બેડીઓના ઝંકાર સંભળાયા.

'એલા નરસૈયાને લાવે છે લાવે છે.' બેડીઓના રણઝણાટ નજીક આવ્યા.

ખુલ્લાં ખડગોવાળા પ્રહરીઓથી વીંટળાએલો ભક્ત નરસૈયો રાજસભામાં આવ્યો ત્યારે કીકીઆટા ઊઠ્યા: 'એલા એના કપાળમાં ટીલું નથી.'

'ટીલું તો હવે એને કપાળે ધગાવીને ચોડી દેવું જોઈએ.'

'એનો વીઠલો હજી વારે ધાયો કેમ નહિ? મારે બેટે આટલાં વરસ સુધી ધતીંગ હાંક્યે રાખ્યું, શ્રીહરિને દામોદરરાયજીને નામે.'

'એલા, તારા શ્રીહરિને તેડાવ ઝટ તેડાવ.' એને કોઈ આંગળી ચીંધી કહેતો હતો.

'આજ હવે રતનબાઈ પાણી નહિ પાય તે તરસે મરી જાજે.'

ભરસભામાં રા'માંડળિકે પ્રવેશ કર્યો. 'જય તિરથપતિ! જય શંભુના ગણ: જય ગંગાજળિયા!' એવી રાડો પડી. એ બિરદોને ઝીલતો રા' પૂરેપૂરો લહેરમાં હતો. એના મોં ઉપર ગાંભીર્યની રેખા જ રહી નહોતી. પ્રજાવત્સલ અને લોકપ્રિય બનવાનો કોઈ અજબ મોકો એને જાણે આજ મળી ગયો.

નરસૈયાને ન્યાયકર્તાઓએ પૂછપરછ માંડી: 'તું કોનો ઉપાસક છો?'

'શ્રીહરિનો શ્રી કૃષ્ણનો.'

'એટલે શિવનો વિરોધી ખરો ને.'

'ના બાપ, મારો વાલોજી બીજા દેવથી જૂદા નથી. મારા શામળાજીમાં સૌ સમાઈ જાય છે.'

'જુવો મહારજા!' પુરોહિતો બોલ્યા: 'અન્ય દેવો એના દેવની અંદર સમાઈ ગયાનું કહે છે. પોતાના દેવની બડાઈ મારે છે.'

'તારો વાલોજી તારા ઘરનાં કામકાજ ઉકેલી જાય છે એવું તું લોકોને ભણતર ભણાવે છે?'

'શ્રીહરિ તો સૌનાં કામકાજ ઉકેલે છે. બધાની આબરૂનો રખેવાળ શ્રીહરિ છે. મુજ સરીખા પ્રમાદીની, દુર્બળ ને દીનની એ વધુ સંભાળ રાખે છે.'

'તારે નાવાનું ગરમ પાણી પણ પ્રભુ ઠંડું કરી જાય છે ખરું?'

નરસૈયો શું બોલે?

'તારી છોકરીનું મામેરુંય પ્રભુ પૂરી આવે, ને છોકરાના વીવા પણ પ્રભુ ઉકેલી આવે! ખરું!'

'શ્રીહરિ સિવાય મારું રેઢીઆળનું તો બીજું કોણ પાર પાડે?'

'તારા શ્રીહરિને તેં એકેય વાર આમ રૂપ ધરીને તારાં કામ કરતા નજરોનજર દીઠા છે?'

'ના રે ના! રાધેશ્યામ કરો મહારાજ. મેં કદી નથી જોયા. મુજ સરખા પાપીને એનાં દર્શન ક્યાંથી થાય?'

'ત્યારે તું પોતાને પાપી માન છ. એટલો વળી ડાહ્યો! ને પરદેશીઓના પારકા પૈસા લઈને ખોટેખોટી હુંડી પણ તેંજ લખી આપેલીને?'

નરસૈયો ન બોલ્યો. એ ભૂલનો એને પસ્તાવો હતો.

'પછી આ રતન નાગરાણીને તારે શું સગપણ હતું?'

'એ મારાં મામી હતાં. વાલાજીનાં ભક્ત હતાં.'

'એના જ હાથનું પાણી પીવામાં કાંઈ વિશેષ ભજન-રસ પડતો હતો? કોઈ પુરુષ નહિ, તારી સગી સ્ત્રી કે પુત્રી નહિ, કોઈ બુઢ્ઢી નગરનારી નહિ, ને આ રાતી રાણ જેવી રતનમામી જ તને પાણી પાય એવાં વ્રત પણ તારે વાલેજીએ જ લેવરાવ્યાં હશે, ખરું?'

'રતનમામી શ્રીહરિને વહાલાં હતાં. કેમકે મુજ સરીખાં એ પણ દીન હતાં, હરિનાં શરણાગત હતાં.'

'ને તુજ સરીખાં પાપી પણ હતાં, એમ કહી દે ને?'

'પાપી નહોતાં. પાપીને પુનિત કરવાવાળાં હતાં. મારે વાલેજીએ જ મારી સારસંભાળ લેવા એને મેલ્યાં હતાં.'

'એનું મોત કેમ થયું? તારો વિરહ સહી ન શક્યાં એથી ને?'

'વાલાજીએ પોતાને શરણે બોલાવી લીધાં હશે. મને પાપીને રઝળતો મેલી ગયાં. મને કહ્યું પણ નહિ. મને જરીક ચેતવ્યો હોત! આ પાણી છેલ્લી વારનું છે એટલુંય જો મને ગઈ રાતે કહ્યું હોત!'

આંહી નરસૈયો ન્યાયકર્તાના સવાલનો જવાબ નહોતો દેતો, પણ એની આંખો આખી કચેરી પર દસે દિશ ભમતી હતી ને એ બોલતો હતો. માણસો એની આંખોમાં દડ દડ વહેતી અશ્રુધારા દેખતાં હતાં. અનેક પ્રેક્ષકો એની મજાક મશ્કરી કરવા આવેલાં છતાં રતનમામીની વાત પર નરસૈયાના મોં ઉપર ઘોળાતી કરુણાદ્રતા નિરખીને તેઓ પણ અનુકમ્પાયમાન થયાં.

રા'એ પૂછ્યું: 'હેં ભક્તજી! તમે તો ગો-લોકમાં વિચરી આવ્યા છો, હરિનું રાસમંડળ નજરે જોઈ આવેલ છો, તો તમે ત્યાં અપ્સરાઓ પણ જોઈ હશે ને? અપ્સરા કેવી હોય, વર્ણવી તો દેખાડો.'

'બાપ, મને ખબર નથી. મેં જોઈ નથી. મને ભાસ થયો કે હું હરિની પુરીમાં ગયો. પણ મેં ત્યાં બે જ જોયાં છે. એક કૃષ્ણ ને એક રાધિકા.'

'રતન મામી તો હવે અપ્સરા થશે ને?'

'મને શી ખબર મહારાજ?'

'અને હેં ભક્તરાજ!' રા'એ પૂછ્યું: 'રાજકુટુંબમાંથી તમને કોઈક મનભાવતી છૂપી મદદ પહોંચાડે છે એ વાત સાચી?'

'કોણ મદદ પહોંચાડે છે ને કોણ નહિ, એ મને કશી ખબર નથી. મદદ તો મારા વાલાજી વગર કોણ કરે?'

'વાલા વાલાની વાત કરતો હવે સીધું બોલને શઠ!' રા'ના દાંત કચકચતા હતા. માંડળિકની આવી આછકલી તબિયત પ્રજાએ કદી નહોતી દીઠી. નરસૈયો કશું ન બોલ્યો.

એક નાગરે કહ્યું: 'અને નાગરોના જ્ઞાતિભોજનમાં હાડકાંના નળા લઈ લઈ ચાંડાલોને પણ એણે જ પેસાડેલા મહારાજ!'

'તારે કંઈ કહેવું છે ભગત?'

'ના મારા વાલાજી.'

તપાસ પૂરી થઈ. પુરોહિતો સાથે મંત્રણા કરી રા'એ ફેંસલો સંભળાવ્યો.

'જૂનાગઢનો નરસૈયો પાખંડ ચલાવે છે. પરસ્ત્રીઓને ફસાવે છે. અજ્ઞાનીઓને ભોળવી ઊંધા માર્ગે ચડાવે છે. જો એ રાધાકૃષ્ણની આ લંપટ ભક્તિ છોડી દ્યે, તો જ જીવતો રહી શકશે. ને ગોપીનો પંથ ન છોડે તો પછી એ સાબિત કરી આપે કે એના શ્રી દામોદરરાયજી સાચા છે અને સાચેસાચ એને ભીડમાં સહાયકર્તા બને છે. દામોદરરાયજીના મંદિરમાં પ્રભુની મૂર્તિના ગળામાં જે ફૂલહાર છે, એ હાર જો પ્રભુ નરસૈયાના કંઠમાં પહેરાવી જાય, તો જ એ જીવે, નહિ તો કાલ પ્રાતઃકાળે, સર્વ પ્રજાજનો નજરે નિહાળે તેમ આ ધૂર્તનું માથું ઘાતકની કુહાડી ધડથી જુદું કરશે.'

માથું અને ધડ કુહાડીથી જુદાં થશે, એ શબ્દો બોલાતાં તો બધી આંખો નરસૈયાના ગળા ઉપર નોંધાઈ ગઈ. એ ગળું ગોરું હતું. એ ગળામાંથી રેલાતી સૂરોની ધારાઓ લોકોએ પચીસ વર્ષોથી પીધી હતી. વળતા દિવસ પ્રભાતથી આ ગળું ગાતું બંધ થશે.

લોકોની નજર ગળાથી ચડતી ચડતી ઉપર જતી હતી ને સુંદર મસ્તક્ને સ્પર્શ કરતી હતી; લોકોની નજર ગળાથી નીચે ઊતરતી ઊતરતી નરસૈયાના ક્ષીણ છતાં સંઘેડા-ઉતાર ઘાટીલાં અંગોને ઝીણવટથી જાણે સ્પર્શ કરતી હતી.આટલો કોમળ દેહ, નાગર માતપિતાનાં પરમાણુંમાંથી નીપજેલો આ હેમવરણો દેહ: અડતાં પણ જાણે એની ગુલાબ-પાંદડીઓ ખરી જશે એવી બીક લાગે: જોતાં પણ એની ઉપર આપણી જ પોતાની નજર લાગશે એવી ચિંતા લાગે.

એ શરીર પર કાલે કુહાડો ઊતરશે?

અત્યાર સુધી લોકોને તમાશો હતો, હવે લોકોને હેબત બેઠી.

નરસૈયો તો રા'નો હુકમ વંચાયો ત્યારે પણ જેવો ને તેવો જ ઊભો હતો. લોકોમાંથી કેટલાકને હજુ આશા હતી કે નરસૈયો તો રા'ને શરાપી ત્યાં ને ત્યાં ભસ્મ કરશે. પણ આ અપમાનની ઝડીઓ ઝીલતો નરસૈયો દિવ્ય તેજથી પરવારી ગયેલો લાગ્યો. નરસૈયાને બંદીવાસમાં પાછો લઈ ગયા ત્યારે લોકો ટીખળ કે ઠઠ્ઠા ન કરી શક્યા. સૌને થયું કે નરસૈયો રાતમાં ને રાતમાં કાંઈક ચમત્કાર કરે તો સારું.

કોઈને એમ ન થયું કે એ ચમત્કાર કરે તે કરતાં આપણે જ આ અધર્માચારની સામે થઈને રા'ને ઘોર પાતકમાંથી ઉગારીએ.

નરસૈયો પોતેજ કાંઈક પરચો બતાવે એ આશા વગર બીજું લોકબળ ત્યાં બાકી રહ્યું નહોતું.

હાથમાં કડી ને પગમાં બેડીઓ: એના ઝંકાર નરસૈયો બંદીવાસ તરફ જતો હતો ત્યારે એના પગલે પગલે સંભળાતા હતા. કોઈ કહેતું હતું કે ઝંકાર તાલબંધી હતા. નરસૈયો હાથમાં કરતાલ લઈને ગાતો અને તેવળ પગમાં પહેરી નૃત્ય કરતો ત્યારે જે રૂમઝુમાટ નીકળતા તેને જ મળતા આ ઝંકાર હતા. મનમાં મનમાં એ શું કાંઈક ગાતો જતો હતો?

રાત પડી. પ્રહર દોટદોટ પગલે ચાલવા લાગ્યો. પહેલા પહોરે પ્રહરીઓએ રા'ને ખબર દીધા કે બંદીવાસમાં કેદી ચૂપચાપ બેઠો છે. બીજું કાંઈ કરતો નથી. રા'એ આનંદમાં આવી સૂરા લીધી. બીજો પહોર બેઠો. નરસૈયો ચૂપચાપ બેઠો છે એવા ખબર રા'ને પહોંચ્યા. રા'એ ફરીવાર મદિરાની પ્યાલીઓ પીધી. રા'ના રંગમહેલમાં સુંદરીઓના નાટારંભ શરૂ થયા.

ત્રીજો પહોર - નરસૈયો કંઈ કરતાં કંઈ જ નથી બોલતો, નથી ગાતો, માત્ર હાથપગની કડીઓ બેડીઓ ઝંકારતો ઝંકારતો કશાક સૂરો બેસારી રહ્યો છે ને બોલે છે " 'વાલાજી મારા! જતાં જતાં એક જ હોંશ અંતરમાં રહી જાય છે; વાલા, કેદારો ગાઈને તમને મીઠી મીઠી નીંદરમાંથી જગાડી નહિ શકું. અને આ ભવમાંથી વિદાય લેતે લેતે હે બાળગોપાળ! તમને હું કાળીનાગ કાળીંગા સાથે જુદ્ધમાં નહિ લડાવી શકું. શું કરું શામળા! મારો કેદારો તો તળાજે રહ્યો. ને કેદારા વગરનું મારું ગાણું તમને આ બે વર્ષથી સંતોષી શકતું નથી તેય જાણું છું. બીજું કાંઈ ગાવું નથી. ગાવો'તો એક કેદારો: ગાઈ શકત તો મરવું મીઠું લાગત.'

પ્હો ફાટતી હતી ત્યારે એકાએક બંદીવાસમાંથી સૂરાવળનો ગબારો ચડ્યો. રાતભર આસવો પીતો જાગતો રહેલ રા' ઝોલે ગયો હતો તેઅમાંથી નીંદર ભાંગી ગઈ. કોઈક ગાતું હતું -

'એ જી વાલા હારને કારણ નવ મારીએં

હઠીલા હરિ અમુંને

માર્યા રે પછી મોરા નાથજી

દોષ ચડશે તમુંને

એ જી વાલા હારના સાટુ નવ મારીએં....

'પ્રતિહારી!' રા'એ બહાર અટારી પર આવી બેબાકળા પહેરગીરને પૂછ્યું: 'કોણ ગાય છે, નરસૈયો?'

'હા મહારાજ.'

ત્યાં તો નવા સૂર ઉપડ્યા. પરોડનું પદ્મ ઊઘડતું હતું તેમ સૂરોની પણ પાંખડીઓ ખુલતી હતી.

'એ જી વાલા! ગલ રે ફુલન ફેરો હારલો

ગૂંથી લાવોને વેલો,

માંડળિક મુજને મારશે રે

રવિ ઊગ્યા પેલો

વાલા હારના સાટુ.....'

રા'ને વિસ્મય થયું: 'આ કેદારો રાગ ક્યાંથી? નરસૈયાએ ઘરેણે મૂકેલો કેદારો કોણ છોડાવી લાવ્યું? આ કેદારો જેમ જેમ ગવાતો જાય છે તેમ તેમ મારો પ્રાણ ગભરાટ કેમ અનુભવે છે? મનમાં મુંઝારો કેમ થાય છે? એલા દોડો, કોઈક એને કેદારો ગાતો બંધ કરો. એને મોંયે હાથ દાબી વાળો. એ કેદારો ગાય છે ને મને થાય છે કે મારો ઊપરકોટ ને ગરવો પહાડ ક્યાંઈક ઓગળી જશે. એલા કોઈ સાંભળતા કેમ નથી? ઝટ નરસૈયાને કેદારો ગાતો અટકાવો.'

પહેરગીરોને પૂરી સમજ પડે તે પૂર્વે તો રા' પોતે અણવાણે પગે ને અધૂરે લૂગડે બંદીવાસ તરફ દોડ્યો. ત્યાં જઈ એ પણ સ્તબ્ધ ઊભો રહ્યો. ને કેદારાના સૂર વણથંભ્યા વહેતા રહ્યા -

એ જી, વાલા, અરધી રજની વહી ગઈ

હાર કેમ ન આવ્યો,

દેચું રે અમારી દામોદરા!

બંધીવાન બંધ છોડાવો...

વાલા હારના સાટુ નવ મારીએં.

એકલો બેઠો બેઠો નરસૈયો ગાતો હતો. પાસે તંબૂર નહોતો, કરતાલ નહોતી. હતી ફક્ત હાથ પગની શૃંખલાઓ. એ તાલસૂર પૂરાવતી હતી, ને નરસૈયો ગળું મોકળું મેલીને ગાતો હતો.

જૂનાગઢ શહેર પણ અરધુંપરધું જ ઊંઘતું હતું. તેણે વહેલાં ઊઠીને નરસૈયાનો તાલ જોવા જવા તૈયારી કરી હતી. ઊપરકોટને બારણે ગિરદી જામી ગઈ હતી. સૂર્યોદયને ઝાઝી વાર નહોતી. ઊપરકોટની અંદરથી ઊંચે વાયુમાં ઉપરા ઉપરી કેદારાના પ્રભાતીસૂર ગગનારોહણ કરતા હતા: સાંભળનારા નગરજનો નવાઈ પામતા હતા. 'નરસૈયો મરવાની તૈયારી કરી રહ્યો લાગે છે. પણ છેલ્લાં બે વર્ષથી કદી ન ગાયેલા આ કેદાર-સૂરનો લલકાર આજ ઓચિંતો શાથી? એ સૌને કહેતો'તોને, કે કેદાર ગાવાની તો મારા વાલાજીની મના છે.'

આકાશ રૂધિરવરણું બન્યું ને સૌ દરવાજા સામે તાકી રહ્યા. 'એ હવે નીકળ્યો સમજો!'

નીકળ્યો તો ખરો, પણ નોખા જ રંગઢંગમાં: ઊપરકોટમાંથી ચાલ્યા આવતા નરસૈયાને હાથે કડી નથી, પગે બેડીઓ નથી: ગળામાં ગલફૂલનો હાર છે. પહેરગીરો એને પગે લાગતા ચાલ્યા આવે છે.

દરવાજા પર આવીને પહેરેગીરોએ હાથ જોડી કહ્યું: 'ભક્તજી! હવે આપ છૂટા છો. પધારો.'

'રાધેશ્યામ! મારા વાલાજી! સહુને રાધેશ્યામ. તમને મેં બહુ કોચવ્યા. માફ કરજો દાસને.'

એમ સામે જવાબ વાળતો નરસૈયો દરવાજેથી એકલો નગર તરફ ચાલી નીકળ્યો. લોકોની ઠઠ ચકિત બની જોતી જોતી ઊભી રહી ગઈ. રા'ના પ્રહરીઓ જેને પગે લાગ્યા હતા, તેની બેઅદબ કોણ કરી શકે! સૌ કૌતુકમાં ગરકાવ હતા.

બજાર સોંસરવો નરસૈયો ચાલ્યો જતો હતો: ને લોકવાયકા એનીય મોખરે ચાલી જતી હતી, 'એનો કેદારો કોક રાતોરાત છોડાવી લાવ્યું. ને કેદારો ગાયે પ્રભુ રીઝ્યા.'

'પ્રભુ તો રીઝયા હો કે નૈ, પણ માંડળિકે પરોઢના પહેલા ઉજાસમાં નરસૈને કંઠે કોઈક અદૃશ્ય બે હાથ હાર આરોપતા દીઠા.'

'નજરબંદી કરી હશે.'

'તે વગર કાંઈ કરડો રા' એને છોડે?'

'અરે મહારાણી કુંતાદેએ રા'ને ટાઢો દમ દીધો હશે.'

'કુંતાદે તો અહીં ક્યાં છે? એ તો હોય તો રા' આટલુંય કરી શકે?

'આટલું એટલે કેટલું? કાલની વાત તો સૌ જાણે છે, પણ પરમ દિ'ની રાતની વાત કોઈ જાણો છો?'

'શું વળી?

'કુંતાદે પરમ દિ' સવારે જ જાત્રાએ સીધાવ્યાં, ને પરમ દિ' રાતે રા'એ -વીશળ કામદારના ઘરમાં-કામદારની ગેરહાજરીમાં-'

'ચૂપ ચૂપ.'

'મને તો આ હાર ફાર વાળી વાત ખોટી લાગે છે. આપણો રા' હવે તો અપ્સરાઉં ગોતે છે ખરો ને, તે નરસૈયે ઈ કામ માથે લીધું હશે.'

લોકવાયકા ઘેરઘેર જુદા ખુલાસા આપતી ઘૂમી વળી. રા' આખો દિવસ બહાર નીકળ્યો નહિ. ને નરસૈ મહેતાના ચોરામાં રાતે જ્યારે ભાવિકો બીતા બીતા પણ ભેળા થયા, ત્યારે ફરી ભજનો મડાયાં. મોડી રાતે કંઠે શોષ પડ્યો, ત્યારે અન્ય સૌને આછો આભાસ થયો - એક સ્ત્રીના હાથમાં જળની લોટી છે. ભક્ત નરસૈયો અંતરિક્ષમાં હોઠ માંડે છે. લોટી ઝાલનાર આકૃતિની ધૂમ્રછાયા વાયુમાં ઓગળી જાય છે.

પ્રભાતિયાં બોલીને નરસૈયે સૌને હાથ જોડી કહ્યું: 'વાલાજીનાં સૌ સ્વરૂપો! આજથી આપણા છેલ્લા જેગોપાળ છે: હવે પાણી પાનારને વારંવાર શ્રમ આપવો નથી: બહ્ દૂરથી એને કાયા ધરી મહાકષ્ઠે આવવું પડે છે. હવે નરસૈયો ગાશે નહિ.'

૨૭. સુલતાનનો મનસૂબો

સાડા તેર વર્ષના સુલતાનને તખ્ત પર બેઠે સાત વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. બેઉ બાજુ મૂછો નીકળી ચૂકી હતી. સુલતાન 'બીગરો' બનતો જતો હતો. અને ઉમરાવોનાં કલેશ કંકાસ તેમ જ કાવત્રાંને સાફ કરી નાખી ઘોડે પલાણ્યો હતો, મુલકો ઘૂમતો હતો.

'આ જાંબુડો કોણે વાવેલ છે?' એમ કહેતે જુવાન સુલતાને રસ્તા પરની એક ઝુંપડી પાસે ઘોડો રોક્યો. ઝૂંપડીનો વાસી ગરીબ માણસ બહાર આવી ઝૂકી ઊભો રહ્યો: 'મેં વાવેલ છે ખાવંદ.'

'પાણી ક્યાંથી કાઢો છો?'

'દૂર નદીથી કાવડ ભરી આવું છું.'

'એને આંહીં કૂવો ખોદાવી આપો વઝીર, ને વધારે ઝાડ વાવે તો ઇનામ આપો.'

સુલતાનની એ વનસ્પતિ પરની પ્રીતિથી જ ગૂજરાત ગુલિસ્તાં બનતું હતું. આંબા, દાડમડી, રાયણ, જાંબુ, નાળીએર, બીલાં ને મહુડાં ગૂજરાતની રસાળ ધરતીને ભાવતાં. હર કિસમનાં ફળઝાડ ઉઝેરવા રૈયતમાં ઉત્સાહ પ્રગટ્યો. પાંચ કોસ લાંબો પહોળો ફિરદોસ બાગ અમદાવાદની પૃથ્વીના લીલુડા કમખા સરીખો પથરાઈ ગયો.

કસ્બે કસ્બે જુવાન સુલતાનની સવારી નીકળી. પંથે પંથે એણે ફળફૂલનાં ઝાડનો શોખ વેર્યો. ને જ્યાં જ્યાં એણે ગામની કોઈ દુકાન કે ઘર ખાલી અથવા ઉજ્જડ પડેલું જોયું ત્યાં ત્યાં એનો ઘોડો ઊભો રહ્યો, એની આંગળી ચિંધાઈ, એણે અધિકારીઓને પહેલો પ્રશ્ન હંમેશાં એ જ પૂછ્યો 'આ ઉજ્જડ કે ખાલી બનવાનું કારણ?'

'બાપ મરી ગએલ છે. છોકરાં નાનાં છે.'

'મદદ આપો. એના ઉમરવાન સગાને એની સાથે રહી વેપાર કરવા કહો. રાજ મદદ આપે છે.'

જ્યાં જ્યાં સુલતાન વિચર્યા ત્યાં ત્યાં આવાં વેરાન પડેલાં સ્થાનોનો એણે દિવસ વાળ્યો. એણે કહ્યું: 'એક પણ ખાલી મકાન મને ભયંકર ભાસે છે.'

ઠેર ઠેર એણે લશ્કરની હાલત તપાસી. 'સિપાહીઓ કેમ કંગાલ બન્યા છે?'

'કરજવાન બની વ્યાજખાઉઓના સિતમો તળે ચગદાયા છે.'

'લશ્કરીઓને ફરમાન સંભળાવો કે ખબરદાર, બહારનું કરજ કરે નહિ. ગૂજરાતની મહેસૂલનો એક ભાગ અલાયદો પાડો, ને તેમાંથી લશ્કરીઓને જરૂર પડતાં ધીરો, પાછું તેની જાગીર પરથી વગર વ્યાજે વસૂલ કરો. વ્યાજખોરો તો કુત્તા છે. તેમનાથી છેટા રહે લશ્કરીઓ!'

પોતે જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં સૈન્યના સિપાહીઓનાં પત્રકો તપાસ્યાં. અનેકના નામ પરથી જાગીરો રદ થયેલી જોઈ કારણ પૂછ્યું. ખુલાસો મળ્યો: 'એ સિપાહીઓ તો લડાઈમાં કામ આવી ગયા છે અથવા કુદરતી મોત પામ્યા છે.'

'તો પણ એની જાગીર સરકાર દાખલ શા માટે કરો છો?'

'શું કરીએ?'

'તેના છોકરાને નામે કરી આપો.'

'ઘણા તો અપૂત્ર મૂવા છે.'

'તો અરધો ભાગ તેની દીકરીઓને આપો.'

'ઘણા તો સાવ વાંઝીઆ મૂવા છે, નામદાર!'

'તો એનાં આશરાવાસી હશે ને! એની ઓરત, ભણેજ, ભત્રીજી વગેરે વિધવાઓ હશે. એને સૌને યોગ્ય મદદ પહોંચાડો.'

જુવાન સુલતાનનાં આ ફરમાનોએ ફોજનાં માણસોમાં ચમક પેદા કરી. પોતાની સાત પેઢી સુધી નજર પહોંચાડનાર ખાવીંદને માટે તેઓ પોતાની ચામડી ઉતારી દેવા પણ તૈયાર થયા.

અમલદાર આવીને કહેતો: 'હઝૂર, ફલાણો અમીર ગુજરી ગયો છે. પણ એનો દીકરો પદવીને લાયક નથી.'

સુલતાન એને જવાબ વાળતો: 'ફિકર નહિ. તેની પદવી જ તેને લાયક બનાવશે. તેની જાગીર કે પદવી ન ખૂંચવશો.'

આવા ડહાપણથી જુવાન સુલતાને માણસોને માણસાઈ શીખવાડી. જાગીરદારોને તેઓ જોરજુલમ ન આચરે ત્યાં સુધી તેમની હક્ક રક્ષા બાબત નિર્ભય બનાવ્યા. વેપારીઓને ચોર લૂંટારાથી સલામત કરી મૂક્યા, અને એનો જવાબ ધરતીએ ક્યારનો વાળી દીધો હતો: સરકારના એકેએક ગામડાની ઉપજ વધીને બેવડી બની હતી.

'બીગરો' બનવાની ખુમારીમાં મૂછોને બેઉ બાજુ વળ ચડાવતો જુવાન સુલતાન એક દિવસ કપડવણજ કસ્બામાં મુકામ નાખીને પડ્યો હતો.

રાતનું ભોજન કરીને એ ઊઠ્યો છે ને બૂમો મારે છે: 'અરે મમરા લાવ રે જલદી મમરા!'

પાંચ શેર મમરાની તાસકો એની સામે મૂકાય છે, તેમાંથી એ ફાકડા ભરતો બોલે છે: 'યા અલ્લાહ! એક ગૂજરાતી મણની રસોઈ મારા જઠરનો ખાડો પૂરી નથી શકતી. અરે ભાઈ આ પાંચ શેર મમરા તો હમણાં ચટ થઈ જશે. મારી પથારીની બેઉ બાજુ સમૂસા મૂકાવેલ છે ને? ભૂલી નથી ગયા ને એ હેઈ ખાનસામાઓ? ન ભૂલજો, નીકર રાતમાં ઊઠીને હું તમને ખાઈ જઈશ હાં કે .'

'જનાબ, બધું બરાબર મૂકેલ છે.'

'પલંગની બેઉ બાજુ હાં કે! હું જે બાજુ ઊઠી જાઉં તે બાજુ મારો હાથ સમૂસાની તાસક પર જ પડવો જોઈએ. હાં કે? અને સુનો બે ખાનસામા, ચૂક મત કરો બાબા, સવારે નમાઝ પઢ્યા પછી તૂરત મારે માટે મધ ને ઘી કટોરા ભરી ભરીને તૈયાર છે કે? અને સુનેરી કેળાં કેટલાં છે?'

'દોઢ સો છે હઝૂર.'

'બરાબર દોઢસોની લૂમ મૂકવી હાં કે? નહિતર હું ભૂખે મરી જઈશ. ઓ મારા માલિકા!ઓ ખુદા! અમ્મા સાચું જ કહેતી હતી કે ફતીઆ, ખાઉધરા, તારું શું થશે! ખુદાતાલાએ મહમૂદને ગૂજરાતનો સુલતાન ન બનાવ્યો હોત તો એનું પેટ કોણ ભરત!' મમરા બૂકડાવતો બૂકડાવતો એ જુવાન સુલતાન આમ બોલે જતો હતો ને રાજી રાજી થતો હતો.

'જહાંપના!' મંત્રીએ વરધી દીધી: 'પેલો શખ્સ સોરઠથી આવેલ છે.'

'એને આંહી લઈ આવો.'

આવનાર આદમીએ બે હાથ નીચે સુધી નમાવીને કુરનસ કરી. એનો લેબાસ અસલ કાઠિયાવાડી હતો. માથે ગુલખારી આંટીવાળી પાઘડી: અંગ પર લાંબો અંગરખો, ઉપર હીરકોરી પીછોડી, ઢીલી ખૂલતી સુરવાળ, હાથની આંગળીઓમાં હેમના વેઢ: વૃદ્ધ હોવા છતાં ટાપટીપ કમાલ હતી.

'ક્યાંથી આવો છો?' વાતચીત કરનાર એ બે જ જણ રહ્યા એટલે સુલતાને પૂછ્યું.

'જૂનાગઢથી, જહાંપના.'

'નામ?'

'વીશળ કામદાર: રા'માંડળિકનો કારભારી છું.'

'શી છૂપી વાત કહેવી છે તમારે?'

'પાદશા સલામત! સોરઠની વસ્તીને રક્ષા આપો. હવે જલદી રક્ષા આપો. અમારો રા' ભયંકર બન્યો છે. ન કરવાનાં કર્મો આદરેલ છે એણે.'

'તમે કેમ નીમકહરામ થવા આવ્યા છો? જાણો છો બનીઆ! સુલતાન એક મુસ્લિમ છે. કાફીરોનો કાળ છે મહમુદશા. ને હિંદુઓની મક્કા-મદીના સરખી સોરઠ માથે જ્યારે એની સમશેર

ઉતરશે ત્યાર એકેય દેરૂં સલામત નહિ રહે,મંદિરે મંદિરે મસ્જિદો બંધાશે. પિછાનો છો મને કાળને!' સુલતાને આંખો ફાડીને ચકળ વકળ ડોળા ઘૂમાવ્યા.

'હે પાદશાહ! જે કરવું હોય તે કરજો. સોરઠની વસ્તી એ બધું સહી લેશે. નથી સહેવાતા આ અમારા હિંદુ રાજાના અનાચાર!'

'તમને શું નડ્યો રા'માંડળિક, હેં શેઠિયા!' સુલતાન મોં મલકાવતો હતો.

'મારે માથે તો ખુદાવંદ-' એ રડવા જેવો બન્યો: 'અવધિ કરી છે. મારી શાદી થઈ-'

'તારી? બુઢ્ઢાની?' સુલતાનના મોંમાં મમરાનો બુકડો અટકી રહ્યો.

'હા, નામદાર, ત્રીજી વારની શાદી; છોરુની ખોટે કરવી પડી: મેં મારા ધણીને ઘેરે આદરસત્કાર કરવા તેડાવ્યા. એણે મારી સ્ત્રીને નજરમાં લીધી. ને એક વાર મને ગામતરે મોકલી મારા ઘરમાં રાતે ઘૂસી જઈ, મારી નવીની-મારી મોહિનીની લાજ લૂંટી- ઓ મારા બાપ!' કહેતાં એ રડી પડ્યો.

'અબે બેવકૂફ બનીઆ!' સુલતાને કહ્યું: 'મારામાં પણ હવસનું જોર ક્યાં કમ છે? હું સોરઠ ઉપર ત્રાટકીશ ત્યારે-'

'આપ તો માવતર, ઠીક પડે તેમ કરજો. આ તો હિંદુ દેવસ્થાનાંનો રાજા થઈને વિશ્વાસઘાત કરે છે. ને મારી શેઠાણી મોહિનીનો અવતાર બગાડ્યો તેને વળતે જ દિવસે એણે અમારા એક દરવેશ નરસૈયા ઉપર અકેકાર ગુજાર્યો. એ વિફરી ગયો છે. એ હવે શું નહિ કરે તેનું ઠેકાણું નથી. એને કોઈનો ડર નથી રહ્યો. આપને તો એ છોકરું જ માને છે. ને આપની વિરુદ્ધ પ્રજાને ઉશ્કેરી બેઠો છે.'

તે તો મેં પણ સાંભળ્યું છે, કામદાર.'

'અન્નદાતા! સોરઠ દેશ તો આજે આપ જેવા સુલતાનની કલગીમાં જ શોભે. આજ એને એક અફીણી, એદી, અભિમાની, લૂંટારો, જારકર્મી જ ભોગવે છે.'

'હા, મેં પણ સુણ્યું છે કે ખુદાએ માળવા, ખાનદેશ ને ગૂજરાત એ ત્રણેનો અર્ક નીચોવીને સોરઠને સરજેલ છે. કુદરતના હાટમાં સોરઠ તો એ ત્રણે દેશોને કસવાના પથ્થર સમાન છે. સોરઠનાં બંદરો મારી આંખની કીકીઓમાં દિનરાત રમે છે.પણ સાચું કહું છું બનીઆ! મારા પંજા વધુમાં વધુ તલસે છે એનાં દેરાં તોડવા માટે. પણ શું કરું! તારા રા'ની કુમકે કુદરતે પહાડો ને જંગલો ખડાં રાખેલ છે. આકાશ સુધી પહોંચતો તમારો ગિરનારનો કિલ્લો, સિકંદરના કિલ્લા જેવી જેના કોટની દિવાલો છે તે તમારો અભેદ્ય આસમાની ઊપરકોટ: અને તમારા આંગણામાં જ છૂપાએલી મહબીલાની ખો જેવી, બેશુમાર ખોપો-એમાં હું ફોજ કેમ કરી લઈ જાઉં?'

'આપને માર્ગ દેખાડવા તો હું આવેલ છું.'

'બનીઆ! તું રખે જાસુસ હો-હું તને હવે આંહીથી જવા નહિ દઉં. હવે તો હું ચડાઈ લઈ જાઉં ત્યારે જ તું સાથે ચાલજે.'

'ઘણી ખુશીથી ખુદાવંદ! મારે હવે ત્યાં જઈને પણ શું કરવું છે? ઓ મારી મોહિની......ઓહ ' એ રડી પડ્યો; ને સુલતાન હસ્યો.

'બેવકૂફ! જોતો નથી? હું ખાઉં છું તો હજમ કરવાની પણ તાકાત ધરાવું છું.તું બુઢ્ઢો, ત્રીજી વાર શા માટે તાકત વગર શાદી કરી આવ્યો? તારી શેઠાણીએ પોતા ઉપર હુમલો કરનારને ખંજર હુલાવી દેવાનું યા તો પોતે જીભ કરડીને મરી જવાનું કેમ પસંદ ન કર્યું!'

'સાચું કહો છો માવતર!'

વળતા દિવસે પ્રભાતે મેદાનમાં સુલતાને પોતાની ગંજાવર ફોજની મોખરે ઊભા રહી નમાઝ પડી અને નમાઝ પૂરી થયે એણે ઉદ્ગારો કાઢ્યા: 'સિપાહીઓ! ખુદાની મહેરબાની હશે તો આવતા વર્ષે આ ખુદાનો સેવક એક નવું નગર વસાવશે.'

આ બોલ બોલતો હતો ત્યારે એનું મોં સોરઠની દિશામાં હતું. ચતુર સાથીઓ સમજી ગયા કે સુલતાનની નજરમાં ગિરનાર રમે છે.

તે પછી પોતે દરબારમાં બેઠો, પહેલી મુલાકાત એણે એક સૈનિકને આપી. સાધારણ દરજ્જાના એ સિપાહીએ સુલતાનની પાસે એક ટોપલી ભેટ ધરી. ટોપલી ઉપર લાલ કપડાનો રૂમાલ ઢાંક્યો હતો.

રૂમાલ ખોલતાં સુલતાને મીઠું હાસ્ય કરી કહ્યું: 'આ શી ચીજ છે, સૈનિક?'

'સુલતાન, એ તો મઠની સીંગો છે. તારી રજા લઈને હું મારે વતન ગયો હતો. ત્યાં અમારું ખેતર છે. એમાં આ મઠ ઊગે છે. એ હું તારા ઘોડા માટે લાવેલ છું. કેમકે એ સરસ છે, દાણાથી ભરપૂર છે. તારો ઘોડો એ ખાઈને તારા જેવો જ તાકાતવાન બનશે. મઠ ખવારાવ્યા વગર તારો ઘોડો તારા જેવા તોતીંગ પહાડી આદમીને ઉપાડી ગિરનાર પહોંચી નહિ શકે હો સુલતાન!'

'તારી સોગાદ હું હીરામોતી બરાબર માનીને સ્વીકારું છું, સિપાહી!' એમ કહી સુલતાન પ્રસન્ન ચિત્તે હસ્યો.

તે પછી એણે ખજાનચીને તેડાવ્યો ને હુકમ કર્યો: 'આજથી ગિરનારની ચડાઈને માટે પાંચ કરોડ અવેજના ફક્ત સોનાના જ સિક્કા તૈયાર રાખો.' શસ્ત્રાધિકારીને બોલાવી ફરમાન દીધું : 'કુરબેગ, ગિરનારની ચડાઈ માટે તૈયાર રાખો સત્તરસે મિસરી, મલતાની, મઘરેબી અને ખોરાસાની તલવારો: એ દરેકનીમૂઠ ચારથી છ શેર વજન સુધીની શુદ્ધ સોનાની હોવી જોઈએ: તેત્રીસસો અમદાવાદી તલવારો, જે દરેકની મૂઠ રૂપાની, પાંચથી છ શેર વજનની હોવી જોઈએ: સત્તરસે ખંજરો ને જમૈયા, જેના દરેક હાથાનું વજન ગૂજરાતી અઢીથી ત્રણ શેર નરદમ સોનાનું હોય.'

અશ્વપાળને બોલાવી આજ્ઞા આપી કે 'બે હજાર આરબ અને તુર્કી ઓલાદના સોનેરી સાજ વાળા ઘોડા તૈયાર કરો.'

બાવીસ વર્ષના જુવાન સુલતાનની આ આજ્ઞાઓ અફર હતી. ફોજમાં આ તૈયારીના ખબર ફેલાયા કે તૂર્ત સિપાહીઓ સોરઠની ધરતી ખૂંદી નાખવા તલસી ઊઠ્યા. તેમની કલ્પના સામે આ ઈનામો હતાં, ને હિંદુ દેવસ્થાનાંના બેહિસ્તે લઈ જનારા વિનાશની તલપ હતી.

કેળાંની લૂમો ઉડાવતા સુલતાનને પણ ઊનાળો બેઠો એટલે તલપ લાગી - સાબરમતીની રેતમાં પાકતાં રાતાંચોળ તરબૂચોની. 'ખરબૂજની મોસમ નથી ચૂકવી' એમ કહીને એણે અમદાવાદ તરફ પડાવ ઉપાડી મૂક્યો.

જૂનાગઢના વીસળ કામદારે પણ તરબૂચો ખાતાં ખાતાં, એના જેવા જ ગુલાબી રંગની વૈરવાસનાને પોતાના અંતરમા પકવ્યે રાખી. એણે સુલતાન સાથેની મુલાકાતોમાં ગિરનારનાં ગુપ્ત રહેઠાણો અને ઊપરકોટ ફરતાં અબેદ્ય જંગલોમાંથી સર્પ શી ચાલી જતી છૂપી કેડીઓની વિગતવાર બાતમી આપ્યા કરી.

૨૮. દોસ્તી તૂટી

મોણીઆ ગામ ઉપર ભળકડીઓ તારો ઝબુકતો હતો. અને ચોરાઓમાં, ઉતારાઓમાં, ઘરે-ઘરનાં આંગણામાં કાળી, કાબરી ને સફેદ મૂછ દાઢીવાળાઓ, ડોકમાં માળાઓ ને કમરમાં કટારીવાળાઓ, ચોખ્ખા ફૂલ ચહેરાવાળા ને દૂધમલ દેહ વાળા, વંકી ભુજાઓ વાળા ને શાવઝ શી કટિવાળા પડછંદ પુરુષોનાં વૃંદેવૃંદ સૂતાં હતાં.

જાગતાં હતાં ફક્ત બે જણાં. એક આઈ નાગબાઈ ને બીજો જુવાન પૌત્ર નાગાજણ.

નાગાજણ ઘોડાના તંગ કસતો હતો. નાગબાઈ ઓશરીની થાંભલી ઝાલી ઊભાં હતાં.

'ત્યારે આઈ, હું જઈ આવું છું.' નાગાજણે નાગબાઈને ટૂંકું જ વાક્ય કહ્યું.

'કિસે જાછ, બાપ?'

'જૂનેગઢ. રા'ને કસુંબો પાવા.'

'આજ કંઈ જવાય દીકરા? આખી ચારણ ન્યાત તુંને પટલાઈની પાઘડી બંધાવવા ઘરને આંગણે આવી પડી છે.'

'પણ આઈ, રા'નો કસુંબો કંઈ થોડો મોડો કરાય છે?'

'રા' મોટો કે નાત મોટી, હેં બાપ નાગાજણ?' આઈ જાણે મહામહેનતે શાંતિ સાચવીને બોલતાં હતાં.

'આજ આમ કાં બોલો આઈ?'

'હું સમજી વિચારીને ભણું છું ભા! આપણે તો ધરતીનાં છોરુ. આપણી સાચી શોભા ને રક્ષા તો આપણા જાતભાઈઓના જૂથની.'

'ત્યારે શું હું રા'ને અપમાનું?'

'તયેં શું તું ન્યાતને અપમાનીને જાઈશ? સવારે પહેલે પોરે મૂરત છે. ને મૂરત ચૂક્યે એકય જણ તારે આંગણે ઊભો નહિ રે'.'

'મને ન્યાતપટેલ કરવાની સાડી સાત વાર ખેવના હોય તો ન્યાત ભાઈઓ રોકાય. રા'થી કાંઈ કોઈ મોટો નથી.'

'સૌ પોતપોતાના ઘરનો રા' છે. ચારણ કોઈ રાજાબાદશાનો ચાકર નથી. ચારણ દેવ લેખે પૂજાય છે, કારણ કે એણે રાજાબાદશાના મોહનો અંધાપો અળગો રાખેલ છે.'

'તો આઈ, મને થોડાં વરસ પહેલા કહેવું'તું?'

'તું ને હું શું ભણું ભા?' આઈની આંખો પૂરેપૂરી તો આજ પહેલી વાર ઊઘડી: 'તુંને જે ભણવાનું હતું તે તો હરદમ મારા હૈયામાં હૂતું મારા દેદારમાં હૂતું, મારી આંખ્યોમાં ને કાયાના રૂંવાડે રૂંવાડામાં હૂતું. પણ તુંને મારા મનની વાણી વાંચવાની આંખો ક્યાં હૂતી? વિચાર, વિચાર, હજીય વિચાર ને વિમાસ્ય નાગાજણ, મારો નાગાજણ જૂનાના રા'નો ખવાસ નો'ય, મારો નાગાજણ તો ચારણોની ન્યાતનો સેવક હોય ઈ જ શોભે. હિંદુ મુસલમાનનાં વરણ માત્ર ચારણને નમે છે ત તો એનાં તપ અને તેજને નમે છે.'

'રા'નાં માનપાન મારા ઉપર ન હોત તો શું ચારણો મને પટાલાઈ બંધાવા આવત આઈ? રામ રામ કરો. લોકો તો સત્તાને ઓળખે છે, સત્તાને નમે છે, સત્તાની શેહમાં દબાય છે.'

'ભૂલ્યો, ભૂલ્યો, ભૂલ્યો મારો પોતરો. અરે આવડું બધું ભાન શે ભૂલ્યો! નાગાજણ, દેવીયુંના બાળમાં બુદ્ધિ પરગટી, એટલે હવે આપણાં તકદીરમાં રાજવળાંનાં ગોલાં થવાનું સરજ્યું લાગે છે.'

'આઈ, મારે મોડું થાય છે, તમે મેમાનોને રોકજો ને રૂડી રસોયું જમાડજો, કસુંબામાં કચાશ રે'વા દેશો નહિ. ને આ એક વખત ક્ષમા કરો. હું હમણાં જ જઈ આવું છું.'

'તારા કસુંબાની લાલચે ચારણો નહિ બેઠા રહે. ઈ તો રા' બેઠો રહેશે. ને બાપ, આ જ કટોકટનો અવસર છે. આજ અવતારભરનું ટાણું છે. આજ માણસાઈ ત્રાજવે ચડી છે.'

'આવડું બધું?' નાગાજણ મશ્કરીમાં ઉડાવતો હતો.

'કેવડું બધું! તું ન કલ્પી શકે એવડું બધું. આજ ગરવાના ટૂંક જેવડી ખોટ બેસી જશે. નાગાજણ, મરમ પકડી લે.'

'આઈ! મારો જીવ કાં ખાવ?' કહી નાગાજણ ચાલવા માંડ્યો.

'નાગાજણ! સાંભળતો જા. મું ખદખદી રઈ છું. હરિગુણ ગાવતા નરસૈયાને જે દિ'થી રા'એ હનડ્યો છે તે દિ'થી મુંને કિસેય ગોઠતું નસે. રાજની વિભૂતિ માતર કુંતાદે ભેળી જૂનાણાની બહાર ચાલી ગઈ છે. વીસળ કામદારના ઘરનો કાળો કામો...'

આઈ આંખ મીંચી ગયાં. એનાં સફેદ ભવાં રૂપાનાં પતરાં સરીખાં, ફરફરતાં હતાં. એની ગઢપણે લબડી પડેલી ચામડીમાં પણ લોહી ચડી ચડી ઊકળતાં હતાં. એણે પોતાના મોં આડે ભેળીઆનો છેડો ઢાંકી દીધો.

'આઈ, નરસૈયાની વાત તમે પૂરી જાણતાં નથી. ને શહેર આખું વિફરી ગયું તે ટાણે રાજાએ બીજું શું કરવું? કુંતાદે તો અવળે રસ્તે ચડ્યાં છે. ને વીસળ કામદાર તો મહાતર્કટી નીવડ્યો છે. રા'ને દૂણો મા.'

'જોગમાયા તને સમત્ય દ્યે દીકરા! નરસૈયાના પંગુમાં પડી જાય રા'-જો એનો દિ ઘેરે હોય તો. નરસૈયો તો ગભરુ ગાય: ગાય પણ ભાંભરડાં દિયે: નરસૈયે શાપ નથી દીધો. અરેરે નાગાજણ, હું બીઉં છું. મને મારી જાતની બીક લાગે છે. નરસૈયાને માથે થઈ તેવી તારા માથે-'

'બોલો મા આઈ! રા'ને એવડો નરાતાળ પાપી માનો મા. તમને! તમને તે રા' સંતાપે.'

એક કહીને હસતો હસતો નાગાજણ ઘોડે ચડ્યો, આઈ એની પાછળ પાછળ જ ગયાં. એણે ઘોડાની વાઘ ઝાલી: 'દીકરા, ન જા.મને બીક......'

'આઈ તમે તો......' એમ કહી નાગાજણે ઘોડો હાંક્યો.

આઈ ડેલી સુધી દોડ્યાં. 'ઊભો રે.'

'અબસાત્ત પાછો આવું છું.'

'એ......તયેં સાંભળતો જા બાપ!

'માયલાં વચન વિસારે

'જો તું જૂને જીશ!

'તો રા'ને ને તોળે રીસ

નાગાજણ! નવી થિસે.'

'નાગાજણ, આજ જૂનાગઢમાં તારે ને રા'ને મોટાં રૂસણાં થાશે, મ જા, મ જા.'

નાગાજણનો ઘોડો ઉપડતાંની વારે જ વેગે ચડી ગયો હતો. આજનો ઘોડો નવીન હતો. ન્યાતના ભાઈઓ નાગાજણને માટે દેવાંગી વછેરો લઈ આવ્યા હતા. તે પર તીર માફક છૂટેલા નાગાજણે નાગબાઈનાં વેણ બરોબર સરખાં સાંભળ્યાં નહિ.

જૂનાગઢના રાજમહેલમાં તે વખતે કસુંબા વગર તૂટતાં રા'નાં ગાત્રોને ચંપી કરતો હજામ વાતોએ ચડાવી રહ્યો હતો. રા' કહેતા હતા: 'ખરેખર શું એલા એ નખ બનાવટી નહોતા?'

'ના બાપુ. બાપુને પગે હાથ છે, ને કહું છું કે કાલે સૂરજના તડકામાં તમે નજરોનજર ઓગળી ગયેલા નખ જોયા તે નાગાજણ ગઢવીનાં ઘરવાળાં ચારણ્ય મીણબાઈના જ હાથપગના હતા. હું જ બાપુને બતાવવા એ ઉતારીને લઈ આવ્યો હતો.'

'ત્યારે તો અપ્સરાને સાચવીને નાગાજણભાઈ જ બેઠા છે એમ?'

'હા બાપુ. રૂપ અને ગુણ તો એને એકને ઘેરે જ ભગવાને સંઘરેલાં છે.'

રૂપ અને ગુણની વાતો સાંભળતો સાંભળતો રા' ઝોલે ગયો. હજામ ચંપી કરીને બહાર નીકળી ગયો. ને નાગાજણ આવી પહોંચ્યો. એ રા'ના જાગવાની રાહ જોતો કસૂંબાની પ્યાલીઓ તથા અપ્સરાઓની વાતો તૈયાર રાખીને જ બેઠો હતો.

એકાએક રા' ઝબકીને બેઠા થયા. બેબાકળા એણે બૂમ મારી: 'ખબરદાર, ખબરદાર જો લઈ ગયો છો તો! ખબરદાર નાગાજણ!'

'અન્નદાતા! ધણી મારા! આ રહ્યો હું . આંહીં હાજર જ છું. કોણ, શું લઈ ગયો?' નાગાજણે રા'ની પાસે જ ઈ પૂછ્યું.

રા'ના મોં પરથી તે વખતે એક મચ્છરીયું ઊડતું ઊડતું દૂર ચાલ્યું જતું હતું. રા'એ ચકળવકળ આંખો ઘૂમાવી. ઘૂમતી દૃષ્ટિ ગિરનારના ગળા ફરતી અદ્ધર તરતી વાદળીઓમાં ભમતી હતી. રા'ના ચહેરા પરથી લોહી, ઓટ વેળા સમુદ્રની પાછી વળી જતી વેળ્યની માફક નીચે ઊતરી જતું હતું.

'કેમ લઈ ગયા નાગાજણ?' રા'એ પૂછ્યું.

'શું બાપુ? કોને લઈ ગયો હું?'

'અપ્સરાને. મારી અપ્સરાને તમે કેમ ઉપાડી ગયા?'

'અન્નદાતા! રા'! ઊંઘમાં છો? જાગો, કસૂંબો તૈયાર છે.'

રા'એ કસૂંબો લીધો, પણ એની દૃષ્ટિ ઘૂરકતી હતી.

'સોણું હશે?'

'સોણું જ તો બાપ.'

'પણ આંહીં એ ઊતરી, આંહીં એ બેઠી, મને એણે પંપાળ્યો, ત્યાં જ તમે ને ઉપાડીને ચાલ્યા ગયા.'

'માઠી કલ્પનાઓ. મારા ધણી!'

'કલ્પનાઓ-કલ્પનાઓ-કલ્પનાઓ-કલ્પનાઓ સાચી હશે, કે સંસાર જ સાચો હશે? કલ્પનાઓમાં તો ગઢવી, તમે જ મને ખૂબ રમાડ્યો. સત્ય મરી ગયું, ને કલ્પનાઓ જ સાચું જીવતર બની ગઈ. નરસૈયો કલ્પનામાં જ જીવ્યો, વિહર્યો, માણી ગયો. ના, ના, કલ્પનાનો કીડો તો મને જ રાખી દઈને એક તો નરસૈયો માણી શક્યો, ને બીજા તમે માણો છો નાગાજણ ગઢવી,'

'બાપા!' નાગાજણને રા'ની આજની લવરી બ્હીવરાવવા લાગી; 'કસૂંબાને મોડું થયું ખરું ને, એટલે આપનો જીવ ચકડોળે ચડી ગયો.'

'ના, ચક્ડોળ તો કે'દુનો ફરે છે. હવે તો ચક્ડોળ પરથી પડવાનો કાળ આવે છે. એવો પડું , એવો પડું, કે ફોદા જ વેરાઈ જાય. એવું કંઈક કરો ને ભાઈ! ચકડોળ જરા જોરથી ફેરવો ને ગઢવી. આ તો હજી ધીમો ફરે છે. હવે કાંઈ હળવે હળવે ફરે તે ગમે ખરું કે?'

એવું એવું તો રા' ઘણું બોલી ગયો. વાસ્તવિકતાની ધરતી પરથી એના પગ લસરી જ ગયા. એણે વારે વારે કહ્યું: 'કુંતાદે અપ્સરા નથી, તમે અપ્સરા કહીને પરણાવેલ ભીમરાજની દીકરી પણ અપ્સરા નથી. અપ્સરા વીસળ કામદારની વહુ પણ નથી. મને તો એકેય ન મળી, મને મળું મળું થઈ ત્યાં બસ તમે ઝૂંટવી ગયા.'

'આ શું કહો છો, રા' ગંગાજળિયા?'

'ગંગાજળિયો ગંગાજળિયો કહી મને કાં કૂટી માર્યો? મને તમે સૌએ બસ જોરાવરીથી ગંગાજળિયો બનાવ્યો. મને જ એકલાને કાં આદર્શોનું પોટકું ઉપડાવો છો? તમે બધા હળવા ફૂલ થઈને માણો છો, ને વેઠ મારી પાસે કરાવો છો. આમ નહિ ચાલે.'

'પણ શું નહિ ચાલે બાપ? સમજાવો તો ખરા!'

'મારે જોઈએ જ-એ પાછી જોઈએ જ -એ તમે છૂપાવીને બેઠા છો તે હું નહિ ચાલવા દઉં. હું તમને કહી રાખું છું.'

ધૂમાધૂમ કરતા રા'ના ડોળાનો એકેય તાંતણો નાગાજણ ઊકેલી ન શક્યો. પોતે વાળેલા સત્યાનાશની કેડી એને પોતાને જ ન દેખાઈ. 'મને તો જમિયલશા સાંઈએ પણ ત્યાગ્યો છે. કાંઈ ફિકર નહિ. મેં એને અપ્સરાઓનું પૂછ્યું તેમાં તો બુઢ્ઢો છેડાઈ પડ્યો. તો શું થઈ ગયું? તો હવે મને કૈક રૂપકડા ફકીરોનો સમાગમ થઈ ચૂક્યો છે, એમણે મને કહ્યું છે-'

'શું કહ્યું છે, ધણી?'

'એ હું તમને શા સારુ કહું? ત્યાંય પાછા તમે ઝૂંટવવા તૈયાર રહો, કાં ને? એ નહિ કહું. એમના ધરમમાં શું શું આશાઓ ને દિલાસાઓ છે, તે હું કોઈને નહિ કહું.' કહેતે કહેતે રા'નાં નેત્રો ચમકારા કરવા લાગ્યાં. રા'ના મોંમાં અમી છૂટવા માંડ્યું. રા'એ હોઠ ઉપર જીભ ફેરવીને હોઠ પલાળ્યા. રા' પોતાને જડેલું કાંઈક અણમોલું રહસ્ય પોતાના અંતરને વિષે પંપાળવા લાગ્યા.

વેળ ઘણી વીતી ગઈ. પોતાને ઘેરે ન્યાત મહેમાન છે એમ કહી નાગાજણે રા'ની રજા લીધી.

નીચે જઈને નાગાજણ જ્યારે ઘોડે ચડ્યા ત્યારે રા'ગોખમાં ઊભા ઊભા જોતા હતા. નાગાજણે રાંગ વાળી કે તૂર્ત જ ઘોડો કંઈક એવા રૂમઝુમાટ કરવા લાગ્યો કે રા'એ ઉપરથી હાક મારી: "એ દેવ, જરી ઊભા રેજો.' એમ કહેતો પોતે બે બે ને ત્રણ ત્રણ પગથિયાં ઠેકતો નીચે ચોગાનમાં આવ્યો ને ઘોડાની માણેકલટ પંપાળવા લાગ્યો: પૂછ્યું 'આ રૂપ ક્યાંથી હેં દેવ?'

'બાપ, ન્યાતે મને દીધો.'

'આના પર મારું દિલ ઠરે છે.'

'દિલ ઠરે એવો જ છે બાપા. પગે હાંકતો નથી પણ પાંખે ઊડે છે એવી એની હાલ્ય છે. આજ જો આ ઘોડો રાંગમાં ન હોત તો આપની પાસે હું આટલો વ્હેલો પોગત નહિ.'

'પણ હૈયું બહુ ઠરે એવો છે હો, દેવ!'

નાગાજણને હજુય સમજણ ન પડી. એણે કહ્યું: 'ત્યારે બાપા, હવે રજા છે ને?'

'થોડીક વાર ઘોડાને પંપાળી લઉં.'

'ખમા! પણ ઘેરે ન્યાત ખોટી થાતી હશે.'

'તો દેવ! મારા દોસ્ત!' રા'એ નાગાજણનો હાથ ઝાલીને કહ્યું: 'આપણી અશ્વશાળામાંથી તમને મરજી પડે તેટલાં ઘોડાં છોડી જાઓ, ને-'

'ને શું બાપા?'

'આ એક જ વછેરો મને આપો.'

નાગાજણ ખસિયાણો પડ્યો. રા'ની માગવાની રીત એને તુચ્છ લાગી. એણે કહ્યું 'બાપા! જૂનાના ધણીને જાતવંત ઘોડાંની ક્યાં ખોટ છે? મારે ઘરધણીને ચડવાના કોડ પૂરા કરે એવો તો આ માંડ માંડ મળ્યો છે.'

'એટલે કે તમારે એકેને જ બધી વાતે માણવું છે, ને મને કલ્પનાઓમાં જ રમતો રાખવો છે એમને? ઠીક રામ રામ!'

'રામ રામ બાપા.' નાગાજણ ચાલી નીકળ્યો. રસ્તે એને વિમાસણ થતી જતી હતી-

'આ તે આવો ભાવઠ કેમ બની ગયો? મેં શું એને જીવતરમાંથી ખેડવી નાખ્યો? મને કેમ સરત જ ન રહી? હું અપ્સરા લઈ ગયો, ને ફકીરો એને કાંઈક દિલાસા દે છે, તે બધું શું હશે?' વિચારતો વિચારતો એ એક સૂકા નેરાની તપતી રેતમાં ઊતર્યો, ત્યારે એને આઘે નેરડામાં એક આદમી બેઠેલો દેખાયો. જબ્બર પુરુષ હતો. ને એની બાજુમાં શું પડ્યું છે? ઘોડો પડ્યો છે. પહાડ જેવડો ઘોડો આમ સૂતો છે કેમ?'

નાગાજણ નજીક જતાં જ ઓળખ્યો એ પુરુષને. આ તો રા'ની સામે બહારવટે નીકળેલા સરવા ચોવીશીવાળા વીકાજી સરવૈયા!

'જે સોમનાથ, વીકાજી કાકા!' નાગાજણે શુદ્ધ ભાવે કહ્યું.

'જે સોમનાથ દેવ! વીકાજી સરવૈયાના બુઢ્ઢા મોંમાંથી ક્ષીણ પડઘો નીકળ્યો. એને બ્હીક પણ લાગી.

'કેમ આમ અંતરિયાળ, કાકા?'

'બસ દેવ, બારવટું આથમી ગયું.'

'પણ શું થયું?

'ચડવા એક જ ઘોડી હતી. એની પીઠ માથે જ મારા બારવટાનો ભાર હતો. એના પ્રતાપે કોક દિ' પણ રા' મારું પાર પાડશે એવી આશ હતી. આજ એ મરી ગઈ.'

'હવે?'

'હવે બસ, તમે રા'ને બાતમી પોગાડો ત્યાં લગી આંહી જ બેઠો છું. મને ને ઘોડીને હારે જ દેન પાડજો બાપા! એટલું રા'ને કહેજો.'

નાગાજણ નીચે ઊતર્યો ને બોલ્યો: 'ઊઠો વીકાજી કાકા.'

'કાં બાપ?'

'જોગમાયા તમને ઘોડી સાટે ઘોડો દ્યે છે.'

બહારવટીઆએ નાગાજણની સામે જોયું. 'રા'ના ભાઈબંધ! બુઢ્ઢાની ઠેકડી કરો છો? આખરે તો તમે સૌ રાજપૂતોના સરખા પૂજનીય છો એ ન ભૂલશો.'

'માટે જ કહું છું સરવૈયાજી! કે ઊઠો, ને જૂનાગઢ ભાંગો આ ઘોડાની પીઠ પર બેસીને.'

'સાચું કહો છો?' બહારવટીઆની વૃદ્ધ આંખો સહેજ સેજળ બની. રા'ની સાથે તમારે વેર થાય...'

'મારી ફિકર કરો મા, ને ઊઠો. માતાજીએ ઘોડો આપી વાળ્યો.'

તે દિવસની સાંજે ગોધૂલિ વેળાએ જૂનાગઢની ઊભી બજાર ચીરતો એક ઘોડેસ્વાર કોઈને ભાલે પરોવતો, કોઈને ઝબોઝબ ઝાટકા મારતો, દુકાનો ખેદાન મેદાન કરતો આરપાર નીકળી ગયો, અને રાતના મશાલ ટાણે રા'ને સમાચાર પહોંચ્યા કે બહારવટીઆ વીકાજી કાકાની રાંગમાં નાગાજણ ગઢવીનો એ જ ઘોડો હતો, જે રા'ને આપવાની નાગાજણે સવારે જ ના પાડી હતી.

નાગાજણ ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે ચારણ દાયરો પોતપોતાને ગામ ચાલી નીકળ્યો હતો. સમાચાર મળ્યા કે પોતને તરછોડી જનાર નાગાજણ પ્રત્યે ઊંડું મનદુઃખ લઈને જતા રહ્યા હતા. એ કાંઈ બોલ્યા ચાલ્યા વગર ઘરમાં પેસી ગયો. નાગબાઈએ પણ જીભને સીવી લીધી હતી. રાતે નાગાજણની વહુ મીણબાઈએ, મૃત્યુલોકની એ અપરૂપ અપ્સરાએ નાગાજણને કહ્યું: 'કોઈક મોટું અનિષ્ઠ થવા બેઠું છે. આઈનો જીવ અંદરથી વલોવાઈ રહ્યો છે. આઈ એકાંતે વારંવાર બોલ્યા કરે છે કે નરસૈ મેતા! હરિના હેતાળુ! આટલી આટલી સતામણી તુંથી શે સંખાઈ શકી? તારા મોંમાંથી શરાપ, અરેરાટી કે હાયકારો, કાંઈ કરતાં કાંઈ કેમ ન નીકળ્યું? નરસૈયા, મેંથી એવું કાંઈ થશે તો શેં સે'વાશે? મારી મતિ કેમ કરીને ઠેકાણે રે'શે? તું હરિનો ભગત, ને હું તો મેખાસૂરનાં રોડ (રૂધિર) પીનાર નવલાખ વિકરાળ લોબડિયાળીયુંની છોરું, મારાં તો ખાનપાનમાં ને શ્વાસોશ્વાસમાં રજોગુણ. તારી સાત્વિક વૃત્તિ મેંથી શે સાચવી જશે? અરે મને મલક દેવ્ય (દેવી) ભાખે છે, પણ મેંથી ક્યાંઈક ડાકણ થઈ બેસાશે તો કેવો બટ્ટો બેસશે? ને આ રાજા બદલી ગયો, ઉખડેલ થયો, એ કોને નહિ સંતાપે! પણ શું કરું? મારું ઘર જ આ ગોરખ-ધંધાને ન અટકાવી શક્યું! આવું આવું લવતાં આઈ મારીય આડાં ઊતરતાં નથી. કોઈ મળવા આવે તો મળતાંય નથી. ચારણ! તમે જાળવજો હો! મલકનું નખોદ ન નીકળી જાય.'

નાગાજણ પાસે આશ્વાસનનો એકેય શબ્દ રહ્યો નહોતો.

૨૯. મું સંભારીશ માંડળિક

જૂનાગઢમાં બનેલા બનાવની વાત નાગાજણે ઘરમાં કરી નહોતી. ને વળતા દિવસે એ રા' પાસે ગયો ત્યાંથી પરબારો જ ગામતરે ચાલ્યો ગયો. ક્યાં ગયો તેની જાણ એણે કરી નહિ. પંદરેક દિવસ વીત્યા.

એક પણ દિવસે જેને આંગણે પરોણાનો અભાવ નથી, મહેમાન વગરનું ઘર જેને મસાણ સરીખું લાગે છે, તે બુઢ્ઢી નાગબાઈ આજ મહેમાન વગરની જમી નથી. કોઈ અતિથિ આવ્યું નથી. મહેમાનની વાટ જોઈ જોઈ બપોર ચડ્યા છે. મહેમાન આવતો નથી. બુઢ્ઢી આખરે પોતાના આંગણાના લીંબડા પર ચડીને સીમાડા ખોળે છે. દસે દિશાઓ મહેમાન કે વટેમાર્ગુ વગરની કળાય છે. ક્યાંય મહેમાન આવે? કોઈ વા'લા વટેમાર્ગુ આવે? આજનું શિરામણ શું સ્વાર્થનું બનશે?

એકાએક સીમાડે ખેપટ ઊડે છે. આવે છે કોઈક વટેમાર્ગુ. 'જાવ મારા બાપ, મારા ચારણો, વટેમાર્ગુ જે કોઈ હોય તેને આંહી છાસ્યું પીવા તેડી આણજો.'

થોડીવારે માણસોએ આવીને સમાચાર દીધા: 'આઈ, વટેમાર્ગુ નથી. રા' માંડળિક પોતે પધાર્યા છે.'

'ક્યાં, ક્યાંઈ આગળ જાય છે?'

'ના આઈ, યાહીને મોણીયે જ પધારેલ છે. કહે છે કે આઈનાં દર્શને આવ્યો છું. ભેળો રસાલો પણ છે. મોઢું ઝાંખું ઝપટ છે.'

'અરે બાપડો!' નાગાજણની ને રા'ની વચ્ચે બની ગએલા બનાવની અણજાણ ચારણીએ ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા: 'હરણાંનાં માથાં ફાટે એવા કારમા તડકામાં મોદળનો ધણી પંડ્યે આવ્યો, કાંઈક જરૂર પડી હશે. મુંઝાણો દિસે છે. પસ્તાણો લાગે છે. મીણબાઈ! બેટા! યાય ગમે તોય આપણો ધણી છે. આપણે આંગણે આવેલ છે. નાગાજણ તો ઘેરે નથી. આપણે રા'ને ટીલાવા જાવું જોવે બાપ! કંકાવટીયું સાબદી કરો. નકોર લૂગડાં પહેરો. ધોળ મંગળ ગાતાં ગાતાં જઈને ટીલાવીએ ને બીજું તો કાંઈ નહિ, પણ મારું સાંભળશે તો પાસે બેસાડીને હૈયાની બેક વાતડીયું ભણીશ હું. હાલો બાઈયું, હાલો બુઢ્ઢીયું ને નાનડીયું! હાલો માડી, મોદળના રા'ને ટીલાવવા ઝટ હાલો.'

ઝાઝી વાર લાગી નહિ. નાગબાઈનું વેણ એ ચારણના નેસડાને ઘેર ઘેર ફરી વળતાં તો ચારણીઆણીઓનાં ઢુંગે ઢુંગ (ટોળે ટોળાં) રાતીચોળ ને કાળી નકોર લોબડીઓના છેડા વડે ધરતીને વારણાં લેતાં, દેવીઓના સોળા ગાતાં ગાતાં ગામપાદરને વડલા-છાંયડે જ્યાં રા' ઊભેલ હતો ત્યાં ચાલ્યાં. મોખરે હાથની હથેલીઓમાં કંકાવટી લઈને મીણબાઈ ચાલે છે: મીણબાઈ, જેનાં મોં પર માતાજીનાં અર્પેલ અનોધાં અપ્સરારૂપ છે: જેના નખની કણીઓ સૂરજના તાપમાં ઓગળી જાય છે.

'એ જ –એ જ મારા સ્વપ્નાવાળી.' રા'એ ઢૂકડી આવેલી મીણબાઈના મોંને દેખીને મનનો ઉદ્ગાર મનમાં શમાવ્યો.

ચારણ્યોના વૃંદની વચ્ચે જેનું મસ્તક સૌથી ચડિયાતું, મંદિરના શૃંગ સમું નીકળે છે તે બુઢ્ઢી નાગબાઈની નજર પણ રા'ના મોં સામે ચોંટી હતી. એને પોતાની ભૂલ સમજાઈ ગઈ. એણે માંડળિકના મોં ઉપરની રેખાઓ ઉકેલી લીધી. એના હૈયામાં ફડકો ઊઠ્યો.

મીણબાઈ વધુ નજીક આવી. રા'ના મોં પર સાપ સળવળ્યા. મીણબાઈના નખને રા'ની નજરે સમળી સૂડાના બચ્ચાંને ચાંચમાં પકડે તેમ પકડી લીધા. ને નખ ઉપરથી ચડતી ચડતી એ દૃષ્ટિની નાગણી મીણબાઈની હથેળી, કાંડાં, કોણી, બાહુ ને બગલનાં પગથિયાં ચડતી ચડતી છેક છાતીનાં યૌવન સુધી ચાલી ગઈ. ત્યાંથી લસરી ગઈ. લસરવામાં મજા આવી.વારંવાર ચડી ચડીને દૃષ્ટિ લપટી. 'એ જ એ તો - મારા સ્વપ્નામાંથી નાગાજણે ઉપાડી લીધેલી એ જ એ અપ્સરા.'

ઢાકાની મલમલમાં ન ખીલે એટલું અપરંઅપાર ખીલી ઊઠ્યું એ ચારણી-રૂપ, ઊનની ધિંગી કસૂંબલ ઓઢણીમાં.

કંકાવટીમાં આંગળી બોળીને મીણબાઈ રા'ની અડોઅડ ટીલાવવા ઊભી રહી, ત્યારે તો રા'ને અપ્સરા-રૂપની સોડમ આવી. એ સુગંધે માંડળિકને સુરાપાન કરાવ્યું, ભાન ભૂલાવ્યું, ગાંગાજળિયો ગઢપતિ, ઉમાદેનો રસીલો કંથ, રાજપૂતીનો રક્ષણહાર, જ્ઞાની, યોદ્ધો, વિવેકી, તમામ વિવેકને પરવારી જઈ મોં બીજી દિશામાં ફેરવી ઊભો રહ્યો.

'ફુઈ!' મીણાબાઈએ નાગબાઈને કહ્યું 'રા' ફરે છે.'

'રા' તો જ્ઞાની છે બાપ! અમથા ન ફરે. મૂરત એ દૃશ્યે હશે. ત્યાં ફરીને ટીલાવ દીકરી!'

રા'નું હૈયું જાણે મીણબાઈને ધકેલીને દૂર કરવા માગતું હતું. રા'થી મીણબાઈની નીકટતા નહોતી સહેવાતી. રા'ને કોઈક માયલો જીવ કહેતો હતો કે ભાગી છૂટ, ન્હાસી છૂટ.' પણ રા'ને બીજો અવાજ કહેતો હતો, 'દૂર ન રાખ. હવે ક્યાં છેટું છે, ભેટી પડ.' કંકુમાં ઝબોળેલી આંગળી રા'ને કપાળે પહોંચે તે પહેલાં તો રા' ત્રીજી દિશામાં ફરી ગયો.

ખસિયાણી પડેલી મીણબાઈની આંગળીએથી કંકુનાં ટીપાં ટપક ટપક ટપકી પડ્યાં. એણે ફરી વાર કહ્યું: 'ફુઈ , રા' તો ફરે છે.'

'સૂજાણ રા' અમથા ન ફરે બાપ! મૂરત એ દૃશ્યે હશે. ટીલાવ તું તારે.'

પછી જ્યારે ચોથી દૃશ્યે રા'એ મુખ ફેરવી લીધું, રાની પીઠ ચારણ્યોના વૃંદ તરફ થઈ ગઈ, સોળાનાં ગીત થંભી ગયાં, ને મીણબાઈએ જ્યારે ત્રીજીવાર કહ્યું: 'ફુઈ, રા'ફરે છે,' ત્યારે નાગબાઈનો કંઠ રૂંધાઈ ગયો. એણે ન બોલાવા મહેનત કરી. પણ એનું ગળું દબાયું નહિ. એની જીભ ઝાલી રહી નહિ. એણે કહ્યું: 'હાંઉ બેટા! હવે તો રા' નસેં ફરતો, રા'નો દી' ફરતો સે.'

રા'નાં લમણામાં એ શબ્દો સાંભળતાં જ ચસ્કા નીકળી ગયા. એ નાગબાઈ તરફ ફર્યો.

નાગબાઈએ પોતાની આંખો ધરતી તરફ રાખીને કહ્યું: 'પાછો જા, બાપ! પાછો ઝટ જૂને પોગી જા.'

ગંગાજળીયા ગઢેચા, (તું) જૂને પાછો જા

(મારૂં) માન ને મોદળ રા'! (નીકે) મું સાંભરીશ માંડળિક

'પાછો જા બાપ, વેલો પાછો જા, મોદળના ધણી, ગરવો લાજે છે.'

'મારા મલકમાં વેરો ભર્યા વગર રે'વું છે-'રા'ના મોંમાંથી થૂંક ઊડવા માંડ્યું. શબ્દોના ચૂંથા નીકળ્યા - 'ને પાછા મિજાજ કરવો છે?'

'હાંઉં! હાંઉં ગંગાજળિયા!' નાગબાઈએ આંખો ઉંચક્યા વગર હાથ ઊંચો કર્યો; 'ઘણી બધી થઈ; ગંગાજળિયા! વીર! આ વાતું ન ઘટે-'

ગંગાજળિયા ગઢેચા વાતું ન ઘટે વીર!
હીણી નજરૂં હમીર નોય માવતરૂંની માંડળિક!

માવતર! માવતર! પાછો જા. અને ગંગાજળિયા, આ તો નેવાનાં નીર મોભે ચડ્યાં!-

ગંગાજળિયા ગઢેચા વાતું ન ઘટે વીર!
નેવાં માંયલાં નીર મોભે ન ચડે માંડળિક!

'ચૂપ થાવ ડોશી! મને ઓળખો છો? હું માંડળિક: હું મોણીયાનો ટીંબો ખોદી નાખીશ.'

'ઓળખ્યો'તો બાપ!' હજુયે નાગબાઈએ ધરતી પરથી નજર નહોતી ઉપાડી. ફક્ત એનો હાથ જ બોલતો હતો-'તુંને તો મારા વીર! મેં રૂડી રીતનો ઓળખ્યો'તો. તારૂં પંડ પવિતર હૂતું. અરે તારે સ્પર્શે તો રગતકોઢ જાતા'તા-કેવો નીતિમાન તું?--'

ગંગાજળિયા ગઢેચા (તારૂં) હૂતું પંડ પવિત્ર

વીજાનાં રગત ગયાં મુણે વાળા માંડળિક!

'વીજા વાજા સરીખા પાપીનાં તે રક્તપીત કાઢ્યાં હતાં, એને ઠેકાણે આજે તારી હવા અડ્યે મને જાણે કે વાળા ખીલીઓ નીકળી રહેલ છે. મારે રોમ રોમ શૂળા પરોવાય છે. તું કોણ હતો? ને કોણ બન્યો?' બોલતે બોલતે બુઢ્ઢીનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. નાગબાઈના મોંમાંથી પ્રત્યેક વેણ કરુણારસભરી કવિતાનું રૂપ ધરી વહેતું હતું. લોકવૃંદ તો પાષાણમાં આલેખાઈ ગયું હોય તેવું ચૂપ ઊભું હતું. રા'ને રૂંવાડે રૂંવાડે ક્રોધ અને બુદ્ધિભ્રમ બટકાં ભરી રહ્યાં હતાં. એના વિષય-ધ્યાનમાંથી કામ જનમ્યો, કામની અતૃપ્તિમાંથી ક્રોધ પ્રગટ્યો, ક્રોધે એને સંમોહ ઉપજાવ્યો, ને સંમોહે સ્મૃતિ મતિનો વિભ્રમ પેદા કર્યો.

એણે મોં બગાડી નાખ્યું. લાલસા અને મદનું મિશ્રણ હાંસી અને તુચ્છકાર સાથે ભળી એના ચહેરા પર ભયંકર વિકૃતિ કરતું હતું. એ બોલ્યો: 'નીકર તું શું કરી નાખવાની હતી? નરસૈયો મને શું કરી શક્યો?'

'રે'વા દે વીર! રે'વા દે, નરસૈયાની યાદ દેવી મને રે'વા દે. હું નરસૈયાની પગુંની રજ પણ ન થઈ શકું. એનું વેર મારા હૈયામાં મ જગાડ. મોદળના ધણી! મને ડાકણી કરવી રે'વા દે. હું તો જન્મારાની બળેલ ઝળેલ મને શા સારુ ડાકણ કર છ?'

'ડાકણ જ છો તું ડોશી! તને ડાકણ કરવા જેવું શું હતું? તું મને શરાપવા માગ છ ને! શરાપી લે.'

'હાય હાય ગંગાજળિયા! મારી જીભ ખેંચીને બોલાવ છ? અરે હજી ચેત ચેત, હું શરપતી નથી, હું તો જે જોઉં છું ઈ કહું છું.

'તું શું જોવ છ?'

'હું જોઈ રહી છું બાપ કે -

જાશે જૂનાની પ્રોળ [તું] દામોકંડ દેખીશ નૈ

રતન જાશે રોળ [તે દિ'] મું સંભારશ માડળિક.

તે દિ મને તું સંભારીશ માંડળિક, જે દિ,

નૈ વાગે નીશાણ નકીબ હુકળશે નહિ

હુકળશે અસરાણ (આંહી) મામદશાનાં માંડળિક.

તારાં ડંકાનિશાન પર પડતાં ચોઘડિયાનાં ધ્રોસા બંધ થાશે, ને આંહી સુલતાન મામદશાના માણસો એની એલી કરશે.'

'હાં, બીજું બુઢ્ઢી? બીજું શું જોછ?'

જોઉં છું બાપ, કે-

પોથાં ને પુરાણ ભાગવતે ભાળશો નહિ

કલ્માં પઢે કુરાણ તે દિ' મું સંભારશ માંડળિક!

'આ તારી ધરમની પોથીઓ, વેદ, ભાગવત, ને પુરાણો વંચાતાં ને લાખોની મેદનીને સંભળાતાં બંધ થશે. આંહીંતો મુસ્લિમો કલ્માં ને કુરાનના પાઠ કરશે.'

'તારી એકેએક વાત ખોટી ઠેરવીને તારી જીભ ખેંચી નાખીશ બુઢ્ઢી, ટાબરીઓ મામદશા ગઢને માથે હાથ નાખી રિયો.'

'ગર્વ મ કર, મદનાં વેણ મ બોલ માંડળિક, તું મને સંભારીશ તેદિ', જે દિ

જાશે રા'ની રીત રા'પણું ય રે'શે નહિ

ભમતો માગીશ ભીખ, તે દિ' મું સંભારીશ માંડળિક!

'અને માંડળિક! ગંગાજળિયા,

તારી રાણીયું રીત પખે જાઈ બજારે બીસશે

ઓજલ આળસશે તે દિ મું સંભાળીશ માંડળિક

અરે બાપ, તારા રાજની રાણીઓને લાજ મરજાદ મૂકીને બજારે બેસવું પડશે. એવા એવા દિ'ની આ એંધાણીયું છે.'

'બસ, શારાપી લીધો?'

'શરાપ્યો નથી. હું શરાપું નહિ, પણ હું તને ભવિષ્ય ભાખું છું. આવતા દિ'નાં એંધાણ હું નજરે નરખીને બોલું છું. તેં મામદશાને માટે રાંધીને તૈયાર રાખ્યું છે.'

'તું તેડી આવને!'

'હું નહિ બાપ, તારો કાળ તેડી આવશે. તેડાં તો થઈ ચુકેલ છે. તારા સીમાડા સંભાળ હજી. હજીય હિંદવાણાને હાકલ દે, હજી ય નરસૈયાના પગુંમાં પડી જા. હજીય કુંતાદેનાં કહ્યાં કર. નીકર, ગંગાજળિયા! હું તો તારી ગતિ ક્યાં જઈ ઊભી રે'શે એ જ વિચારું છું. તારું ખોળિયું...' ડોશી અટકી ગયાં. ડોશીએ માંડળિકના દેહ ઉપર નજર ફેરવી. ગાય જાણે વાછરૂને ચાટી રહી. 'ગંગાજળિયા! તારું આ ખોળિયું...'

'ખોળીયું તો દુશ્મનોની છાતી માથે ઢળશે.

'બુઢ્ઢી!' રા'એ છાતી થાબડી.

'ના, ના, ના, ઊજળાં મોત રેઢાં નથી પડ્યાં બાપ. હવે જા, વધુ બોલાવ મા. તારા આ ખોળિયાની શી દશા થશે તેની કલ્પના મને વલોવી નાખે છે. તું રણભોમમાં મરીશ તો જીતી જઈશ. પણ રેઢાં નથી, રણભોમનાં રૂડાં મોત રેઢાં નથી. મને એ જ વેદના વાઢી રહી છે. હવે તું જા આંહીથી, બાપ.'

'જાઉં છું, ને છ મહિને તારી જીભ ધગધગતી સાણસીએ ખેંચવા આવું છું.'

'તારે એટલીય મહેનત નઈ લેવી પડે' ઘોડે ચડેલા રા'માંડળિક તરફ હવે પૂરેપૂરી નજર માંડીને બુઢ્ઢી બોલ્યાં: 'હવે મારો દેહ તો વટલાઈ ગયો. મારા મોંમાં આજ એંશી વરસની અવસ્થાએ કાળવાણી નીકળી છે. હું દેવ્ય ટળી ડાકણ થઈ ચૂકી. માંડળિક! હવે તો છેલ્લા જુવાર.'

'ક્યાં, તારો દીકરો પહોંચ્યો છે ત્યાં અમદાવાદ ને?' ઘોડો હાંકી મૂકતા રા'એ પછવાડે નજર કરીને મોં મલકાવી કહ્યું.

'ના, ઈથી થોડું જ ઓલી કોર.'

અન્નજળ ત્યાગીને પછી વળતા જ દિવસે નાગબાઈએ ગાડું જોડાવ્યું. એ હિમાલય ગળવા ચાલી ગઈ.

૩૦. 'હું શુદ્ર છું'

મોણીઆથી પાછા ફરતા રા'એ પરબારો ઘોડો ગીરમાં દોણ ગઢડા પર હાંક્યો. એના મનની અણફળી લાલસાઓ 'મારું! કાપું!'ના જ બોલ કઢતી હતી. પોતાની જ વ્યાકૂળતાના પડછાયા એને માર્ગે પડતા ગયા, ને ગીરમાં જઈ, કુંતાદે અને હમીરજીના ભીલ બાળકની ચેષ્ટા જોતાં વાર જ ગીરને સળગાવી મૂકવી, એવો કાળ-મનસૂબો એનામાં ઊઠતો ગયો. સૂર્ય ઊંચાંમાં ઊંચી આભ-ટોચે ચડીને ઊતરતો જાય છે તેના પ્રત્યે એનું ધ્યાન નહોતું. બળબળતી ગૂજરાતમાં ફક્ત પોતાને આંગણે જ ખળખળતાં ઝરણાં, વેરાન ગૂજરાતમાં કેવળ જૂનાગઢને ઘેરે જ લીલાછમ બગીચા, લચકતી કેરીઓ, ઝળુંબતાં ગીર-ઝાડવાં, કોઈ કરતાં કોઈ તરફ એ જોતો નહોતો. રોષની રક્તજવાલા એની કેડી પાડતી આગળ ચાલતી હતી.

એનો રસાલો દ્રોણેશ્વરની ઝાડીના ઊંબરમાં આવ્યો કે ડમરૂ ને ડાકના ગેહકાટ કાને પડ્યા. ઢોલને પપૂડાં વનરાઈને જગવી રહ્યાં છે.

'શું છે આ બધું?' એણે ભીલોને પૂછ્યું.

'અમારો મુખી પરણ્યો છે. એને પરણાવા જૂનેગઢથી રાજમાતા આવેલ છે. અમારા મુખીનાં બોન આવેલ છે.' ભીલો વગર ઓળખાણે એને વટેમાર્ગુ રાજપુરુષ જાણી મધમાં પાણી મેળવીને શરબત પાવા લાગ્યાં. 'પીઓ પીઓ, અમારો મુખી પરણ્યો છે, પીઓ.'

'કોને પરણ્યો?'

'ભીલ વળી કોને પરણે? ભીલડીને જ તો!' એક છોકરીએ મરડાઈને કહ્યું: 'ઘણોય અમારો આગેવાન રા'નો સાળો થાવા ગ્યો'તો, તે ભૂંઠો પડીને પાછો ભાગી આવ્યો. ભીલ તો ભીલને જ પરણે. ભીલ શા સાટુ રાજકુંવરીને પરણે? કેદી થવા સાટુ? બાયડી ને ભાયડા વચ્ચે વ્હેમ ને વેરના ઝાટકા ઊડાડવા સારુ?'

'બોલકી થા મા બોલકી.' મધના પાણીના ઘડા લઈ ઊભેલા એ છોકરીના વડીલોએ એને ટપારી.

'ખોટું કહું છું?' છોકરી જુવાન હતી એટલે તોરમાં ને તોરમાં બોલી ગઈ: 'આપણા મુખીનાં બોન મુખીને નોતાં કે'તાં? કે ભીલડીને પરણજે, રાજકુંવરી સામેથી વરમાળા રોપવા આવે તોય ના કહેજે.'

ઘોડેસવારો આગળ નીકળી ગયા. ને પાછળ ભીલડાં અવાજ મોકળા મૂકીને વાતોયે ચડ્યાં. એ વાતો ઠંડી વનરાઈમાં દૂર દૂર સુધી પથરાતી હતી.

'રાણીબોન હવે જૂનેગઢ જવાનાં નથી.'

'કેમ?'

'એનો ધણી છે ને રા', એમાંથી ધરમ જાતો રીયો છે. રાણીબોનને માથે વે'માય છે.'

'આપણે તો વેમાઇં કે તરત કડકડતા તેલની કડામાં હાથ બોળાવે. બોળાવે ને રાણીબોનને!'

'તો પેલો રા' જ બોળે ને!'

'એથી તો ન પોસાય તો નોખાં જ નો પડી જાય? આપણે કેમ નોખાં પડીને પોતપોતાનો મારગ લઈ લઈયીં છીં.'

'રાજવળામાં એમ ન થાય. ઈ તો માંહી ને માંહી થાળીમાં ઝેર ખવરાવીને મારે કાં ભોંમાં ભંડારી દ્યે.'

માંડળિકના કાન આ વાતોને ઝીલતા ગયા. આજે ન ઓળખાય તેવો ઊતરી ગયેલો રા' છેક ભીલકુમારના રહેઠાણ પર પહોંચી ગયો.

ભીલકુમારે બહાર નીકળીને રા'ને વંદન કર્યું.

'ક્યાં છે કુંતાદે?' રા'એ પૂછ્યું.

'જૂનાગઢ ચાલ્યાં ગયાં છે. હું પણ આવવાનો જ હતો.'

'ચાલો.'

'ના, હવે તો જે વાત કહી દેવા ત્યાં આવવાનો હતો તે આંહીં જ કહી દઉં, રા' માંડળિક, કે હું શુદ્ર છું. હું ક્ષત્રિય નથી, રાજપૂત નથી, હું શુદ્ર છું, ભીલ છું.'

બોલતી વખતે ભીલ જુવાનનાં નેત્રોમાં રાતા હીરના દોરીયા ફૂટતા હતા.

'હું રાજનો બાળ નથી. મારો બાપ હમીરજી જ્યારે મોતને પંથે હતો ત્યારે એ રાજકુમાર મટી ગયો હતો, ક્ષત્રિય મટી ગયો હતો, આંહીં આવીને શુદ્ર બની રહ્યો હતો. હું પણ શુદ્ર છું. ને દેવ દોંણેશ્વર પાસે મેં માગી લીધું છે, કે મારી ઓલાદ જંગલોમાં મધ પાડી પેટ ભરજો, પહાડોમાંથી લાકડા વાઢજો, ને ધરતી પેટ ન પૂરે ત્યારે દરિયાને શરણે જઈ માછલાં ઉપર જીવજો! પણ વેળાસર વિસરી જજો કે એના કોઈ વડવાનું કુળ રાજવળું હતું.'

'કેમ?'

'મેં ધરાઈ ધરાઈને રાજવળાનું સગપણ માણ્યું છે. ગંગાજળિયા રા', રાજવળામાં થાળીમાં જ ઝેર અપાય છે એમ નથી; હેતપ્રીતની લાગણીમાંય હળાહળ પે'રાવાય છે.'

'ઠીક, મારો મુલ્ક એક મહિનામાં છોડી જાજો હવે.'

'તમે ઊભા રહો મહારાજ.' એમ કહી એણે પોતાના ઝૂંપડાના ચોગાનમાં ઝાડને થડે કે મોટો ઢોલ બાંધેલો તે પર ડાંડી પીટી. ને રા'ને કહ્યું: 'બ્હીક રાખજો મા હો રાજા! તમે શુદ્રને ઘેર પરોણા છો. માટે સલામત છો.'

એમ વાત કહે ત્યાં તો જાણે ગીરમાં ઉપરાઉપરી સેંકડો ઢોલ વગડ્યા. ઢોલના ઢબૂકાર આઘે આઘે ચાલ્યા ગયા ને ભીલ વસ્તીની કતાર પર કતાર ઊભરાઈ. સૌને એણે સંભળાવ્યું:

'ગીર ખાલી કરો. કશું લેવા ન રોકાજો. દીવ કોડીનાર તરફ .'

એટલા શબ્દો સાથે તો કતાર પછી કતાર એમ ને એમ ગીરની બહાર ચાલતી થઈ. તેઓ નાગાપુગા નીકળ્યા. પુરુષો સ્ત્રીઓને ખબર દેવા ન રોકાયા. સ્ત્રીઓ પોતાનાં બાળકો આડાં અવળાં ગયાં હતાં તેની શોધ કરવા ન થંભી. સૌ જે હાથમાં આવ્યું તે લેતા લેતા નીકળ્યા, તેમણે લીધાં હતાં ફક્ત તીર ને કામઠાં: તેમની નજર, પાછળ સૂનાં પડતાં ઘરની સામે પણ ઠરતી નહોતી. તેઓ ફક્ત સન્મુખ જોતાં જ શીખ્યા હતા.

ભીલ કુમાર ચુપચાપ ઊભો હતો. ઊભાં ઊભાં એના હાથ સૌને દિશા દેખાડતા હતા. આગળ ગયેલાં માબાપોના પાછળ રહેનારાં બાળકોને પણ પાછળ આવનારા ઊપાડતા જતા હતા. ગીરનું ભીલ-રહેઠાણ જોતજોતામાં ઉજ્જડ બન્યું. અને છેલ્લે ચાલ્યા આવતા એક નાના બાળકને ખંધોલે ઊંચકીને ભીલકુમારે રા'ની સામે સીનો બતાવ્યો. એણે જરાક નીચે ઝુકીને કહ્યું - 'જે સોમનાથ! જૂનાના ધણી, હું શુદ્ર છું, ને શુદ્ર જ રહીશ. પણ તમે ગંગાજળિયા, તમે લડથડીને કોણ જાણે કઈ ખોપણ ખીણમાં જઈ પડશો.'

તમામ હિજરતીઓની હરોળમાં એ ચાલી નીકળ્યો. એના માથાનાં મોરપીચ્છનો ગુચ્છ ઝૂલતો જાય છે. બરડા ઉપર બાંધેલ ભાથાંનાં તીરનાં ફળાં (લોઢાની અણીઓ) આથમતા સૂરજની રતાશ પી રહ્યાં છે. પારકું ભીલ બાળક એના ખંધોલા ઉપર ઢળીને નીંદરમાં પડે છે.

'તૈયારી કરીને બેઠાં હશે!' એમ કહેતે રા'એ ઝૂંપડાં તપાસ્યાં. કોઈ ઠેકાણે સૂપડામાં અધસોયેલા દાણા પડ્યા હતા, કોઈ ઠેકાણે ચૂલા પર આંધણની હાંડી ઊકળતી હતી, કોઈ ઠેકાણે ચૂલો પેટાવવાની તૈયારી હતી. કોઈ ઠેકાણે ઘંટીના થાળામાં લોટ પણ પડ્યો હતો. અને એક ઠેકાણે છીપર પર અધવાટેલી મેંદીનો લોંદો પડ્યો હતો. પૂર્વતૈયારીનું ત્યાં કોઈ ચિહ્ન નહોતું.

'અરે આ તો હજુ ગીરમાંથી લોક હાલ્યું જ જાય છે.' જૂનાગઢ તરફ ઘોડા હંકારતા રા'ની નજરમાં માણસો માતાં નહોતાં. એને દેખીને લોકો દૂર ચાલતાં હતાં. ને આખી વાટે ગામડે ગામડે એને નીકળતો જોઈ સ્ત્રીઓ મોં ફેરવી જતી હતી. મોણીયાવાળો બનાવ પાંખો કરીને મુલકને ઘેર ઘેર કહી આવ્યો હતો. નાગબાઈની ધા ગામેગામ સંભળાઈ હતી. આઈ નાગબાઈ હેમાળો ગાળવા હાલ્યાં છે તેને બની શકે તો રોકવા, તેને પગે પડવા, તેની આશિષો લેવા મૂલક ઉમટીને મોણીયા તરફ જાય છે. ચાલ્યા જતાં માનવીઓ બોલે છે 'ગંગાજળિયો આપણો રા' ગોઝારો બન્યો. એણે આઈને પણ દૂભવ્યાં એણે કોઈને ન છોડ્યાં.'

૩૧. 'ઓ ગિરનાર!'

જૂનાગઢ પહોંચ્યા નહોતા ત્યાં તો રસ્તામાં રાજદૂત આવી મળ્યો. ખબર દીધા, સુલતાન મહમદશાની ફોજ માર માર કદમે આવે છે.

'આવવા દ્યો સુલતાનને. મારા ખાંટ યોદ્ધાઓ એને ગિરનારની ઝાડીમાં જ ઠાર રાખશે. એના ઘોડા નથી હાલી શકવાના.' રા' ઊપરકોટનું સમારકામ કરાવતો હુંકારા કરતો હતો.

થોડા દિવસે ખબર મળ્યા. 'મહારાજ, ખાંટો મહાબીલાની ખોમાં ભાગી ગયા છે. ઝાડી ઉજ્જડ થાતી જાય છે, વનરાઈને આગ લાગતી આવે છે.'

'આવવા દ્યો.' એ ઊપરકોટની રાંગ ઊપર ઊભો ઊભો પાછળની ભમ્મર ઊંડી ખાઈ જોઈ બોલ્યો; 'કોઠારમાં બાર વરસ ચાલે એટલું અનાજ છે. પાંચ હજાર વર્ષનો કાળાંતરો મારો કોટ છે. મને સુલતાન નહિ પહોંચી શકે.'

'મહારાજ! સુલતાન આવી પહોંચ્યો. કિલ્લો ઘેરી લીધો છે. રાજા કોઈ મદદે આવ્યો નથી. પ્રજામાંથી કાંટીઆ વર્ણો તો નાગબાઈના કોપથી બી જઈને દૂર બેઠા છે.'

'જરૂર નથી કોઈની. મારો કિલ્લો જ મારું બખ્તર છે.

'મહારાજ, ચાર જ દિવસ થયા છે, ત્યાં તો કિલ્લો તૂટ્યો નહિ એટલે સુલતાન પાંચ કરોડ સોનામહોરો, ઘોડા, ને સોનાની મૂઠ વાળાં ખંજરો ને તલવારો સિપાહીઓને ઈનામમાં લૂંટાવી રહ્યો છે.'

'લૂંટાવવા દ્યો.'

'સિપાહીઓની સુસ્તી ઊડી ગઈ છે. ફોજની ટુકડીઓ મુલકને ઉજ્જડ કરી ત્રાસ વર્તાવવા મોકલી આપી છે. લૂંટાલૂંટ ચાલી છે.'

'ચાલવા દ્યો. હું શું કરીશ?'

ઉઘાડા પ્રદેશની વસ્તી પર કેર વર્તતો હતો. રાત વખતે આગમાં સળગતાં ગામડાં દેખાતાં હતાં. પણ રાજા ઊપરકોટમાંથી ઊતરતો નહોતો, જોગીઓ ગિરનાર પરથી ઊતરતા ન હતા. રાજપૂતો છુપાઈ ગયા હતા.

રાજા એ અગ્નિ ઝાળો જોઈ જોઈ હસતો હતો.

રાત હતી. માંડળિકના મહેલમાં કોઈ નહોતું. એકાએક તેણે સાંભળ્યું: 'આવવા રજા છે?'

આવનાર કુંતાદે હતી. અબોલા લઈને એ પોતાને મહોલે બેસી ગઈ હતી તેને ઘણાં વર્ષો થઈ ગયાં. અવાજ જાણે ઊંડાં પૃથ્વી-પડમાંથી ઊઠ્યો: 'આવું ને?'

'શા માટે, આજ?

'આ ઝાળો જુવો છો? ગંગાજળિયા ગઢપતિ! અહીં બેઠે બેઠે બધું શે જોવાય છે?'

'વીસળ કામદાર ને નાગાજણ ગઢવી માથે મારું વેર વળી રહ્યું છે. મારી છાતી ઠરે છે.'

'અરે ભૂલા પડેલા રા', અટાણેય કમત્ય છોડાતી નથી? ઊપરકોટ તૂટી રહ્યો છે.'

'હેં ઊપરકોટ તૂટે? આ દેવતાઈ ગઢ-આ પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વેનો ઉગ્રસેન જાદવનો ગઢ તૂટે?'

'તૂટે છે મહારાજ! કાન માંડી જૂઓ, આ તૂટે.'

'કોણ તોડે છે?'

'જેનો ધણી સોનાં ને રૂપાં વેરી રહ્યો હોય એ ફોજીઓ.'

કડડડ! દરવાજાનાં લાકડાં બોલતાં હતાં. શિલાઓ પડતી હતી.

'આંહી આવશે?' રા' બ્હીકમાં બોલ્યો.

'આંહી આવશે ને તમારા દેખતાં મારી લાજ લૂંટશે.'

'અરરર!'

'અટાણે અરરર હોય રાજ? મારી લાજ લૂંટાય ને તમે નજરે નિહાળો-હસો, ગુલતાન કરો.'

'હેં-હેં-એ!'

'હા, વસ્તીની લાજ લૂંટાય છે ત્યારે તમારું વેર વળતું લાગે છે ને! તો મારા માથેય વૈર-'

'ના-ના-ના-'

કડડડ-ધબ્બાંગ-અવાજો આવે છે.

'ના-ના-ના-ત્યારે તો એને જોઈએ તેટલું ધન આપો, એ કહે તે શર્તો સ્વીકારો, મારા વકીલો.'

'હું એમ નથી કહેતી, હું તો રાજ, તમને બખ્તરની કડીઓ ભીડી દેવા આવી છું. આજ રાત મારી પાસે મહાભારત સાંભળો, સવારે હું રણસાજ સજાવીશ.'

'ના રાણી, મારે એ નથી કરવું. વસ્તી રીબાશે. એ જેમ કહે તેમ કબૂલ કરી એને વિદાય દેવાને જ હું કહેણ મોકલીશ.'

'ઓ સોમનાથ!' ઉચ્ચારતી કુંતાદે જોઈ રહી અને રા' પોતાના રાજપુરુષો પાસે પહોંચ્યો.

માંડળિક પાસે ખંડિયતાપણું કબૂલાવી, ખંડણી નક્કી કરી, ભારી દંડ વસૂલ કરી સુલતાન પાછો ગયો.

અમદાવદમાં બેઠાં બેઠાં સુલતાનને નાગાજણ ચારણે થોડેક મહિને ખબર દીધા કે 'રા' તો માનતો જ નથી કે એ આપનો ખંડિયો છે.'

'કેમ?'

'એ તો હજી દેવાલયોમાં પૂજા કરવા જાય છે ત્યારે ભેગાં રાજછત્ર ને છડી લઈ જાય છે, સોનેરી પોશાક પહેરીને જાય છે. કંઠમાં રત્નજડિત ગંઠો પહેરે છે.'

એ બડાઈને ઠેકાણે લાવવા ફરી વાર ફોજ ઊતરી. અને કુંતાદે ફરી વાર રા' પાસે આવી; 'મારા રા', હજુય શું જીવવું મીઠું લાગે છે?'

'કુંતાદે! કુંતાદે! તમે સાચું કહેતાં'તાં હો?' રા'એ કુંતાદેને કહ્યું. 'તમે મને આ ઠાઠમાઠ રાખવાની ના પાડતાં હતાં, તે હવે હું એ બધું સુલતાનને જ મોકલી આપું છું. ફોજને આંહી આવવા પણું જ ન રહે. ઠીક ને? ઠાલી લપ શું રાખવી? છત્રછડી ન હોય તોય શું ને હોય તોયે શું?'

કુંતાદેનું શિર શરમમાં ઝૂક્યું. છત્ર ને છડી, રાજ લેબાસ અને જરજવાહર સુલતાનની હજૂરમાં અમદાવાદ ચાલ્યાં. અને સુલતાને એ છત્ર, એ છડી, એ દ્રવ્ય, એ જવાહિર, એ સોરઠ રાજની ભેટો પોતાની ખિદમત કરતા ગવૈયાઓને એનાયત કરી.

'બળ્યાં છત્ર ને છડી: બળ્યાં જર ને જવાહિર: સુખે રહો. ચમન કરો. ભલે ને સુલતાન સોરઠમાં મસ્જિદો બાંધતો, ભલે ને એના દરવેશો થાણાં નાખતા, ભલે ને એમની વટાળ-પ્રવૃત્તિ ચાલતી: આપણે આપણું કરો: આપણે આપણાં ધર્મકાર્ય સાચવો: આપણું રોજેરોજનું ગંગાજળ-સ્નાન ન ગુમાવો! નિરાંત કરીને રહો. બાકી બધું જ આળપંપાળ છે, સ્વપ્ન છે, સનેપાત છે'. રા'ની એ વિચારધારા વહ્યા કરતી. ગંગાજળિયો ગઢપતિ અફીણ, દારૂ, નાટારંભ અને ગંગાજળનું પ્રાતઃસ્નાન ચૂકતો નહોતો.

એવું ય એકાદ વર્ષ વીત્યું.

એક દિવસ પાછો અમદાવાદનો કાગળ ઊતર્યો. સુલતાન ફરી પાછા ફોજ હંકારીને ગિરનાર પર ત્રાટકે છે.

'અરે રામ!' રા' ઉચ્ચારી ઊઠ્યા: 'પણ મારો ગુન્હો શો છે હવે? હું તો સુલતાનનો ચાકર થઈને ડાહ્યો ડમરો બેઠો છું. હું તો હવે છત્ર છડી તો નથી રાખતો, પણ અમસ્થોય દેવદર્શને નીકળતો નથી. કુંતા, હું જઈને સુલતાનને સામો મળું. નીકર નાહકની એ આપણી વસ્તીને પીંખશે.'

'ન જાઓ રાજા! હવે તો હાંઉ કરો. હવે કોણ જાણે શીયે થવાની બાકી હશે!' કુંતાએ રાજપોશાક ઉતારી નાખીને કાળાં શોક-વસ્ત્રો ધારણ કરી લીધાં હતાં.

'ના કુંતા, સામો જ પહોંચું.'

'આ સાથે લઈ જશો રા'?' એક વીંટી બતાવીને કુંતાએ કહ્યું. 'શું છે?' રા' એ વીંટીના માણેકમાં અંગાર સળગતો જોતા હતા.

'મારા રા', જીવતરની છેલ્લી અધોગતિમાંથી બચાવી લેનાર એ હીરાકણી છે. ચૂસો એટલી જ વાર.'

'ના, ના, એની જરૂર નહિ પડે. હા, હા પણ એની જરૂર તમારે કદાચ...'

'મારી સગવડ કર્યા વગર તમને આપું કાંઈ?'

'એમ! ઠીક લાવો ત્યારે, લઈ જાઉં.'

ચૂસવાની સાથે જ જેનું ઝેર રગે રગે ચડે એવી એ હીરાકણીવાળી વીંટી રા'એ હાથમાં પહેરી.

'મારા રા'!' કુંતાદે માંડળિકને ચરણે ઢળીને બોલી: 'જીવતરનું પ્રભાત થયું ત્યારે તમે કહેતા'તા ને, કે મારા કાકા ગોહિલ હમીરજીના જેવું માનભર્યું મોત મળે તો સંસાર જીતી જવાય!'

'કુંતા! એ દિવસોને યાદ ન કરો.' રા'નું હૈયું નબળું પડતું હતું.

'ના, હું એમ કહું છું કે ખરાખરીનું ટાણું આવે તો એ રાત-તમે સતાર બજાવીને મને મારા કાકાની વાત કહેલી તે રાત-સોહાગની ને સુખની, નિર્મળી, નમણી, નેહભીની એ રાત યાદ તો કરજો.'

'હો કુંતા!' કહેતો રા' ભાગ્યો.

સુલતાનને એ સોરઠના સીમાડા ઉપર મળ્યો. એણે હાથ જોડીને કહ્યું: 'પણ મારો શો ગુન્હો થયો છે? સુલતાન મારી તરફ હવે કઈ બેઅદબી થઈ છે કે મારું ખેદાનમેદાન કરવા આવ્યા છો?'

'તારો દોષ! તારો ગુન્હો! તારી બેઅદબી!' હસી હસીને મેવાના ફાકડા ભરતા છવ્વીસ વર્ષના સુલતાને પોતાની લાંબી મુછોની અણીઓને વળ ચડાવતાં કહ્યું: 'તું હિંદુ છો એ જ મહાન ગુન્હો છે. એ કરતાં કયો મોટો ગુન્હો છે? તારી મૂર્તિપૂજા એ કાંઈ જેવી તેવી બેઅદબી છે? તું સુખ ચાહે છે માંડળિક?'

'બસ-બસ-હું સુખ જ ચાહું છું સુલતાન.'

'તો ચલો મારી સાથ અમદાવાદ, પાક ઈસ્લામ ધર્મની દીક્ષા સ્વીકારો...'

સાંભળતાં જ રા'ને જાણે વીંછી ડસ્યો. એની દૃષ્ટિ કુંતાદેએ દીધેલ હીરાકણીની વીંટી પર પડી. સુલતાનનો ગુપ્ત મનસૂબો આટલી હદે ચાલતો હશે એની રા'ને ઊંડામાં ઊંડી પણ શંકા નહોતી આવી.

'ભલે નામવર! વિચાર કરી જોઉં. કાલે પ્રભાતે ખબર દઈશ.'

રાતોરાત એ નાઠો. મોત કરતાંય વધુ વિકરાળ કોઈ મારણ તત્ત્વ એની પાછળ પડ્યું હતું. એ મારતે ઘોડે ઊપરકોટ પહોંચ્યો.

એણે કુંતાદેને કહ્યું: 'ચાલો જલદી, ચાલો ઊંચા ગિરનારના ગઢમાં. મને સુલતાન વટલાવવા આવે છે. મને સ્વપ્નેય ધારણા નહોતી.'

ઊપરકોટથી ન્હાસી ગિરનારના માથેના ઊપરકોટમાં રા' ને રાણી પેસી ગયાં. અને 'અમારા રા'ને મુસલમાન કરે છે' એટલી વાત જાણીને વસ્તી જાગી ગઈ. રા'ના બધા જ અપરાધ વસ્તીએ વિસારી દીધા, તલવારો ઝાલી, મરણીયાપણાનો તોર ધર્યો અને દામાકુંડથી તળેટી સુધી, તળેટીથી છેક ગઢગિરનાર (ઉપરનો કોટ) સુધી પરબે પરબે હિંદુ સૈન્યની કતારો લાગી પડી. બે જ દિવસમાં તો ગીર, નાઘેર અને બીજાં પરગણાં સળવળ્યાં. સૈન્યનાં કીડીઆરાં ઊભરાયાં. પહાડોનાં ટૂંકમાંથી તાપ પડ્યે ઝરણાં ફૂટે તેમ સુલતાનના બદઈરાદાનો તાપ પડતાં પહાડે પહાડ પરથી લોક ઊભરાણાં. ભરતવન, શેષાવન, બોરદેવી ને બીજા ગાળેગાળા સજીવન બન્યા. સુલતાનનું બેશુમાર કટક ઊતરી પડ્યું. બે દિવસની ઝપ્પાઝપ્પીમાં અમદાવાદી ફોજ પરબો પછી પરબો વટાવી ઉપર ચડવા લાગી.

રા' ને કુંતાદે બેઉ ઉપર બેઠાં બેઠાં જુદ્ધ જોતાં હતાં. કતલ દેખાતી હતી. ઘોર કતલ ચાલતી હતી. રા'નું કટક કામ આવી રહ્યું હતું. પણ ગિરનારના કોટ ઉપર પહોંચતાં સુલતાની કટકો ઉપર એક જુદી જ દિશામાંથી કોણ જાણે કોનાં તીરના મેહુલા વરસતા હતા. તીરંદાજો દેખાતા નહોતા. તીરધારીઓએ રંગ રાખ્યો હતો. ત્રણ દિવસ સુધી રા'ને ઉગાર્યો હતો. ચોથા દિવસે તીરના હલ્લા ક્ષીણ બન્યા. પણ તીરંદાજો ઉપર ને ઉપર મોરચા બાંધ્યે આવતા હતા. જેટલા કતલ થતા તેટલા ગબડીને નીચેની કંદરાઓમાં જતા હતા, બાકી રહેનારાઓ ઉપર ને ઉપર, પહાડની શિલાઓ પર ઠેકતાં, વાંદરાં જેમ ચડતા, સ્થિર પગે મોરચા બદલતા, વંકામાં વંકી પગદંડીઓ પરથી તીર ચલાવતા હતા.

એક પછી એક પડતા ગયા. બાકી રહ્યો એક. એ છેક ગઢની નીચે સુધી આવી ગયો હતો. એને કુંતાએ નિહાળીને જોયો. એના શિર પર મોર-પિચ્છનો ઝુંડ હતો. એના કાનની કડીઓ લળકી ઊઠી. એની ભૂજાઓમાંથી રુધિરનાં સરણાં વહેતાં હતાં. એની છાતી પર એક માદળીયું ઝૂલતું હતું.

'એ મારો ભાઈ! એટલા જ કુંતા-મુખના ઉદ્‌ગાર: એ સાથે જ તીરંદાજનું પછવાડે ગરદન ફેરવી ઊંચે જોવું: ને એજ ક્ષણે શત્રુની એક બંદૂકની ગોળીએ ને આંટ્યો, વીંધ્યો, પછાડ્યો, ઊંડી ખોપમાં ગબડાવી મૂક્યો, ને કુંતાદેએ ચીસ પાડી: 'મારા રા', તમારા ધરમ સાટે મારો ભાઈ મૂવો; રાજ, હવે ધરમ સંભાળો. કિલ્લાનાં દ્વાર તૂટે છે.'

'હેં-હેં-શું કરું? શું કરું કુંતા!'

'ધરમ સંભાળો. મોત ઊજાળો. જીવતર સંકેલો. જો હું પણ ભેળી છું.' કુંતાએ પોતાની પાસેની હીરાકણી બતાવી.

'હેં-હેં-હેં-' રા' પોતાની વીંટી પર ફાટી નજરે નિહળી રહ્યા.

'કુંતા, પેલી તું ચૂસ, તો મને હિમ્મત રહે.'

'લ્યો મારા વ્હાલા!' કહીને કુંતાદે હીરાકણી ચૂસી ગયાં. એના ડોળા ઘૂમવા લાગ્યા. એનું મોં લાલ લાલ બની આવ્યું. ને એની જીભ ઝલાણી.

કડડડડ!-દરવાજા તૂટવાના અવાજ.

તરફડતી કુંતાદે હાથની ઈશારતે રા'ને હિંમત આપે છે. રા' કડાકા સાંભળી ગાભરો બને છે, વીંટીના હીરા સામે જોવે છે, જીવ હાલતો નથી, ને 'હેં-હેં-હેં-' કરે છે.

કુંતાદે ઢળી પડી. કે તૂર્ત રા' દોડ્યો, કિલ્લાના બુરજ પરથી સફેદ વાવટો ફરકાવવા લાગ્યો. સંહાર અટક્યો. રા' બહાર આવ્યો, નીચે ઊતર્યો, સુલતાનની સાથે કેદી બની ચાલ્યો.

સોએક સૈનિકો વચ્ચે વીંટળાઈને એનો ઘોડો ચાલ્યો જાય છે, કટક જમિયલશાના ડુંગરની તળેટી પાસે નીકળે છે. બુઢ્ઢા સાંઈ જમિયલ ઊભા છે. એકાએક એના હાથમાં એક ખંજર ચમકી ઊઠે છે. ખંજર ઊઠાવીને એ વૃદ્ધ સાંઈ પોતાના ડાબા ખભા પરથી માંડે છે. ચરડડડ-એ ખંજર ચામડી

ચીરતું જમણી કમ્મર સુધી ઊતરી આવે છે. ને જમિયલ સાંઈ પોતાના ચીરેલા પેટમાંથી આંતરડાં કાઢીને ખભે જનોઈની જેમ પહેરી લ્યે છે. પહેરીને એ બોલે છે:-

'ઓ રા'! ઓ સુલતાન! દેખ આ જનોઈ! ઓ હિંદુ! ઓ મુસલ્માં! ક્યાં છે ફરક? કોણે બતાવ્યો ફરક?' એટલું બોલીને સાંઈનો દેહ ઝુકી પડ્યો.

તે પછી થોડા વર્ષો સુધી અમદાવાદના રસૂલાબાદ પરાંમાં, સંત શાહઆલમની જગ્યામાં, ભરપૂર મેદની અને દરવેશોના સમૂહની વચ્ચે એક મુસ્લિમ બેસતો, એનું નામ ખાનજહાં હતું. સમુદાય વચ્ચે એ ડાહી ડાહી ઈસ્લામ ધર્મ વિષેની વાતો કરતો, એની બાંગ-પુકારમાં સંગીતભરી ભવ્યતા હતી, ઈસ્લામની તત્ત્વલોચનામાં એને એ સંત-સ્થાનમાં કોઈ ન આંટી શકતું.

પણ કોઈ કોઈ વાર એ એકલો પડતો, વિચારે ચડતો, નૈઋત્ય ખૂણામાં મીટ માંડતો, ને પછી એ છાતીફાટ રડતો, પોકે પોક મૂકીને બોલતો: 'ઓ ગિરનાર! ઓ ગંગાસ્નાન! ઓ સોમનાથ! ઓ મારી દેવડી!'

'હેઠ નબળા દિલના વટલેલ!' કહી એને સુલતાન ટોંણાં મારતો ઈસ્લામ સંબંધી એની ડાહી વાતો મશ્કરીને પાત્ર થતી. આખરે એક દિવસ એ મુવો, ત્યારે એની લાશ પર સુલતાને ભવ્ય કબર ચણી. એ કબર આજે પણ છે. એ છે રા' માંડળિકની કબર.

સંપૂર્ણ